

શ્રી યશોવિજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

ભાષાની ઉત્પત્તિ

ક્યા રીતે થઈ?

તથા તેની વડીયાઈ (દાદી) તરીકે ગણાતી
પ્રાકૃત ભાષાનો નમુનો.

સંગ્રાહક:-મુનિભાણુક.

પ્રકાશક:-

શા. છાયાલાલ નાથાલાલ કઠોરવાળા.

મુદ્રક:-શા. મોહનલાલ મગનલાલ બઢામી.

મુદ્રણાલય:-શ્રી 'જૈન વિજ્ઞાનંદ' પ્રી. પ્રેમ, કલુપીડ-સુરત.

સંવત ૧૯૮૮.

સને ૧૯૩૧.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦

જૈન આશ્રમ અમદાવાદ

જૈન આશ્રમ એટલે જૈન માત્રને હરેક પ્રકારે યોગ્ય મદદ કરવી, સાધર્મી વાત્સલ્યનો તેજ વિશાળ અર્થ છે, ન્યાતિ જાતિ ગામ વિગેરેનો કંઈપણ ભેદ રાખ્યા વિના નીચે પ્રમાણે મદદ કરી શકાય.

- (૧) જેમને કોઈપણ જાતનો આધાર નથી, તેવા વૃદ્ધ અશક્તોને જીંદગી પર્યંત આશ્રમમાં રાખી તેમને સમાધિ પમાડી જીવન સુધારવું.
- (૨) અનાથ બાળકોને આશ્રમમાં રાખી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો તથા કળાકૌશલ્યમાં પ્રવીણ કરવાં.
- (૩) ધંધા વિના રખડતાં બાળ ભાઈને યોગ્ય ધંધે લગાડવા અને સહાયતા કરવી.
- (૪) અમદાવાદ જૈનોનું તથા વેપારનું મુખ્ય સ્થળ હોવાથી તેનું મુખ્ય સ્થાન અમદાવાદ રાખવું, અને જરૂર પડે ત્યાં ઉપરના ઉદ્દેશોને અનુસરી શાખાઓ ઉઘાડવી.
- (૫) એક વખત જૈનોને પૈસો ક્યાં ખરચવો તે વિચાર હતો, આજે જૈનોએ પૈસો કેમ ખેદા કરવો એ મોટી વાત થઈ પડી છે, માટે હરેક બંધુએ કે જેનોએ કોઈપણ ખાતામાં પૈસો ખરચતાં પ્રથમ પોતાના ગામમાં કે આ ખાતાને મદદ કરવી.

Yashwanth

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને જૈન સાહિત્યનો સંબંધ શ્રી મણિલાલ બેઠારભાઈ
વ્યાસે શોધેલા વિભલ પ્રબંધના ઉપોદ્ધાતમાંથી

ઉદ્ધૃત

તથા જૈનોના પ્રાચીન

સૂયગડાંગ સૂત્ર બીજા સ્કંધના પુંડરીક

અધ્યયનનો થોડો નમુનો.

ટીકાના આધારે ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત.

મંત્રાલોક:—મુનિભાણુક.

પ્રકાશક :

શાહુ છાટાલાલ નાથાલાલ (કઠોર).

સંવત ૧૯૮૮

સંન ૧૯૩૧

મૂલ્ય દશ આના.

શ્રી ૧૧

પરમ ધર્માત્મા શ્રાવક શાહ કપુરચંદ નેમચંદનું ટુંક જીવન ચરીત્ર

શ્રી રાધનપુરા વીશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના કઠોરમાં પાંચ ધરો છે. તેમાંના ઉપરોક્ત કપુરચંદભાઈ દેરાસર ઉપાશ્રય સાધુ સાધ્વી વીગેરેની સેવા કરતા હતા. અંવત ૧૯૬૫ના આસો સુદ ૧૦ના દીવસે સ્વર્ગવાસી થયા. તેમની આજ્ઞાનુસાર તેમના દોહીત્ર શાહ છોટાલાલ નાથાલાલે નીચેની રકમો ધર્માર્થ અર્થે વાપરેલ છે.

(૧) શ્રી. કઠોર પંચકુંડના ચોપડામાં ભાદરવા સુદ ૧ના મહાવીર સ્વામીના જન્મના દીવસે સવારમાં શુજરાતી જૈનગંધુઓને પાર-ણામાં જમાડવા રૂપીયા ૭૦૦)ના વ્યાજમાંથી ખર્ચ કરવા માટે.

(૨) રૂપીયા ૧૨૫) આસો સુદ ૧૦ના દીવસે પૂજા ભણાવવા મુક્યા તે તેના વ્યાજમાંથી ખર્ચવા.

(૩) રૂપીયા ૫૫૦) તેમના શુભ ખાતે તેમણે વેવરો કરેલો તે પ્રમાણે.

(૪) રૂપીયા ૫૦૦) તેમની પુત્રી બેન ચંચળના સ્મરણાર્થે શુભ માર્ગે વાપર્યા.

(૫) રૂપીયા ૧૧૦૦) રૂપમણીના સ્મરણાર્થે વાપર્યા.

(૬) રૂપીયા ૧૨૦૦) શ્રી રાધનપુરા વીશા શ્રીમાળી જૈન બોડીંગના કાર્યકર્તાઓને આપ્યા તે. (તે બોડીંગ હાલ અંધ છે.)

- (૭) રૂપીયા ૧૦૨૫) કઠોર ગુજરાતી દેરાસરશુના પ્રતિમા આદેસર
ભગવાન મુળ નાયકની પદ્મરામણી કીધી તેમાં આપ્યા.
- (૮) રૂપીયા ૨૫) દસવૈકાલિકની ખીજી આવૃત્તિ છપાવી તેમાં આપ્યા.
- (૯) રૂપીયા ૨૫) વ્યવહાર મુત્રની નકલ લઈ ભંડારમાં મુકી તે.
- (૧૦) રૂપીયા ૨૫) આ જૈન સાહિત્ય વિવેચન છપાવવામાં આપ્યા તે.
- (૧૧) રૂપીયા ૨૫) આ જૈન ધર્મ ઉપરાંત પટેલ કાનજીભાઈ
ડાહ્યાભાઈના સ્મરણાર્થે થયેલી ટીપમાં પુના ખેતીવાડી
કોલેજમાં આપ્યા તે.
- (૧૨) રૂપીયા ૫૦) શેક વમલચંદ દેવચંદ ગલીઆરાના પુત્ર ખીમ-
ચંદભાઈ સ્વર્ગવાસ થયા તે વખતે તેમનાં સ્મરણાર્થે ટીપ
થયેલી તેમાં આપ્યા.

આવી રીતે ખીજા પણ ધણા પૈસાઓ ધર્માદા અપાયા છે. તે
અહીં લખવાની જરૂર જેવું નથી. લક્ષ્મીનો સહઉપયોગ કરવો એજ
તેનું કમાવાનું ભૂપણ છે. અને દરેક ગંધુ તેજ રીત દરેક ખાતા તરફ
લક્ષ આપે એવી પ્રાર્થના છે.

લી૦
Yashovijay Jain Granthamala
ગુનિમાલુક.

જન સાહિત્ય પ્રકાશન

જૈન સાહિત્યને વિકાસમાં લાવવાનું કામ પ્રથમ ધનપતસિંહ બહાદુર મુર્શિદાબાદવાળાએ (સાંભળવા પ્રમાણે) શ્રીમાન મોહનલાલજી મહારાજના ઉપદેશથી કર્યું, ત્યારપછી ગુજરાતમાં અનેક સંસ્થાઓએ કર્યું છે, પણ તેમાં ભીમસીંહ માણેક તથા દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ અને આગમોદય સમિતિ મુખ્ય ગણાય, જૈન સૂત્રો સત્રીક છપાયાથી જીનું સાહિત્ય પ્રાકૃત માગધી અને તેના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા હોવાથી વાંચકોને સુગમ પડે, તેમ પાયચંદસરિના જીની ગુજરાતીમાં શબ્દાર્થ કે પદોના અર્થ છે, તથા તે ઉપરથી સૂત્રોનાં ગુજરાતી ભાષાંતર મૂળના આધારે તથા ટીકાના આધારે થવાથી ગુજરાતી ભાષાને પણ ઘણો લાભ મળ્યો છે, અહીં જૈન સાહિત્ય છપાવતાં હજી ઘણાં વરસો જોઈએ, તેમ જૈન સિવાય બીજા તેમાં ઓછો લાભ લેતા હોવાથી તેમનું લક્ષ ખેંચવા સભાઓ થઈ. જૈન સાહિત્ય સંમેલન જોધપુર પ્રથમ સોળ વર્ષ ઉપર થયું, આ જૈન સાહિત્ય સંમેલન વિજયધર્મસરિજીના પ્રયાસથી જોધપુર (મારવાડ)માં ભરાયું, તેમાં અનેક જૈન જૈનેતર દેશી વિદેશીને તેનો લાભ મળ્યો.

ત્યારપછી આવક નેમચંદ નાથાભાઈના ઉજમણાના પ્રસંગને લઈને ૧૯૮૮ના વૈશાખ વદી ૧-૨-૩-૪ના દિવસે સુરત ગોપીપુરામાં પ્રેમચંદ રાયચંદની ધર્મશાળામાં જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ તે સમયે જૈનોમાં ઘણી તજવીજ કર્યા છતાં જૈન પ્રમુખ ન મળવાથી જૈનમાં માનનીય અને જૈન સાહિત્યમાં અત્યંત પ્રેમ ધરાવનાર કવિવર્ધ નાનાલાલ દલપતરામભાઈને પ્રમુખ તરીકે નીમ્યા હતા, તેમનું પૂર્ણાહુતિમાં જે ભાષણ થયું હતું તથા ચાર દિવસની કાર્યવાહી શું થઈ, તેના રીપોર્ટો છાપામાં છપાઈ ગયા છે, એટલે ત્યાંથી જોઈ લેવા અહીં પ્રાર્થના કરીશું પરંતુ તે સમયે પ્રથમ કવલે મશિકાપાતઃ તરીકે એવું ભયંકર વિધિ આવેલું કે તે સમયે જો સુશ્રાવક મગનલાલ બદામી વકીલ તથા

ક્રીડારચંદ્ર ખીમચંદ્ર ઝવેરી મદદ ન આપ્યા હોત તો આ પરીષદ ભરતીજ સુસ્કેલ થઈ જત, વિદ્વનો ખુલાસો કરતાં કાઢતી નિંદારૂપ થાય તેમાં લાભ ન હોવાથી લખતા નથી, કારણ કે શ્રેયાંસિ બહુ વિદ્વાનિ ભવંતિ મહતામપિ, તે વખતે છેવટ સુધી ઝવેરી રણછોડ રાયચંદ્ર મોતીચંદ તરફથી છુટથી પૈસાની મદદ તેમ ખીજાઓ તરફથી મદદ મળવાથી પૈસા સંગ્રહી અડચણ ન આવી, અને જીવણચંદભાઈ સાકરચંદ ઝવેરી તથા ચુનીલાલ ગુલાબચંદ દાળીયા વિગેરેનો શ્રમ સફળ થયો.

ત્યારપછી જ્ઞેન સાહિત્યના અંશોધન માટે પ્રયાસ કરવા કમિટી નીમાયેલ પણ વ્યાપારીઓને થોડો અવકાશ તથા સાહિત્ય પ્રેમ જોઈએ તેવા ગૃહસ્થોમાં ન હોવાથી જોઈએ તેવું કામ થયું નથી છતાં તે સમયે વિદ્યાપ્રેમી ઝવેરી મગનભાઈ નગીનભાઈએ ૫૦૦ રૂપિયા કોઈપણ જીનું સાહિત્ય છપાવવા આપ્યાથી તેમાંથી વ્યવહારસૂત્ર સરીક થોડા ગુજરાતી સાર સાથે છપાઈ ગયું, જેના લખામણીના ૪૦૦ રૂપિયા અને વીશ રૂપિયા કાગળના ખર્ચતાં પણ, લઢીઆઓની અશુદ્ધિઓનો પાર નહોતો તેવું પુસ્તક મળતું, તથા ભંડારોમાંથી કોપી કરાવા પ્રતિઓ મળતાં કેટલું વિદ્ય થતું અને હાલ પણ થાય છે, તે લખેથી લખાય તેમ નથી, આ વ્યવહારની છાપેલી પ્રતિઓ રૂ.૨૫-૨૦-૧૬ એ પણ નળળા સમયને લીધે આપી દેવી પડી છે, અને જેમણે પૈસા મદદ દાખલ આપ્યા તેમને પ્રતિઓ અપાઈ છે, અને કેટલાકે તેને વાંચીને તેનું અનુપમ રહસ્ય પણ જાણ્યું છે, અને જેઓ છેદસૂત્ર છપાવવામાં પ્રયત્ન વિરોધ કરતા, તે જાહેર કે છુપી રીતે લાઇ ગયા, અને લે છે, તેમાં પ્રકાશક કેશવલાલ પ્રેમચંદ વકીલ ધર્માત્મા હોવાથીજ તે કાર્ય પાર ઉતર્યું હતું.

જિનેશ્વરદેવ કે સુસાધુ કે કોઈ પણ પરમાર્થી પુરૂષ જીવ માત્રનું

એકાંત હિતચિંતયીને બોલે લખે તે અધું સાહિત્ય છે, જગતમાં જૈનનું સાહિત્ય લાખો અંથો પૂર્વે નાશ થયા છતાં પણ હાલમાં સૂત્રો ચારિત્રો અને રાસો સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં મળે છે, તેમ હાલની ચાલુ તથા જુની ગુજરાતીમાં છે, તેમ નવાં લખાયાં જાય છે, તેમ છપાયે જાય છે, જૈન સૂત્રોની હદ ૨૫૦૦ વરસની ભાષામાં છે, ત્યાર પછી તેમાં સમય પ્રમાણે દુર્ગાણ કરતાં છેવટે સ્કંદિલાચાર્યના રચિત અથવા ઉદ્ધરિત સૂત્રો કે જૈનાગમો ગણી શકાય, આ સૂત્રો હાલ જે ભાષામાં છે, તે આ દેશની તે સમયની લોકભાષા હતી. લોકભાષામાં બીજા રચાયલા અંથો પણ છે, તે બધામાંથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ, તેમાંથી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ થઈ, હાલની ગુજરાતી તથા જુની ગુજરાતીમાં ફેર છે, જેમ વદતી ભાષામાં અને સંસ્કૃત ભાષામાં ભેદ છે, વિદ્વાન સિવાય કે ભાષ્યો વિના વદ સમજી શકે તેમ નથી તેમ જુની ગુજરાતી કે અપભ્રંશ ભાષાના અંથને હાલની ગુજરાતી ભાષા જાણનારો સમજી શકે નહિ. છતાં હાલની ભાષાને બોલાયે બસો વર્ષ ગણીએ તો વચલાં તેવીસસો વરસમાં આ દેશમાં કદાચ ભાષામાં શું સાહિત્ય હતું અને તે સાહિત્યમાં શું વિષય હતો તે જાણવા માટે આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન હોય તો મોટે ભાગે જૈન સૂત્રો ચારિત્રો તથા કથાઅંથો અને રાસો છે, બીજા દેશને તેથી શું ફાયદો છે, તે કારે મુકીને હાલના ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાને જૈન સાહિત્યથી શું લાભ છે તે કેટલાએ જાણતા નથી, તેથી શ્રીયુત મણિલાલ બકારમાઈ વ્યાસે પોતે શૌધલા વિમલ અંધને છપાવતાં તેના ઉપોદ્ધાતમાં જે વિવેચન કર્યું છે, તે ગુજરાતી જૈન કે અજૈન બધાને ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે જાણવાનું પરસ્પર પ્રેમ વધવાનું એક મુખ્ય સાધન છે, એમ જાણીને આ ઉપોદ્ધાત અમે

બુદ્ધો છપાવ્યો છે, એનું પ્રથમ છપાયે ધણું વર્ષ થયાં છે, તેમ હાલ વ્યાસ પોતે સ્વર્ગવાસી છે, છતાં મારે તેમની સાથે દ્વેશ વર્ષ ઉપર સુરત હરિપુરામાં મિલાપ થયો, તેમની વિદ્વતા તથા મતલ પ્રયાસ છતાં દ્રવ્યની સ્થિતિ સામાન્યજ હતી, એટલે દુઃખી સ્થિતિ હોવાથી કેટલાંએ સાધન તેમને ન હોવા છતાં આટલું બધું સાધન એકત્ર કરી તેમણે ઉપોદ્ધાત લખેલ હોવાથી તેઓશ્રી જ્ઞાનાત્મા તરીકે ચિરંકાળ જીવતાજ છે, મરવું તો સૌને છેજ, પણ પરમાર્થ કરીને જે મરવું તે તો હમેશને માટે જીવવા જેવુંજ છે.

સૂયગડાંગ સૂત્ર બીજા સ્કંધનું પુંડરીક અધ્યયન

આ ઉપોદ્ધાત સાથે સૂયગડાંગસૂત્ર બીજા સ્કંધના પ્રથમ પુંડરીક નામના અધ્યયનના છ કર્મો જોડ્યા છે, કે તેથી જૈન સૂત્રોની રચના કેવી છે તે સમજાય તથા તેમાં સંસ્કૃત શીકાના આધારે ગુજરાતી ભાષાંતર હોવાથી સામાન્ય ભણેલ પણ તેનો વિષય સમજી શકશે, વળી સૂત્ર રચના વખતે કયા કયા મતો હતા તેમનું કહેવું શું હતું તે પણ હાલના કાળ સાથે સરખાવવું બહુ અનુકુળ થઈ પડશે, વળી તે ઉપરાંત જુના ગુજરાતી ભાષામાં જૈનો તરફથી કયા કયા ગ્રંથો છપાયા છે તેની પણ વિગત આપવાથી અભ્યાસીઓને જોઈએ તેવું સાધન મળશે, આ સૂયગડાંગ સૂત્ર થોડા વખતમાં ગુજરાતી ભાષામાં સંપૂર્ણ બહાર પડી જશે.

જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન અમદાવાદ

૧૯૮૦ પછી સાત વર્ષ ૧૯૮૭ના મહા સુદમાં અમદાવાદમાં જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન ભરાયું, તે વખતે તેના કાર્યવાહકોએ ઘણા ખર્ચે પ્રતો એકઠી કરી હજારો માણસો જૈન અજૈનને તે જૈન સાહિત્યના

દર્શન કરાવ્યાં, છતાં તે સમયે સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં જૈન સાહિત્ય પરિ-
પક્ષના પૂર્વના કાર્યવાહકો શેઠ નેમચંદ નાથાભાઈ તથા ઝવેરી શંવણ-
ચંદ સાંકરચંદ તથા હું એતે વિદ્યમાન છતાં પણ ખીણ અમદાવાદમાં
સાહિત્ય પરિપક્ષ ન ભરાઈ, તે આ કલિયુગનું માહાત્મ્ય વિના ખીણું
કંઈ ન કહેવાય,

યુરોપ અમેરિકામાં જૈન સાહિત્ય ફેલાય, અને જૈન સૂત્રોના પાંડકો
તથા વિવેચકો રકમ ગ્રંથ હોય, છતાં મોંઘી કિંમતે પાશ્ચાત્ય લોકોનાં
છપાવેલ સૂત્રો ચરિત્રો ખપે છે, અને આ દેશમાં જૈન સાહિત્યના વાંચકો
ઓછા હોવાથી સસ્તી કિંમતે પણ ખપતાં નથી, તથા પાશ્ચાત્યોને વિષય
સમજવો સહેલો થાય છે, ત્યારે આ દેશવાળાને કઠણ લાગે છે, જૈનોનો
ધર્મદ્વેષ અજ્ઞેનને હોય તેથી તેને તિરસ્કાર હોય, પણ જૈનમાંએ
માંહોમાંહે અનેક ફાંટા હોવાથી જૈન સૂત્રો, નિર્યુક્તિ ભાષ્યો અને
ચૂર્ણિઓ પ્રાકૃત માગધી ભાષામાં ફેલાતાં અટકી છે, છતાં હાલમાં
કોઈઅંશે દ્વેષ ઓછો થવાથી રાજેન્દ્રાભિધાન કોપ તથા હરગોવિન્દાસ
પંડિતકૃત પ્રાકૃત કોશ કે રતનચંદ્રકૃત જૈન સૂત્રોનો માગધી ગુજરાતી
કોશ જૈન સૂત્રો સમજવા માટે ઘણા ઉપયોગી હોવાથી તેનો પણ
પ્રચાર થાય છે, જુની ગુજરાતીના પ્રચાર માટે તે વખતની ભાષામાં
દેવચંદ લાલભાઈનાં આનંદ કાવ્ય મહોદધિનાં પુસ્તકો કે મોહનલાલ
દેશાઈ સંપ્રદિત કે શ્રી વિદ્યાવિજય સંપ્રદિત તેમ ખીજાઓએ છપાવેલ
છે, તેનું સામદું લીસ્ટ છપાવાની આસજર છે, તેમ તેને સમજાવવા
માટે અમદાવાદમાં સાર્વજનિક પાઠશાળા ખોલી તેમાં જૈન સાહિત્ય
કે જુના સાહિત્યના ભાષા શીખવવા પ્રચાર થવો જોઈએ,

ગુજરાતી ભાષાના જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોને તથા માસિક વિગેરે પત્રોના કાર્યવાહકોને પ્રશ્નો.

- (૧) હાલની ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ કઈ ભાષામાં છે.
- (૨) ગુજરાતી ભાષા નામ ક્યારથી વપરાયું તેમ પહેલાં તેનું નામ શું હતું? તે શબ્દની પ્રથમ શરૂવાત કયા પુસ્તકમાં છે?
- (૩) ગુજરાતી ભાષાનો મૂળ કવિ કોણ? તેના કાવ્યનો નમુનો આપો.
- (૪) જૈન સૂત્રોના દબા (સ્તિષ્ઠક) ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ ક્યારે થયા કોણે કઈ સાલમાં ક્યાં તેનો થોડો નમુનો આપો.
- (૫) આ સૂચગાંગ સૂત્રના બીજા સ્કંધનું પ્રથમ અધ્યયન છે, તેમાં વપરાયેલા શબ્દોના ગુજરાતી ભાષામાં લગભગ મળતા કેટલાક શબ્દોના નમુના આપો.
- (૬) આ સૂચગાંગ સૂત્ર અને તેના ભાગોનો સંપૂર્ણકોશ કરી આપવા કોઈ તૈયાર છે? જેમાં મૂળ સૂત્રો તથા નિર્યુક્તિના બધા શબ્દો આવવા જોઈએ.
- (૭) આ સૂચગાંગ મૂળ સૂત્રની ભાષાનું કઈ સાલનું અનુમાન થાય છે અને નિર્યુક્તિની ભાષાનું કઈ સાલનું અનુમાન થાય છે.
- (૮) જે કોઈ આ સંબંધમાં પ્રશ્નસ કસ્વા માગશે અને કોઈ લેખક તરીકે કોઈપણ માસિકમાં લખતા હશે, તેનું સર્ટિફિકેટ મોકલવાથી તે બધાને સૂચગાંગ સૂત્રના ભાગો ભેટ મળશે, લેખક નહિ હોય પણ માસિક વિગેરે પત્રના ગ્રાહકને તે પત્ર મારફતે પોણી કિંમતે મળશે.
- (૯) નંદીસૂત્રમાં જે આચાર્યોનાં નામ છે, તે ઐતિહાસિક રીતિએ કઈ કઈ સાલમાં થયા છે, આ લેખક જો ગૃહસ્થ હશે તો તેને શું શું સાહિત્ય જોઈએ છે તે લખવું, જેનું કામ સારું હશે તેને યોગ્ય બદલો પણ મળશે, નીચલા ભંડારો, તથા લાયબ્રેરીઓમાંથી દરેકને વાંચવા માટે પુસ્તકો મલી શકે છે.

(૧) શ્રીમાન મોહનલાલજી જૈન શ્વે. જ્ઞાન ભંડાર

સુરત ગોપીપુરા. (સુનીલાલ દાળીયા) માળફેરેસ્ટ ઓરીસર

(૨) આનંદ પુસ્તકાલય, સુરત ગોપીપુરા ઓશવાળ મોહલા.

(૩) હંસ વિજયજી જૈન લાયબ્રેરી. લુણસાવાડા અમદાવાદ.

(૪) આલમચંદ્રજી જૈન લાયબ્રેરી

પાલનપુર (પારી. મણિલાલ ખુશાલચંદ)

ખીજ અંકમાં તે લખનારનાં નામ તથા જે નિબંધ ઉચિત લાગશે, અથવા જેની ટીપણુ ઉપયોગી હશે તે છાપવામાં આવશે.

(૧૦) જુનામાં જુની જૈને લખેલી કે જૈન ધર્મની પ્રથમ પ્રતિ કષ્ટ સાલની કેાની પાસે છે.

(૧૧) પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માફક વર્તમાન કાળમાં સાધુ સિવાય કોઈપણ ગૃહસ્થે જૈનસૂત્રો વાંચ્યાંની માહિતી હોય તેમનાં નામ આપો.

મળવાનું ઠેકાણું

(૧) મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી.

લાલભાગ પાંજરાપોળ મુઆઈન. ૪

(૨) મોહનલાલજી જન શ્વે. જ્ઞાનભંડાર

ગોપીપુરા સુરત.

જૈન વિજ્યાનંદ પ્રેસ કલુપીઠ સુરત.

(૩) સાકરચંદ ફકીરચંદ જૈન આશ્રમ

લુણસાવાડા અમદાવાદ.

(૪) જન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવલગર.

કોઈપણ ગુજરાતી ભાષાના માસિકની ઓફીસમાં મળશે.

વિમળ પ્રબંધના ઉપોદ્ધાતમાં સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ ખકોરભાઈ વ્યાસનું ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે વિવેચન

વિમલપ્રબંધ સંવત્ ૧૫૬૮ માં પાટણના જૈન મુનિ લાવણ્ય-સમય ગણિએ રચ્યો છે અને તેની સંવત્ ૧૫૮૪ માં લખાયેલી પ્રતિ પ્રમાણે અક્ષરશઃ તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે; એટલે સોળમાં શતકની ભાષાના નમુના તરીકે સાહિત્યમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન છે. સોળમાં શતકની ભાષા જૂની ગુજરાતીભાષા છે. આ ભાષાના સ્વરૂપથી ગુજરાતના સામાન્ય વાંચકો કેવળ અગ્નણ છે, તેમ પ્રતિષ્ઠિત લેખકો સુદ્ધાં એને એના ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખતા નથી. કરહ, ઘરહ કે કરિ ઘરિ જેતાની સાથે કાં તો એમ પૂછવામાં આવે છે કે આ કઈ ભાષા છે, અથવા એમ કહી દેવામાં આવે છે કે આ તો જૈન-માગધી ભાષા છે. પરિસ્થિતિ આવી હોવાને લીધે જૂની ગુજરાતી (ભાષા) સંબંધી ખુલસો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

ખુલાસાની ભૂમિકા તરીકે ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસપર જરા નજર ફેરવી જવી જોઈએ.

છેક અગ્તાન લોકો સિવાય બીજા કોઈ એમ ધારે નહિ કે આપણે હાલ બોલીએ છીએ તે ભાષા અનાદિ કાળથી આવા ને આવાજ રૂપમાં ચાલતી રહેલી હોવી જોઈએ. વ્યુત્પત્તિ શીખતા વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે ગુજરાતીભાષા અપભ્રંશભાષામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, અપભ્રંશભાષા પ્રાકૃતભાષામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને પ્રાકૃતભાષા સંસ્કૃતભાષામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વચ્ચે ભાષાના બીજા બે અવતાર હોવાનું શિક્ષકોના જાણવામાં હોય છે, પણ એ અવતારોનું સ્વરૂપ તેમના અંતઃકરણપર પ્રતિબિંબિત

થયેલું ન હોવાથી વ્યુત્પત્તિ કરવાના પ્રસંગે તેઓ ગુજરાતી ઉપરથી
બારોબાર સંસ્કૃતને પકડવા જાય છે અને એમ કરતાં હાથમાં ન
આવે તે જતું કરીને ચલાવી લેવામાં આવે છે.

ભાષા એ પ્રજાજીવનનાં ચાર અંગોમાંનું એક અંગ હોવાથી
પ્રજાના સામાજિક ઇતિહાસના જેવું ભાષાના ઇતિહાસનું પણ મહત્ત્વ
છે. ભાષાનો ઇતિહાસ વિખૂટા પડેલા લોકો વચ્ચેના સંબંધ પર
પ્રકાશ પાડે છે, મૂળ પ્રજામાં પાછળથી ભેળાયેલા લોકો વિષે માહિતી
આપે છે, પ્રજાના આચારવિચાર, ધંધાઉદ્યોગ, ધર્મભાવના, સુધારણા
અને મનોવૃત્તિઓનું વલણ ભાષાના ઇતિહાસ ઉપરથી પરખાય છે.
ભાષાનો ઇતિહાસ પ્રજા જીવનની અનેક ગુંચો ઉકેલવામાં સહાયભૂત
થઈ પડે છે. ધર્મગ્રંથોમાં સચવાઈ રહેલી વૈદિક અને સંસ્કૃતભાષા
જેમ આર્યધર્મ અને આર્યપ્રજાના પ્રાચીન ઐક્ય ઉપર પ્રકાશ પાડે
છે, તેમ મધ્યકાલીન પ્રાકૃતભાષા જુદા જુદા પ્રાન્તોના પરસ્પર
સંબંધપર પ્રકાશ પાડે છે.

દ્રાવિડીઅન ભાષાઓ બાદ કરતાં ભરતખંડની સર્વ પ્રાન્તિક
ભાષાઓનો ઇતિહાસ વૈદિકભાષાથી શરૂ થાય છે. વૈદિકકાળમાંજ
ય અને ષ જેવા વર્ણોનો ઉચ્ચાર જુદા જુદા સ્થાનમાં વસતા ઋષિઓ
જુદો જુદો કરતા હતા. વૈદિકભાષામાં ઉચ્ચારભેદની વિકૃતિ ઓ
કાળથીજ શરૂ થઈ હતી. આર્યપ્રજાનો ફેલાવો થતો ગયો અને
અનાર્ય લોકો સાથે તેમનો સંસર્ગ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમની
ભાષા વધારે વિકૃત થતી ગઈ. વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે આઠમા નવમા
સદ્કામાં થયેલા પાણિનિ મુનિએ **અષ્ટાધ્યાયી** વ્યાકરણ રચ્યું, તેનો હેતુ
એ પણ હતો કે ઉચ્ચારભેદથી ભાષાને બગડતી અટકાવી. આ ઉચ્ચાર-
ભેદ અને વિક્રમસંવત્ પહેલાં પાંચશે વર્ષ ઉપર પાલિભાષામાં

સંગ્રહાયેલા બુદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો એ જોતાં પ્રાકૃતભાષાનો ઇતિહાસ ૨૫૦૦થી ૩૦૦૦ વર્ષ જેટલો લાંબો થાય છે.

અપભ્રંશ થયેલી વૈદિકભાષા વધારે અગડતી અટકાવવા પાણિનિ મુનિએ નિયમબદ્ધ કરી સુધારી, તે સંસ્કાર પામેલી-સંસ્કૃત ભાષા કહેવાઈ. આ ભાષા પંડિતોની અને પુસ્તકોની ભાષા થઈ. લોકભાષા તરીકે તો અપભ્રંશ થયેલી વૈદિકભાષા ચાલતી હતી તેજ બોલી ચાલતી રહી. વખત જતો ગયો તેમ તેમ પ્રાન્તોની સ્થિતિરીતિની ભિન્નતાને લીધે જુદા જુદા પ્રાન્તની ભાષા જુદું જુદું વલણ લેતી ગઈ અને તે તે પ્રાન્ત કે પ્રજાના નામ પ્રમાણે જુદા જુદા નામે ઓળખાતી થઈ.

સંસ્કૃતભાષા પુસ્તકોની ભાષા થઈ રહી તે કાળ અને હાલની ગુજરાતીભાષા લોકભાષા તરીકે ચાલતી થઈ એ કાળ વચ્ચે લગભગ અઠીહજાર વર્ષ જેટલું અંતર મૂકવું પડે. આ અઠીહજાર વર્ષ જેટલા લાંબા કાળની ભાષાના ઇતિહાસથી આપણે અજાણ્યા રહીએ, તો તે અજ્ઞાન જેવું તેવું ગણાય નહિ. આપણી હાલની સ્થિતિનો અને હાલની આપણી ભાવનાઓનો લાંબો ઇતિહાસ એ કાળની ભાષામાં સમાયેલો છે. મોટાં મોટાં રાજકીય પરિવર્તનો, મોટાં મોટાં સામાજિક પરિવર્તનો અને મોટાં મોટાં ધાર્મિક પરિવર્તનો એ કાળમાં થયાં છે. આપણા પૂર્વજોની પ્રાચીન રીતભાતો, વિચાર, મતો અને અનુભવોની છાપ એ ભાષાના શબ્દોપર છપાઈ રહી છે. જો કે એ કાળે ગ્રંથ રચના સંસ્કૃતમાં થતી હતી, તો પણ પ્રાકૃતભાષા કંઈ છેક સાહિત્ય વગરની નહોતી. પ્રાકૃત બોલનારા આપણા પૂર્વજોમાં જ્ઞાન અને અનુભવની ઉર્મિઓ ઉભરાઈ ન હોય કે ઝીલાઈ ન હોઈ એ બનવાજોગજ નથી. ચંડનું ‘પ્રાકૃતલક્ષણ’

વરરુચિનો “ પ્રાકૃતપ્રકાશ ”, માર્ક’ડેયનું “ પ્રાકૃત સર્વસ્વ ” વરદરાજની ‘ પ્રાકૃતસંજ્ઞાવિની ’ આ બધાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો અને પ્રાકૃત *પીંગળનાં નામ જોતાં આપણે ખાતરીથી કહી શકીએ કે એ કાળની લોકભાષામાં લૌકિકસાહિત્ય હોવું જોઈએ. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું ‘ ગાથા સપ્તશતી ’ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. દંડી કવિના કહેવાથી આપણે જાણીએ છીએ કે “સેતુબંધ” અથવા ‘ દશમુખવધ ’ કાવ્ય મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે. ‘મહાપુરૂષ પ્રબંધ’ માં પ્રાકૃત ભાષાના ‘વજ્રજાલય મહાકાવ્ય’ નું નામ આવે છે; આ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પેઠે બીજી પ્રાન્તિક પ્રાકૃતભાષાઓનું સાહિત્ય પણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. દક્ષિણના કરતાં ઉત્તરભારતને રાજકીય ઉચ્ચલપાચલ વધારે સહન કરવી પડી છે, એવા કાળમાં નિરૂપયોગી લાગતા સાહિત્યને સાચવી રાખવાની કોઈએ કાળજી કરી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, છતાં હજી પણ જો કાળજી રાખવામાં આવે તો તેમાંનો કંઈક અવશેષ હાથ લાગવાનો સંભવ છે. જૈનો પાસે એ ભાષાના સાહિત્યનો બહોળો સંગ્રહ છે અને ભાષાના ઐતિહાસિક સ્વરૂપ તરીકે તે ઘણો ઉપયોગી થઈ શકે તેવો છે, પણ “ આ તો જૈનભાષા છે ” એમ કહીને આપણે તેના તરફ દુર્લક્ષ કરીએ છીએ. ઇતિહાસના પ્રકાશને અભાવે જૈનગ્રંથોની ભાષા સાથે આપણી ભાષાનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે આપણે જાણતા નથી, ‘ જૈનભાષા ’ તરીકે આપણે તેને ઓળખીએ છીએ અને તેનાથી દૂર રહીએ છીએ.

મૃતભાષાનું સ્વરૂપ તે ભાષાના કાળે રચાયેલા સાહિત્યમાં જોઈ શકાય. મને લાગે છે કે બ્રાહ્મણવર્ગના લોકો

* ‘માત્રા પીંગળ’ નામના પ્રાકૃત પીંગળની વસ્તુક પ્રતિ મારી પાસે છે.

સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ રચના કરતા હતા તે કાળે પણ વાર્તાઓ અને નાટકો જેવા લૌકિક સાહિત્યને તો પ્રાકૃતનોજ આશ્રય લેવો પડતો હોવો જોઈએ. પ્રાકૃત કથાઓ અને પ્રાકૃત નાટકો કાળના પ્રવાહમાંથી બચીને આપણા વખત સુધી જીવતાં રહેવા પામ્યા નથી; પણ તેના તૂટક તૂટક કકડા * મળી આવે છે અને કાલિદાસ જેવા મહાકવિનાં નાટકોમાં પણ પ્રાકૃતને સ્થાન મળ્યું છે, એ જોતાં લૌકિક સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં રચાતું હતું એમ અનુમાન કરવાને સખળ કારણ મળે છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના પ્રવર્તકો પ્રાકૃત ભાષાના કાળે થયા અને તેમણે પોતાના સિદ્ધાંત લોકભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો, એથી એમના ગ્રંથો પ્રાકૃતભાષામાં સંગ્રહાયા. આર્યપ્રજા એ કાળે આખા ભરતખંડમાં પ્રસરી હતી, તો પણ તેમની વિશેષ વસ્તી ઉત્તરભારતમાં હતી. સ્થાનભેદથી એમની ભાષામાં જુદા જુદા ભેદ પડ્યા હતા અને તે દરેક ભેદ જુદી ભાષા તરીકે ઓળખાતો હતો. મથુરાની આસપાસની ભાષા શૂરશેની કહેવાતી, મગધદેશમાં બોલાતી તે માગધી કહેવાતી, આસામ અને નેપાળ તરફની ભાષા પૈશાચી ભાષા કહેવાતી, એમ જુદા જુદા સ્થળની ભાષા જુદું જુદું રૂપ અને જુદું જુદું નામ પામી હતી, છતાં તે બધી ભાષાઓ મૂળરૂપે એક હતી. ગુજરાતી-ભાષામાં સુરતીબોલી અને કાઠિયાવાડીબોલી વચ્ચે જેમ થોડાએક શબ્દો અને થોડાએક રૂપોનો ભેદ હોવા છતાં તે જુદી જુદી ભાષાઓ નહિ પણ એકજ ભાષાના પેટાના પ્રાન્તિક પેટાભેદ છે, તેમ એ કાળની જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષા થોડાએક શબ્દો અને થોડાએક રૂપોમાં

“માધવા નળની કથા” એ પ્રાકૃત સંસ્કૃત વાતોનાં થોડાંએક પાનાં મને મળ્યાં છે, તેમજ કાશીના કોઈ પંડિતકૃત ‘કૃષ્ણ ચરિત્ર’ નાટકના ટુકડા મેં જોયા હતા (ધણુ કરીને તે મારી પાસે છે) તે બધા પ્રાકૃતમાં હતા.

જુદી પડતી હોવા છતાં ભાષા તરીકે એક ભાષા હતી ને બધી ભાષાઓ પ્રાકૃતભાષા એ એકજ ભાષાના નામે ઓળખાતી હતી. જૂનામાંજૂનું અને પ્રતિષ્ઠા પામેલું મગધના પંડિત વરરચિકૃત ‘પ્રાકૃત-પ્રકાશ’ નામનું પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ છે, એ વ્યાકરણ વડે જેમ જૈન સૂત્રો સમજી શકાય છે, તેમ પેઠણના રાજા શાતવાહને રચેલું ‘ગાયા સપ્તશતી’ મહારાષ્ટ્રીપ્રાકૃતમાં છે, તે પણ સમજી શકાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેમાં પ્રાકૃતભાષાના નિયમો સમજાવવા ૯૨૯ સૂત્ર આપ્યાં છે. સર્વ પ્રાકૃતભાષાને લાગુ પડતાં એ સૂત્રો પછી શરશનીભાષા માટે ૨૭ સૂત્રો, માગધી ભાષા માટે ૧૬ સૂત્રો, પૈશાચિકભાષા માટે ૨૨ સૂત્રો, ચૂલિકાપૈશાચી માટે ૫ સૂત્રો અને અપભ્રંશભાષા માટે ૧૨૧ સૂત્રો આપીને એટલા અંશમાં એ ભાષાઓ એક બીજાથી જુદી પડતી છે, એમ બતાવ્યું છે, આ સૂત્ર સંખ્યા ઉપરથી જોઈ શકાય કે પ્રાકૃત નામે ઓળખાતી ભાષા કેટલી વ્યાપક હતી અને પ્રાન્તિક ભાષાભેદ કેટલો નજીવો હતો.

પ્રસિદ્ધવૈયાકરણ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે જૈનસૂત્રો અર્ધ માગધીમાં છે. આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે અર્ધ માગધી તે બીજી કોઈ નહિ પણ ગુજરાતની તે કાળની લોકભાષા હોવી જોઈએ. અર્ધ માગધી શબ્દનો ભાવાર્થ એટલોજ હોઈ શકે કે કંઈક શબ્દો માગધી છે અને કંઈક બીજા પ્રકારના છે, અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે તે માગધીભાષા સાથે મળતી છે પણ માગધીભાષા નથી. પાછળ કહેવામાં આવ્યું તેમ એ કાળની સર્વ ભાષાઓ એક ભાષા જેવી હતી, સર્વ સગી બહેનો હતી અને સર્વનો સંસ્કૃત સાથે સીધો સંબંધ હતો, એટલે માગધી સાથે જેમ ગુજરાતીપ્રાકૃત મળતી છે તેમ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત પણ

મળતી છે અને પ્રાકૃતના પેઢાની બીજી બધી ભાષાઓ પણ મળતી છે.*

જૈન ગ્રંથોમાં જણાવવા પ્રમાણે સંવત્ ૫૧૦ માં વલભીપુરમાં મળેલી જૈનપરિપદે જૈનગ્રંથો પુસ્તકારૂઢી કર્યા. સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી પ્રોફેસર વેબર કહે છે કે જૈનસૂત્રો આ વખતે સ્થાનિકભાષાનું રૂપ પામ્યાં. મહાવીર સ્વામીની જન્મભૂમિ મગધમાં હતી પણ એમણે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સૂત્ર રૂપે આપ્યો નહોતો. વાર્તા રૂપે એમણે કરેલો ઉપદેશ એમના ગણધરોએ સૂત્રો રૂપે ગુંથ્યો હતો. એમ માનવામાં આવે છે કે મગધમાં મળેલી પહેલી જૈનપરિપદે માગધી ભાષામાં સૂત્રગ્રંથક કર્યો હતો. પ્રો. વેબર કહે છે કે વલભીપુર પરિપદે એ સૂત્રોને સ્થાનિકભાષાનું રૂપ આપ્યું. પોતાના સિદ્ધાંત અભણ લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુદ્ધાં સર્વ સમજી શકે એવી ભાષામાં ધર્મોપદેશ થવો જોઈએ, એવો બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ પ્રવર્તકોનો ખાસ આગ્રહ હતો. એ આગ્રહને અનુસરીને વલભીપુરની પરિપદે જૈનગ્રંથોને સ્થાનિકભાષાનું રૂપ આપ્યું હોય એ બનવાજોગ છે.

વિવાદને ખાતર એમ માનીએ કે જૈનસૂત્રોની ભાષા તે ગુજરાતીપ્રાકૃત નહિ પણ માગધી અથવા બીજી કોઈ પ્રાકૃત છે, તોપણ પરિણામમાં આપણે માટે કંઈ મોટો ફેર પડવાનો નથી. બધી પ્રાકૃત લગભગ મળતી હતી અને બધા પ્રકારની પ્રાકૃત બોલનારી પ્રજા સાથે આપણો સંબંધ હતો. સંબંધ હતો એટલુંજ નહીં પણ જુદા જુદા પ્રાન્તવાસીઓનું ગુજરાત વાસસ્થાન હતું. જુદી જુદી

* જિનકીર્તિસૂરિકૃત ‘પદ્મભાષા સ્તવન’ નામના છત્રીસ ટુંકના કાવ્યમાં છ એ પ્રાકૃત ભાષાઓની છ ટુંક આપીને એ ભાષાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. એ કાવ્ય પૂરતા વિવેચન સાથે હું જુદું પ્રસિદ્ધ કરીશ.

૧. પુસ્તકપર ચઢાયા-લખ્યા. ૨. ગુજરાતી પ્રાકૃત-તે કાળની લોકભાષા.

પ્રાન્તિક પ્રજાઓના મિશ્રણનું પરિણામ હાલની ગુજરાતી પ્રજા છે. તેમ જુદી જુદી પ્રાન્તિક ભાષાઓના મિશ્રણનું પરિણામ હાલની ગુજરાતી ભાષા છે. જે જે પ્રાન્તની પ્રજાએ ગુજરાતમાં વાસો કર્યો તે તે પ્રાન્તની પ્રાકૃત ભાવિભાષાની કારણભુત થઇ.

જે ભાષા વ્યાકરણ અને કાશથી નિયમિત થઇ હોય, જે ભાષાનું સાહિત્ય બહોળું વિસ્તાર પામેલું અને લોકપ્રિય હોય, જે ભાષા કેળવણી પામેલા જનસમૂહની લોકભાષા હોય અને જે ભાષાને પરભાષા બોલનારી પ્રજાનો સંપર્ક બહુ ઓછો હોય, તે ભાષા ધણા લાંબા કાળ સુધી જીવતી રહી શકે. એથી ઉલટું જે ભાષાને એ સાધનો પ્રતિકૂળ હોય તે ભાષા બહુ જલદી રૂપાંતર પામી જાય. પ્રાકૃતભાષાને બંધારણવાળી સંસ્કૃત ભાષાનો બહુ સારો મહાવો હતો અને તે બોલનારો લોકસમૂહ કેળવાયેલો હતો, પણ તેનું સાહિત્ય બહુ અદ્ય હતું, તેમ પરદેશી પ્રજાઓનો સંપર્ક તેને અહર્નિશ દૂષિત કર્યા કરતો હતો; આ પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે વૃદ્ધાવસ્થા પામેલા માણસની પેઠે ક્ષીણ થતાં થતાં તે રૂપાંતર પામી ગઈ. પ્રાકૃતભાષા ક્યારે રૂપાંતર પામી તે નક્કી કરવા જેવું ખાત્રી ભર્યું સાહિત્ય વિદ્યમાન નથી, અનુમાનથી એમ કહી શકાય કે વિક્રમસંવત્નું સાતમું આઠમું શતક તે પ્રાકૃતભાષાનો અંતકાળ અને અપભ્રંશભાષાનો આરંભકાળ. પ્રાકૃતનું રૂપાંતર થઇને જે ભાષા ચાલતી થઈ તેનું નામ અપભ્રંશભાષા. જે કે અપભ્રંશભાષા એ શબ્દ પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે વિશાળ અર્થમાં પણ વપરાતો હતો અને આહીરી (આહીરી) વગેરે ખાસ ભાષાઓને પણ તે લગાડવામાં આવતો હતો, છતાં વિશેષે કરીને ગુજરાતી અને માળવામાં ચાલતી આઠમા શતક પછીની ભાષાને અપભ્રંશભાષા એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. માળવાના

ભોજરાજનો સમય જે સંવત્ ૧૦૭૮ પછીનો નિર્ણિત થયો છે, તે કાળે અપભ્રંશભાષા ચાલતી હતી. આ સમય તે ગુજરાતના ચૌલુક્ય મહારાજ પહેલા ભીમદેવનો સમય છે. વિમલપ્રબંધના નાયક વિમળશાનો સમય તે પણ આ સમય. આ સમયે પણ ભરતખંડની સર્વ ભાષાઓ વચ્ચે ધણું સાન્ય હતું. પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદે પ્રત્યયો હેરફેર હોવા છતાં શબ્દોનાં મૂળરૂપ સર્વત્ર મળતાં આવતાં હોવાથી વ્યાપારીઓ વગર અડચણે એક બીજા પ્રાન્ત સાથે વ્યવહાર ચલાવી શકતા અને મુસાફરો વગર સંકોચે એક બીજા પ્રાન્તમાં મુસાફરી કરી શકતા. જૈનસાધુઓ જેઓ હંમેશાં દેશભાષામાં ઉપદેશ આપતા હતા, તેમને એકથી બીજા પ્રાન્તમાં જઈ ઉપદેશ કરવાને ભાષાની અડચણ નડતી નહોતી. મુસલમાની રાજ્યકાળ શરૂ થયા પછી બીજા પ્રજાકીય સંબંધોની પેઠે દેશનો ભાષાસંબંધ પણ વધારે વધારે તૂટતો ગયો. રાજકીય અવ્યવસ્થાને લીધે જે તે પ્રાન્તનો વ્યવહાર જે તે પ્રાન્તમાં સંકોચાયો, (તેમ) ભાષામાં દિન પ્રતિદિન પ્રાન્તિક વિકાર વધતા ચાલ્યા અને દરેક પ્રાન્તભાષા જુદી ભાષા તરીકે વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ. સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નવલરામભાઈ એ કાળની ભાષા સ્થિતિ માટે આ પ્રમાણે કહે છે:—

“આશરે સાતસે આઠસે વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષાઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુ જ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રંથો અને પ્રાકૃતભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબીત થયું છે કે એક વખત ઉપર ગુજરાતમાંજ નહિ પણ પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ઉડિયા, અને ઠેક બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખીજ ભાષા બોલાતી હતી.

અલખત તે ભાષા ગુજરાતી કે હિંદી એ નામથી ઓળખાતી નહોતી, પણ અપભ્રંશ એવું તેનું સામાન્ય નામજ હતું. બેશક તેમાં પ્રાંત ભેદ ધણાજ હશે-હાલ જે જુજ પ્રાંત ભેદોને માટે કેટલાક મિથ્યા ઝઘડો ઉઠાવવા તત્પર જણાય છે તેના કરતાં સૌ ધણાં વધારે, તો પણ તેણે એક સામાન્યરૂપ પકડેલું, અને સામાન્ય વર્ગે અંધમત્વ છોડી તેજ આનંદથી સ્વીકારેલું.

પણ મુસલમાનો આવ્યા અને ખીજા ઐક્યની સાથે આપણું ભાષાઐક્ય પણ ટૂટ્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે લડાઈના રણશિંગાં ઝૂંકાવા લાગ્યાં. મારફાડ ને નાસભાગ ચાલી, બધા પોતપોતાના પ્રાંતમાં પ્રયત્ન વડે સંતાઈ રહેવા લાગ્યા, અને પરસ્પરનો સહવાસ એટલો બધો બંધ પડી ગયો કે એક પ્રગણાના-લોક ખીજા પ્રગણામાં પણ ભાગ્યેજ જવાની હિંમત ચલાવતા. આવી સ્થિતિમાં પ્રાંતભેદે જોર પકડી પોતાનાં ખાસ લક્ષણો ખીલવી, લિન્ન લિન્ન ભાષા રૂપે વખૂટા પડવા માંડ્યું, એટલે ગુજરાતી, કચ્છી, મેવાડી, મારવાડી, પંજાબી, વજ વગેરે હાલની ભાષાઓ થઈ.” (નવલગ્રંથાવલિ. પૃ. ૪૦૪)

વિક્રમસંવતના આઠમા શતક પછીના એટલે પંચાસરના પત-નકાળથી માંડીને પાટણના રજપુતરાજ્યની આખર સુધીના કાળને અભ્રંશભાષાનો કાળ કહી શકાય. એ પછીની ભાષાને આપણે જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીશું. સંવત્ ૧૩૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનાં ૩૦૦ વર્ષને આપણે જૂની ગુજરાતીનો કાળ કહીશું.

વિદ્વાન શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં જૂની ગુજરાતીનો કાળ સંવત્ ૧૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીનો

ઠરાવે છે, પણ એકાળની ભાષા વિષે આપણે જે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ, તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીના કાળ સંબંધીનું શાસ્ત્રીનું અનુમાન ફેરવવાની આપણને જરૂર પડે છે. સંવત્ ૧૧૦૦ એટલે સિદ્ધરાજનો પૂર્વસમય. સિદ્ધરાજના સમયે પ્રસિદ્ધ વैयाકરણ હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતમાં જન્મેલા હતા અને પાટણના રાજકર્તાઓ સાથે બહુ ગાંઠા સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે સંસ્કૃતથી માંડીને પોતાના કાળે ચાલતી અપભ્રંશ ભાષા સુધીની મુખ્ય મુખ્ય સર્વ ભાષાઓનું સ્વરૂપ નિર્ણય કર્યું, છતાં ગુજરાતી ભાષા માટે કંઈ લખ્યું નહિ, તેથી એમ કહી શકાય કે એ કાળે ગુજરાતી ભાષા વિદ્યમાન હોત તો તેના નિયમો બાંધવાને તે કદી પણ દુર્લભ કરત નહિ. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સક્ષમદર્શી વિદ્વાનને માટે એમ ધારી શકાય નહિ કે તેમણે મૃતભાષાઓનાં વ્યાકરણ રચ્યાં અને વર્તમાન ભાષાને માટે વ્યાકરણની જરૂર માની નહિ. હેમચંદ્રાચાર્યના સમયે ગુર્જર ભાષા એ નામ વિદ્યમાન હોવું જોઈએ એમ માનવાને પણ કારણ છે. એ સમય પહેલાં ઘણાં લાંબા કાળની ‘ગુર્જરપ્રજા’ અને ‘ગુર્જરદેશ’ એ શબ્દો ચાલ્યા આવતા હતા, અને જો એક પ્રજાનું નામ તેજ તે દેશનું નામ પણ હોય તો તેમની ભાષા પણ તેજ નામે ઓળખાતી હોવી જોઈએ. પરસ્પરાશ્રિત આ સંબંધોનો વિચાર કરતાં એમ માનવું પડે કે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં ગુર્જરપ્રજા, ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરભાષા એ ત્રણે શબ્દો વિદ્યમાન હોવા જોઈએ.

ગુર્જરવાણિયા, ગુર્જરસુથાર, ગુર્જર સોની, ગુર્જરકુંભાર, વગેરે નામોમાં ચાલતા રહેલા ‘ગુર્જર’ શબ્દ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે, ‘ગુર્જર’ એ નામે ઓળખાતા લોકોનો કોઈ મોટો

સમૂહ પાછલા કાળે હોવો જોઈએ. ઉત્તરમાંથી આવેલો એ સમૂહ અહીંના જે ભાગમાં વસ્યો તે ભાગ ગુજ્જર ભૂમિ કે ‘ગુજ્જરદેશ’ એ નામે ઓળખાતો થયો. પાટણના મહારાજા ગુજ્જરેશ્વર કહેવાતા અને એમના અધિકારનો મૂળ પ્રદેશ (ફક્ત ઉત્તર ગુજરાત) ગુજ્જરદેશ ગણાતો. સંવત્ ૧૪૦૫માં રચાયેલા ‘ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ’માં “વાગડદેશે વટપદ્રપુરં” (વાગડ દેશમાં વડોદરા શહેર) અને “ધંધુકપુરં ગૂર્જરધરા મુરાષ્ટ્રા સંધિગતાઃ” (ધંધુકાશહેર ગુજરાતની ભૂમિ અને સોરઠની સરહદ ઉપર આવ્યું છે) એમ કહે છે. કાઠિયાવાડનો દ્વીપકલ્પ એ વખતે સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠને નામે ઓળખાતો હતો અને વડોદરાની દક્ષિણનો પ્રદેશ ઘણા લાંબા કાળથી લાટ દેશને નામે પ્રસિદ્ધ હતો.* ગુજ્જરદેશની ગુજ્જરીભાષાની પેઠે સોરઠદેશની સોરઠીભાષા અને લાટદેશની લાટીભાષા એ નામે પણ તે કાળે વિદ્યમાન હતાં, પણ જે કારણથી હેમચંદ્રચર્યે પોતાના વ્યાકરણમાં ગુજરાતીભાષા માટે કંઈ લખ્યું નથી, તેજ કારણથી સોરઠી કે લાટીભાષા માટે પણ કંઈ લખ્યું નથી; કારણ એ છે કે ગુજરાતી, લાટી, સોરઠી એ બધાં નામે કોઈ જુદી જુદી ભાષાઓનાં નહિ, પણ અપભ્રંશ નામે ઓળખાતી વ્યાપકભાષાના પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદનાં નામ હતાં. ‘ગુજ્જરદેશ’ એ જેમ તે કાળે ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતના એક પ્રાન્તનું નામ હતું, તેમ ‘ગુજ્જરભાષા’ એ તે કાળે ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતના પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદનું નામ હતું.

સંવત્ ૧૩૬૧માં રચાયેલા ‘પ્રમંથચિંતામણિ’ ગ્રંથમાં પણ ગુજરાત શબ્દ ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતનેજ લગાડવામાં આવ્યો છે અને કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પને ‘સોરઠ’ તથા વડો-

* ગુજ્જરદેશ કરતાં લાટદેશ એ નામ વધારે જૂનું છે.

દરાના દક્ષિણભાગને લાટ નામ આપવામાં આવ્યું છે. શકે ૧૩૦૬ સંવત ૧૪૪૦માં નંદપદ્મપુર (નાંદોદ)ના દુર્ગસિંહનૃપના રાજ્યમાં રચાયેલા “કર્મવિપાક સારસંગ્રહ” ગ્રંથમાં નંદપદ્મપુરને ગુજરાતમાં ગણ્યું છે. તે પહેલાંના કોઇ ગ્રંથમાં વડોદરાના દક્ષિણ પ્રદેશને ગુજરાતનું નામ આપેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે મુસલમાની રાજ્યકાળના વખતથી ગુજરાત એ એક પ્રાન્તનું નામ લાટ વગેરે બીજા પ્રાન્તોને પણ લગાડવામાં આવ્યું, ને ગુજરાત શબ્દ હાલના જેવા વિશાળ અર્થમાં વપરાતો થયો. મુસલમાન રાજકર્તાઓનો અમલ પહેલવહેલો ‘ગુજરાત’ નામે ઓળખાતા પ્રદેશ ઉપર સ્થપાયો હતો અને ગુજરાતમાંજ એમનું પાટનગર હતું, એથી દિલ્લીના મુસલમાનો આ તરફના બધા પ્રદેશને ગુજરાતના નામે ઓળખતા હતા. પાટણની ગાદી અમદાવાદમાં આવી અને મુસલમાની અમલ દક્ષિણ તરફ આગળ વધતો ગયો, પણ દિલ્લીમાં તો ગુજરાતના સુલતાન, ગુજરાતનો મુલક અને ગુજરાતના લોક એ શબ્દોજ ચાલતા રહેલા હોવા જોઇએ. વિસ્તૃત અર્થમાં વપરાતો ગુજરાત શબ્દ દિલ્લીના દરબારમાંથી અમદાવાદના દરબારમાં આવે, ને ત્યાંથી વ્યવહારમાં ભળી રૂઢ થઈ જાય એ અશક્ય નથી. ઇતિહાસમાં આવા ફેરફાર થતાજ રહે છે. ‘કાઠિયાવાડ +’ અને ‘હિંદુસ્તાન’ એ નામો પણ એ રીતેજ ચાલતાં થયાં છે.

ત્યારે એ ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ક્યારથી ગણવી, એ પ્રશ્નનો જવાબ એજ હોઇ શકે કે જ્યારથી “ગુજરાત” પ્રાન્તનું નામ મટીને દેશનું નામ થયું ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા પ્રાન્તિક-ભાષા મટીને દેશભાષા થઈ.

+ આપણે આખા દ્વીપકલ્પને ‘કાઠિયાવાડ’ એ નામે ઓળખીએ છીએ, પણ ખરૂં જોતાં ‘કાઠિયાવાડ’ એ કાઠીલોકથી વસેલા દ્વીપકલ્પના એક ભાગનું નામ છે. દ્વીપકલ્પના રહેવાસીઓ તો હજી પણ એ એક ભા-

+ હિઅઈ સ્વદુક્કઈ ગોરડી, ગયળી ધુદુક્કઈ મેહુ ।

વાસારત્તિ પવાસુહં, વિસમા સંકડુ પ્પુ ॥

જળુ આવત્તત મ વારિ, પુન્નહિ છન્નમ્મઈ એહ દિણુ ।

કોઈ ન ચડાસિ વારિ, ઉહ્હુલોસિઈ જઈ વિહ્વુ ॥

ગનેજ 'કાઠિયાવાડ' નામ આપે છે ને ખીન્ન ભાગને 'ઝાલાવાડ' 'ગોહિ-
લવાડ' 'હાલાર' વગેરે નામે ઓળખે છે. પાછલા શતકમાં ગાયકવાડી
ફોજ દ્વીપકલ્પમાં પ્રસરી ત્યારે મુખત્વે કાઠીલોકો સાથે તેમને વિરોધ
કરવો પડતો અને કાઠીલોકના બંદોબસ્ત માટે ગાયકવાડી સૈન્યની મોટી
છાવણી ગાયકવાડ પ્રાંતમાં રાખવી પડતી. 'કાઠિયાવાડ' શબ્દ આ પ્રમાણે
ગાયકવાડી સૈન્યને વધારે પરિચિત થવાથી વડોદરા દરબારમાં એ તરફનો
આખો પ્રદેશ કાઠિયાવાડ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. દરબારી શબ્દ પાછળથી
વ્યવહારિક શબ્દ થયો ને આખા દ્વીપકલ્પનું નામ કાઠિયાવાડ પડ્યું. હિંદુ-
સ્તાન શબ્દનું પણ તેમજ થયું છે. પહેલાં એ શબ્દ ફક્ત ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનને લગાડવામાં આવતો હતો, અને હલુ પણ લઘુઆઓનેજ આપણે
'હિંદુસ્તાની' કહીએ છીએ ને તેમની ભાષાનેજ 'હિંદીભાષા' કહીએ
છીએ. થોડાં વર્ષ પહેલાં નિશાળોમાં ચાલતાં પુસ્તકોમાં પણ 'ભરતખંડનો
ઇતિહાસ' ભરતખંડની ભૂગોળ 'ભરતખંડનો નકશો' એમ લખાણ હવે,
આપણા જોતાં જોતાં ભરતખંડ શબ્દ દબાઈ ગયો છે ને 'હિંદુસ્તાન'
શબ્દ ચલણમાં આવ્યો.

નહૈયામાં ગોરી ખટકે છે અને ગગનમાં મેહ મુકે છે, એવી
સ્થિતિમાં મુસાફરીનો રાતવાસો એ ભારે સંકટ છે. (તારે ઘેર)
આવતા માણસને વારીશ નહિ. સદ્લાગ્ય વડે એ દહાડો આવે છે.
જો વૈભવ ઉલટાઈ જશે તો કોઈ ખારણે ચઢશે નહિ.

૧. પુત્તે જાણ કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણ મુષણ ।

જડ વણ્ણોંકી મૂંડી ચંપીજ્જડ અવરેણ ॥

હિઅઢાં જડ વચરિથ ઘણા, તડ કિં અઙ્ગિમ ચઢાહું ।

અઢાહિં ચિ હત્યઢા, જહ પુણુ મારિ મરાહું ॥

આ નમુનાની લાપાને “ગુજરાતીલાપા” એ નામ આપવા કરતાં “અપભ્રંશલાપા” એ નામ આપવું વધારે સારું છે. એના શબ્દો અને પ્રત્યયો ગુજરાતીલાપાથી એટલા બધા જુદા પડે છે કે આપણે તેને ગુજરાતી લાપા તરીકે ઓળખી શકીએ નહિ. હેમાચર્ય પોતે પોતાના સમયની આ લાપાને ‘અપભ્રંશ’ નામ આપે છે અને માસ સમજવા પ્રમાણે એજ તેનું ખરું નામ છે.

‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’ ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’ વગેરે યૌદમા શતકના ગ્રંથોમાં સંગ્રહાયેલા દોહરાઓ એ કાળની લાપાના નમુના રૂપ માની શકાય નહિ. પાછલાં એ ત્રણ શતકોના ઐતિહાસિક પુસ્તકોને ઉદ્દેશીને એ દોહરા રચાયેલા છે અને તે આ પ્રબંધોના કર્તાઓએ પોતે રચેલા નહિ પણ બીજા પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલા તથા લોકોક્તિમાં ચાલતા આવેલા તે સંગ્રહા છે. જૂની ગુજરાતી કરતાં અપભ્રંશ લાપા સાથે તે વધારે મળતા આવે છે. સંવત ૧૪૭૦ની આસપાસમાં થયેલા શ્રીધર કવિનું “કવિત ભાગવત”

૧ જો આપોતી જમીન બીજાઓથી દુઆવાય તો પુત્રજન્મવાથી શું ફળ અને મરવાથી શું નુકશાન ? હૈયા ! જો વેરી ધણા છે તો શું આભે ચડીશ ? (દુસ્મનોની પેઠે) અમારે પણ એ હાથ છે; કોં તો મારીશું અથવા મરીશું.

અને “રણમદ્દલછંદ” એ બે જૂની ગુજરાતીના ગ્રંથો મળ્યા છે. ‘કવિત ભાગવત’ની તૂટક પ્રતિ મારી પાસે છે, પણ તે સંવત ૧૭૦૦ની લગભગમાં લખાયેલી હોવાથી ધર્મીજ અશુદ્ધ છે. ‘રણમદ્દલ છંદ’ છઠ્ઠાના રાગના રણમદ્દલના શૈલ્યને ઉર્દૂમાં રસાએસો હોવાથી એની ભાષા ભરોશની ભાષાની પેઠે જરા ગૂઢ છે. એને નમુનો આ પ્રમાણે છે.

શ્રીધર વ્યાસ કૃત રણમદ્દલ છંદમાંથી.

ઈંદર ગઢિ અબહીં ચઢિં ચલ્લઈ, જઈ રણમદ્દલ પાસિં ઇમ બુલ્લડા ॥૨૭॥
સિરિં ફુરમાણ ધરવિં મુરતાણીય, દર્દ દય હાલ મલ્લ સીવણીય
અગર ગરાસ દાસ સવિં છોડિય, કિરિં ચાકરીં સ્વાનકાર
જોડીય ॥૨૮॥

આસિં વર સરિસં બાહુ ઉબારીય, બોલિં ઇંદિ હેજમ્મ હકારીય ।
મુજ્જ સિરકમલ મેછપય લગ્ગિં, તુ ગયણંગણિં ખાણ ન
ઉગ્ગિં ॥૨૯॥

સિંહ વિલોકિત.

જાં અંબર પુડતલિં તરણિં રમિં, તાં કમખન્નકંક ન ખમડ નમિં ।
વરિં વંદનાનલ તળીં જ્વાલ શમિં, ઘુજમેછ ન આફૂં ચાલ
કિંઈ ॥૩૦॥

જિ. સ્વસ્તિ મલિન્ન વલ્લભ પાઠિ
 જિ. જુદા મુદ્દા મજાડિ ।
 તિ મૂ. આ સ્વસ્તિ આ ઘડી દંડ કિન્નિ
 રણમ્મલ દિવે મુહિ ઘાસ લિન્નિ ॥૬૮॥x
 પ્રહિ ઝગમિ પટ્ટણિ પટ્ટ કરિ ધગડાયણ ધૂંધલિ ધરું ।
 રૂંદરલદ રા રણમ્મલ કહિ એકછત્ર રવિતલિ કરું ॥૭૦॥÷

(૨૭.-હમણાં ૪૩૨૨૬ પર હમલો લખ બાબો: રણમલ્લ પાસે જમને એમ કહો કે:—

૨૮. સુલતાનનો હુકમ માથે ચઢાવીને એકદમ દીવાની (સુલતાનનો) *મુલ(દંડ)-આપી દે, તેમ નહિ કરે તો ગરાસ અને મોટાઈ ખોઈને આખરે ગુલામની પેઠે ખાનની ચાકરી કરવી પડશે.

૨૯. રીસથી તલવારપર હાથ નાખીને રણમલ્લે હાંકારો કરી સુલતાનના સેવકને કહ્યું, મારા શિરકમલપર મ્હેન્છનો પગ અડે (હું મ્હેન્છને નમું) તો ગગનાં ગણે સૂર્ય ઉગે નહિ !

૩૦. જ્યાં સુધી ગગનતલ નીચે સૂર્ય પ્રકાશે છે ત્યાંસુધી રણધીર પુરુષનું માથું ધગડા (મુસલમાન) ને નમશે નહિ. વડવાનળ-

x આ ઉતારાના કેટલાક શબ્દો બરાબર સમજી શકાયા નથી.

+ “રણમલ્લ છદ”ની પ્રતિ સાક્ષરશ્રી કેશવચંદ્ર હર્ષશય મુકે પુના ‘કેન્ન કોલેન્’ માંથી મેળવી છે. તે સં. ૧૬૬૫માં લખાયેલી છે.

* સરખાનો ‘વિમલપ્રબંધ’ ખંડ ૭, પૃ. ૭૭, ૭૮, ૮૭)

ની જવાબા શમી જાય તોયણ કદી મ્હેચ્છને એક ચાસપૂર જમીન આપીશ નહિ.

૬૮. મહા બળવાનને ધૂળમાં રગદોળે તેવુ કદા મલેકો, જે પ્રચંડ યોદ્ધાઓને પણ નાશી જવાની ફરજ પાડે તેવા છે, તે રણ-મલ્લને જોતાંજ ભાંય પર ગબડી પડે છે, તે દીનતાથી લાંબા થઈ હાથ જોડી દાંતે તરણાં લે છે.

૭૦. ધડરનો રાજા રણમલ્લ કહે કે સવાર થતાં પાટણ પાટન-ગર કરીને ધગડાઓને તગેડી કાઢું અને આખો દેશ એકછત્ર નીચે લાવું.)

લાલણ, નરસિંહ મહેતા, પદ્મનાભ, ભીમ એ વગેરે જૂની ગુજરાતીના કવિ છે. એમના કાળની ભાષાને આપણે જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ; કારણ કે એ ભાષામાં હાલની ગુજરાતી ભાષાનાં જૂનાં-પૂર્વ રૂપ છે. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈએ ‘રણમલ્લચંદ’ ની પેઠે આ કાળનું કર્મણુમંત્રી કૃત “સીતાહરણ” કાવ્ય મેળવ્યું છે. એનો નમુનો આ પ્રમાણે છે.

× કર્મણુમંત્રીકૃત સીતાહરણુમાંથી. *

જય લંબોદર વિધ્નહર, પહિલૂં તુલ્યૂં નામ;

સુર તેત્રીસધ તુલ્ય તવધ, કર્મણુ કરધ પ્રણામ. ૧

× આ કાવ્ય ૫૦૦ હંકનું છે. મૂળપ્રતિ સંવત ૧૬૦૫ના કાર્તિક વદિ ૫ મે “વે. વછા” ના હાથની લખાયેલી છે.

* બાળબોધ અક્ષરો જોઈને વાંચનાર એટલો ભાગ વાંચવાનું છોડી ન દે એટલા માટે આ અને આની પાછીના ખીન્ન હેતારા ગુજરાતી ટાઇપમાં લીધા છે.

સરસતિ સામિશિ^૧ વીનવૂં, ગાધસૂં તુલ પસાધ^૨;
 સાચા અક્ષર ખેલવે, કર્મણુ લાગઈ પાછ. ૨
 સંવત પંનર છવ્વાસઘ, સીતાહરણુ વિચાર;
 કરજોડી કર્મણુ તવઘ^૩, અલ્લહ^૪ ગિરા આધાર. ૩
 દેવ સવે ચલણુ^૫ નમૂં, ત્રિભુવન છઠ જે માધ,
 કર્મણુ વીનવઘ અલ્લે, ગાઈ અમોઘારાય. ૪

X X X X

કરજોડીનઈ કરે વીનતિ, સ્વામી કોપ મ કરિસ્યુ;
 તુલ આગલિ વરવૂં^૬ નવિ ખોલૂં, એ છઠ અનરૂ^૭ પુરિસુ^૮. ૧૩૧
 રાણા એણિ^૯ સહ રણિ^{૧૦} ભાગા, દાણુવ^{૧૧} દૈત્ય ન છીપઘ;^{૧૨}
 સમ તાડ ઇક બાણુ ઘેઘઘ, તેજ વાલિ રણિ છપઘ^{૧૩}. ૧૩૨
 વાલિ તણા પુરૂપારથ ખોલ્યા, ભલા પવાડા^{૧૪} કીધા;
 કરી કોપ કોદંડ પૂરિજિ^{૧૫}, સપ્ત તાડ તિહાં વીધા. ૧૩૩
 આણુદિઉ^{૧૬} એણીપરિ ખોલઘ, આજ ભેદ મઈલાધુ^{૧૭};
 બલિરાજ જે દાન દેયંતાં વામન રૂપિ^{૧૮} બાધુ. ૧૩૪
 સુગ્રીવઘ સંગ્રામજ માંડિઉ, ઝુઝ^{૧૯} નહીં કહી લેખઘ;
 ખિહ ભડ તિહાં બાથિ આવ્યા, રામ સરીસાર^{૨૦} દેખઘ. ૧૩૫

૧ સ્વામિની. ૨ પ્રસાદ-કૃપાવડે. ૩ સ્તુતિ કરે. ૪ અમને. ૫ ચરણે.
 ૬ ખોટું. ૭ જુદા પ્રકારનો. ૮ પુરૂષ. ૯ એનાથી ૧૦ યુદ્ધમાં. ૧૧ દાનક.
 ૧૨ ટકી શકે. ૧૩ જતે. ૧૪ યરોગાન. ૧૫ ધનુષ ચઢાવ્યું. ૧૬ ખુશી
 થયેલો. ૧૭ સમજ્યો. ૧૮ વામનરૂપે. ૧૯ યુદ્ધ. ૨૦ પાસે.

પ્રાણુરૈકરી નઘ પાછા કીધા, સ્વામી કરૂં કાં સાંસુર૨ ?
 અંતર વિણુ આયુધ કિમ મેહેલૂ? પ્રાણિગં પડિઉ વરાંસુ. ૨૩ ૧૩૬
 શંખાદ્ધવીરજાંલ પહિરણુધ, ૨૫ વલી આંચુ રીણુ ચાલી;
 અંગદિ જઘ નઘ વાલિ વીનવ્યુ, કિમ્હિધ મનાવુ આલીર૬.

x x x x

અન્ન વિણુસણુર૭ જે માનવી, રામકથા કિમ જાણુધ કવી?
 લંબોદર સરસતિ આધાર, કૂડા સાચા કહ્યા વિચાર. ૪૯૯

દુહા.

૨૮ જાં ધ્રૂ મેરૂ મહીધરૂ ૨૯, જાં સાયર૩૦ નઘ સૂર;
 તાં૩૧ એ રામાયણુ સુણુ૩૨, તે ધરિ નવનિધિ પૂર. ૫૦૦

‘સીતાહરણુ’ ની ભાષા ‘કાન્હડદેપ્રખંધ’ અંતે વિમલપ્રખંધ’ ની
 ભાષા કરતાં જરા વધારે સરળ છે; પણ સરળતા કે દુર્બોધતા એ
 કવિના જ્ઞાન, વલણુ અને વિષય ઉપર આધાર રાખે છે. ‘કાન્હડદે
 પ્રખંધ’ અંતે સીતાહરણુ’ની ભાષા વચ્ચે ફેર છે તે અંધેરી નગરીનો
 ગંધેવસેન’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ બેની ભાષા વચ્ચે ફેર છે તેવો છે.

‘કાન્હડદેપ્રખંધ’ ઓલોરના રાજાને ઉદ્દેશીને રચાયેલો હોવાથી
 ઉપલક્ષ અભિપ્રાય આપી દેનારા એને મારવાડી ભાષા કહે એ
 ખનવાળો છે. ‘વિમલપ્રખંધ’ મારવાડના કોઇ માણસે રચ્યો નથી,

૨૧ બળ. ૨૨ વાર. ૨૩ વિચારમાં. ૨૪ શંખાદ્ધવી. ૨૫ પહેરીને.
 ૨૬. નકામું. ૨૭ ખાંધબગાડનાર. ૨૮ જ્યાં સુધી. ૨૯ પવંત. ૩૦
 સાગર. ૩૧ ત્યાંસુધી. ૩૨ સાંભળે.

તેમ તે કોઇ મારવાડીને ઉદ્દેશીને રચયેલો નથી; એના રચનારની જન્મભૂમિ અમદાવાદ છે અને તેમનું નિવાસસ્થાન પાટણુ છે. પાટણુની પાસેના **માલસમુદ્ર** ગામના શ્રાવકસંઘને સંભળાવવા પાટણુના લોકપ્રસિદ્ધ પુરૂષને અવલંબીને આ કાવ્ય રચાયું છે. એવી ભાષા સાથે ‘કાન્હડદેવપ્રબંધ’ની ભાષા સરખાવી જોવાથી ખાત્રી થાય એવું છે કે ‘કાન્હડદેવપ્રબંધની’ ભાષા તે મારવાડી ભાષા નહિ પણ જૂની ગુજરાતી ભાષા છે. એ વખતની મારવાડી ભાષા ઘણી રીતે ગુજરાતી ભાષાને મળતી હોવા છતાં ખાસ લક્ષણોમાં ગુજરાતીથી જુદી પણ હતી. જૈનગ્રંથોપર મારવાડી જૈનસાધુઓએ એ કાળે કરેલી ટીકાઓમાં આ ફેર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. મારવાડીઓ હાલમાં છઠ્ઠી વિલકિતનો પ્રત્યય “ રો રી ર ” વાપરે છે, તે પ્રત્યયો તે વખતની મારવાડી ભાષામાં પણ વપરાતા હતા. સંવત્ ૧૫૪૫માં એકલિંગ મહાદેવમાં લખાએલા શિલાલેખમાં **તિયેરો પુત્ર, તિરો પુત્ર, તિરો પુત્ર**, એવા શબ્દો લખાએલા છે. જૂની મારવાડીભાષા અને જૂની ગુજરાતીભાષા એક છે, એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે.

વિમલપ્રબંધના કર્તા જૈનસાધુ હોવાથી એવો આક્ષેપ ઉભો થવાનો સંભવ છે કે **વિમલપ્રબંધની ભાષા** તે જૈનભાષા છે. ખરું જોતાં જૈનભાષા એ નામની કોઈ ભાષાજ નથી. જૈનો કોઇ જુદી પ્રજા નથી કે તેમની ભાષા જુદી હોય. આખા ભાષા પિતરાઈ-ઓમાં કેટલાક શૈવ કે વૈષ્ણવ હોય છે, તેમ કેટલાક જૈન છે. પ્રાકૃતભાષા લોકભાષા હતી તે વખતે એમના ગ્રંથો મુંચાયેલા હોવાથી તે પ્રાકૃતભાષામાં છે. આજણોના ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, શ્રીધર વગેરે કવિઓ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચતા હતા, તેમ જૈનકવિઓ પણ લૌકિક

સાહિત્ય લોકભાષામાં રચતા હતા. લૌકિકસાહિત્યનો આશ્રય કરવાની ખાત્રી અને જૈનો એકેને સરખી જરૂર ઉત્પન્ન થઇ હતી ને એક સરખી રીતે કામ કરતા હતા. પ્રાચીન કાળના જૈનગ્રંથકારોની ભાષા જુદી છે એમ કહેનારાઓને સાક્ષરશ્રી નવલરામભાઈ આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે:—

“એ બાબત (જૂના જૈનકવિઓની ભાષા બાબત) અમારો એવો વિચાર છે કે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગીનો કાંઈ ભેદ ગણવાનો નથી, પણ એથી ઉલટું હાલ (એ કાળે) ગોરજીઓ જે ભાષામાં ગ્રંથ લખે છે તેજ ભાષા આખા ગુજરાત પ્રાંતની જન ભાષા હતી એ વિચાર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના એક ગ્રંથમાં સાફ જાહેર કર્યો છે, અને જે જે વિદ્વાનો જૂની ગુજરાતીનું અવલોકન કરે છે તેનો પણ એવોજ વિચાર થયા વિના રહેતો નથી.*”

(નવલગ્રંથાવલિ પૃ. ૩૯૬.)

ચોથા પાંચમાં શતકનાં જૈનસૂત્રોની ભાષા અને સોળમા શતકના જૈનરાસોની ભાષા એક હોય એ તો અંભવેજ નહિ. જે

* આ અભિપ્રાયના સમર્થનમાં ભીમ કવિ કૃત ‘હરિલીલા સોળ કળા,’ ‘કૃષ્ણદાસકૃત મોટો સુદામો’ અને ‘વૈષ્ણવાદ્ધિક’માંથી ઉતારા આપે છે: અને એ પછી સરખામણીને માટે સંવત્ ૧૬૦૩ માં રચાયેલા અને સં. ૧૬૧૩માં લખાયેલા: વિમળસુરિકૃત ‘સારદારાસ’નો થોડો ઉતારો આપે છે. જોવા ઈચ્છનાર ‘નવલગ્રંથાવલિ’ કે ૧૮૭૩ના ‘શ્રદ્ધાપત્ર’માંથી તે જોઈ શકશે.

ભાષા એ કાળના આલેખ કવિઓની છે તેજ ભાષા એ કાળના જૈન કવિઓની છે.

જૈનકવિઓને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓ સાધુ હતા અને ધર્મોપદેશક તરીકે મારવાડ વગેરે બીજા પ્રાંતોમાં ફરતા હતા, તેથી એમની ભાષામાં બીજા ભાષાના શબ્દો ભળેલા છે; માટે જૈનકવિઓની ભાષા તે ખરેખરી ગુજરાતીભાષા કહેવાય નહિ. કમુલ કરવું જોઈએ કે કેટલાક જૈનરાસમાં મારવાડી પ્રયોગોનો ભેળ થયો છે અને કેટલાક રાસ મારવાડીભાષામાં લખાયેલા છે; પણ જૈનસાહિત્યમાં કેટલાક ગ્રંથો આ પ્રકારના મળી આવે છે તે ઉપરથી આપું જૈનસાહિત્ય એ પ્રકારનુંજ છે એમ કહેવું એ તો કેવળ અજ્ઞાન ખતાવવા જેવું છે. નિર્ભેળ જૂની ગુજરાતીના ગદ્ય પદ્યનો જૈનો પાસે એટલો મોટો મંત્રહ છે કે થોડાએક રાસ ઉપરથી ઉભો કરેલો એ આક્ષેપ જરા વાર પણ ટકી શકે નહિ.

મારવાડી કે હિંદીના નામે લડકી ઉડનારાઓએ પણ જાણવું જોઈએ કે મારવાડી અને હિંદી તો ગુજરાતીના લોહીમાં ભળી ગયેલી છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનેક પ્રાંતભાષાઓનું મિશ્રણ થઈને હાલની ગુજરાતીભાષા બની છે. પ્રાચીન કાળમાં યાદવો મથુરાથી આવીને દ્વારકામાં રહ્યા હતા. ગિરનારપરના અશોકના શિલાલેખ અને સુદર્શન તળાવ ઉપરના શિલાલેખ જોતાં મગધના મૌર્ય રાજાઓનો અને પછી ગુપ્તવંશના રાજાઓનો અમલ ગુજરાત ઉપર ચાલતો થયો હતો. કાઠિયાવાડમાં વસતી જેઠવા, વાળા (કાઠી), ચૌરા (ચાવડા), આહિર, આબરીયા અને મેર જાતિની પ્રજા ઘણા લાંબા કાળથી ત્યાં આવીને વસી છે. સિંધ અને કચ્છમાંથી વારંવાર અનેક

જાતિના લોકો એ પ્રાંતમાં આંખ્યા છે. પૂર્વ દિશામાં માળવા સાથે ગુજરાતનો સંબંધ એટલો બધો વધારે હતો કે આપણી અને માળવી લોકોની ભાષા (અપભ્રંશ) એક કહેવાતી. માળવાને રસ્તેથી પણ અનેક પ્રજાઓ ગુજરાતમાં આવી વસી છે. ઉત્તર તરફ રજપુતાના સાથેનો સંબંધ પણ બહુ ગાઢ હતો. શ્રીમાળ નગર કેટલાક વખત સુધી ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર હતું. શ્રીમાળી બ્રહ્મણ, શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોની, મેવાડ બ્રાહ્મણ, મેવાડ વાણિયા, મેવાડ સુથાર, ઔદિય બ્રાહ્મણ, શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ આવી આવી અનેક જાતિઓ ઉત્તરમાંથી આવીને ગુજરાતમાં રહી છે. દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ ધણીવાર દક્ષિણના રાજાઓના તાબામાં હતો. ગુજરાતની પ્રજા આમ અનેક પ્રાંતમાંથી આવી વસેલી પ્રજા છે. દરેક પ્રજાને પોતપોતાની ભાષા હોય છે અને જે માણસ આવે છે તે પોતાની ભાષા લખતે આવે છે. ગુજરાતમાં વસતા પારસીઓ અને (લોડીઆ) વહોરાઓ ગુજરાતીભાષા બોલે છે, પણ ઉચ્ચારભેદનું તેમનું પોતાનું વલણ તજી શકતા નથી. (શાક, પહલવ (પારસી), બર્બર વગેરે લોકોને બાદ કરતાં) ગુજરાતમાં આવી વસનારી બીજા પ્રાંતની પ્રજાઓની ભાષા જો કે બહુ ભિન્ન નહોતી, પણ પ્રાંતિક ઉચ્ચારભેદ વલોવાતાં વલોવાતાં જે ભિન્ન ભિન્ન તૈયાર થયું તે ગુજરાતીભાષા છે.

ગુજરાતીભાષામાં આવું અનેક પ્રાંતોનું ભિન્ન થયેલું હોવાથી જે ભાષા તરફ જોઈએ તે ભાષા સાથે ગુજરાતી ભાષાનો સંબંધ દેખાય છે. જુઓ—

“પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન હિંદીનું મૂળ તો એકજ (શાળાપત્ર પૃ. ૧૭૭)

“મુખ્ય સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષા પશ્ચિમની હિંદી સાથે ને તેથી પણ વિશેષ રાજસ્થાનીભાષા સાથે મળતી આવે છે.”
(શાળાપત્ર ૧૯૩૩)

“ગોડી એથવા મહારાષ્ટ્રીય મૂળ કરતાં શૌરસેની સાથે ગુજરાતીનો વધારે સંબંધ છે; કારણ કે આ પ્રાંતના પ્રથમ વસનારા લોકોને પૂર્વ અને અગ્નિ કાંણુ સાથે વધારે લાગતું વળતું હતું.”

(ડૉ. હરિલાલ હ. ધ્રુવનો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની ભાષાઓનો નિબંધ. બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૩૫૬)

“પ્રોફેસર મી. ડેવિસનો મત એવો છે કે આપણી ભાષાનો પાલી સાથે અધિક નિકટ સંબંધ છે.” (બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૧૨૬૬.)

“ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતથી જે ઉત્તરમાં દેશો છે તેમની ભાષાઓ નેડે ઘણી મળતી છે. કારણ કે ગુજરાતના લોકો ઉત્તરમાંથી આવેલા છે.”
(ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.)

જૈનકવિઓનાં કાવ્યોમાં પ્રાકૃત કે માગધી ભાષાના શબ્દો ઘણા આવે છે માટે જૈનકાવ્યોની ભાષા તે ખરેખરી ગુજરાતી ભાષા કહી શકાય નહિ, એવો પણ એક આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. આ આક્ષેપ ઘણુંખરું અઘારમા શતકના જૈનકવિઓનાં કાવ્યો નેમ્મને ઉભો કરવામાં આવ્યો હોય છે. નવી ગુજરાતીના યુગના જૈન સાધુઓ જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી ટીકાઓ વાંચવાને લીધે જૂની ગુજરાતીથી જાણીતા રહેતા, ને તેથી લોકોચ્ચારમાં વપરાતાં એકાર

ઓકારવાળાં રૂપો કરતાં જૂના ગ્રંથોમાં લખાયેલાં ઇકાર ઉકારવાળાં રૂપો વધારે શુદ્ધ અને વધારે કામળ માનીને તેમણે જૂની ગુજરાતીના શબ્દો અને જૂની ગુજરાતીનાં રૂપો વાપરવાનું વાજબી ધાર્યું હોય એ અનવાજોગ છે. નવી ગુજરાતીના જૈનકવિઓ માટે આ વાત આટલી ખરી છે; પણ જૂની ગુજરાતીના જૈનકવિઓ માટે તેમ કહી શકાય એવું નથી. જૂની ગુજરાતીના કાળના બ્રાહ્મણ કે જૈન હરકાષ્ઠ કવિનાં કાવ્ય એક સરખાં છે. કદાચ જૈનકવિઓ કાવ્યમાં અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત શબ્દો વધારે વાપરતા હશે, ને બ્રાહ્મણકવિઓ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપરતા હશે; પણ અપભ્રંશ પ્રાકૃત તરફ અણુગમે એમાંથી એકને નથી. અપભ્રંશ પ્રાકૃત એ કાળે ઉતરી ગયેલી ભાષા હતી, પણ એનું સાહિત્ય લોકોક્તિઓ અને પુસ્તકોમાં હયાત હતું. અપભ્રંશ પ્રાકૃત આપણને જોટલી અગ્ગણી લાગે છે તેટલી તે કાળના લોકોને અગ્ગણી લાગતી નહોતી. ઉલટી સંસ્કૃત કરતાં તે વધારે પરિચિત ભાષા હતી. જૈનકવિઓ પાસે એ ભાષાનો બહોળો સંગ્રહ હતો અને તેના તેઓ અભ્યાસી હતા, એથી કાવ્યમાં વ્યાવહારિક શબ્દો ઉપરાંતના શબ્દો જોઈએ તે તેઓ એથી પેઢીની સંસ્કૃતભાષામાં લેવાને બદલે સગી મા અપભ્રંશ કે વડીઆઈ પ્રાકૃત-માથી વધારે લેતા હોય તો તે અનવાજોગ છે. મને નથી લાગતું કે આમ કરવા માટે જૈનકવિઓ દોષપાત્ર હોય અથવા એમની ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા નથી એમ કહેવું યોગ્ય હોય.

મુસલમાની રાજ્યકાળ પહેલાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો ધર્મ અને વિદ્યાસંબંધીના સર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં રચતા હતા. વિક્રમસંવત્સરા છઠ્ઠા સૈકા પછી જૈનગ્રંથકારો પણ સંસ્કૃત ઉપર વળી ગયા હતા.

અપભ્રંશભાષા ગુજરાતીભાષા તરીકે ઓળખાતી થઈ તે પહેલાં ધણુખરા પ્રાકૃતિકગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાઈ ગઈ હતી અને નવી ગ્રંથ-રચના ધણુખર સંસ્કૃતમાં જ થતી હતી. મુસલમાની રાજઅમલમાં આ પરંપરા તૂટી. રાજકર્તાઓના જીવનમાંથી હિંદુઓના ધર્મ અને ધર્મગ્રંથોને સંતાઈ રહેવાની જરૂર પડી. પઠનપાઠનની પરંપરા તૂટી ગઈ. વ્યવહાર અને વિદ્યાને તો પહેલાં પણ ખનતું નહોતું, તે અણખ-નાવ હવે વધ્યો. લોકો કેવળ અભણ થયા એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ વગેરે ઉપદેશવર્ગમાં પણ વિદ્યાના ઉંડા અભ્યાસની તાણ પડતી ગઈ. અવિદ્યા અંધકારમાં લોકભાષાના શબ્દો ગમેતેમ ધકેલાવા લાગ્યા અને મુસલમાનોના સહવાસથી અરબી ફાર્સીનો ભેળ થવા માંડ્યો. આ સ્થિતિમાં ગુજરાતીભાષાનો જન્મ થયો. સંસ્કૃત દુષપ્રાપ્ય થતું ગયું તેમ તેમ દેશ્યભાષાના સાહિત્યની જરૂર વધતી ગઈ. લોકભાષા અને વિદ્યાનો ભેળ નહિ મળવાને લીધે લોકભાષા કેવળ વ્યવહારોપયોગી શબ્દોની બની ગઈ હતી. તેનો હવે સાહિત્ય સાથે સંબંધ બંધાયો. સંસ્કૃતના ભોગે દેશ્યભાષા હવે પોષાવા લાગી. કથાવાર્તા કરનાર ઉપદેશકલોકોની અનુકૂળતા માટે સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર ગુજરાતી ટીકાઓ લખાવા માંડી તેમજ લોકોની ધર્મજ્ઞાસાનું પોષણ કરવા પૌરાણિક આખ્યાનોના દેશ્યભાષામાં અનુવાદ થવા લાગ્યા બ્રાહ્મણોને સંસ્કૃતમાંથી આખ્યાનો ઉતારવાનાં હતાં તેમ જૈનોને પણ સંસ્કૃતમાંથી રાસ ઉતારવાના હતા. સંસ્કૃતમાંથી ઉતારાતી કથાઓમાં

• સંસ્કૃતભાષા તદ્દન લોપાઈ ગઈ હતી એમ કહેવાનો હેતુ નથી. આ કાળમાં અને તે પછીના કાળમાં પણ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથરચના થઈ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે સંસ્કૃતજ્ઞાનની સપાટી હેડી ઉતરી ગઈ હતી.

સ્વભાષિક રીતેજ સંસ્કૃત શબ્દો ઉતરવા લાગ્યા ને ગુજરાતી ભાષાને એથી પેઢીની પૂર્વજ સંસ્કૃતભાષા સાથે નવેસર સંબંધ સંધાઈ. સંસ્કૃત શબ્દો ધકેલાતાં ધકેલાતાં પ્રાકૃતરૂપ પામ્યા હતા અને પ્રાકૃતમાંથી ધકેલાતાં ધકેલાતાં અપભ્રંશ રૂપે બહુ એડોળ થઈ ગયા હતા, તે રૂઢ શબ્દોને સ્થાને ગુજરાતીભાષામાં નવા-કારા સંસ્કૃત શબ્દો આવવા લાગ્યા. બીજી તરફ પ્રાકૃત **કરડ**, **ધરડ** માં સ્વરો સંક્રાત્ય નહોતા હતાં લોકોએ ઉચ્ચારમાં ટુંકાવીને **કરિ**, **ધરિ** નું રૂપ આપ્યું હતું, તે અપ્રમાણભૂત રૂપો પુસ્તક પર ચઢીને પ્રમાણભૂત ગણાતાં થયાં. આ પ્રમાણે ગુજરાતીભાષા પેતાની પૂર્વજભાષાઓ સાથે તેમજ સંસ્કૃતભાષા સાથે એક તરફ સંબંધ ધરાવતી ભાષા થઈ બ્રાહ્મણકવિઓ અને જૈનકવિઓ એકતાં કાવ્યોમાં આ એક સંબંધ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. જૈન કવિઓનું વલણ એક હતું ને બ્રાહ્મણકવિઓનું વલણ બીજું હતું એમ કહેવાને કશું કારણ નથી.

જરા વિષયાંતર થવા દબને પણ એ બોલ કહી દેવા જરૂરના છે કે ગુજરાતીભાષા જૈનોએ બનાવી છે, એવી ઉભી કરવામાં આવતી ચર્ચા અર્થ વગરની છે. ગુજરાતીભાષા બનાવેલી નથી પણ બનેલી છે. મરાઠી, માળવી, મારવાડી. પંજાબી, હિંદી, બંગાળી વગેરે બધી પ્રાંતભાષાઓ જે રીતે બની છે તેજ રીતે ગુજરાતી ભાષા બની છે. હા, ગુજરાતીભાષા બનવામાં બીજા અનેક લોકોની પેઠે જૈનોએ પણ ફાળો આપ્યો છે, અને તે ફાળો કીમતી પણ છે. પણ ભાષા જૈનોએ બનાવી છે એમ કહેવું એ તો “જૈન સાહિત્યમાં પ્રમાણભૂત ગુજરાતીભાષા છેજ નહિ.” એમ કહેનારાઓનો પ્રતિવાદ કરવા જેવું છે. શ્રીમાળી, ઓશવાળ, પોરવાડ, અને બીજા અંધા જૈનો ગુજરાતની આસપાસના કે તળ ગુજરાતના મૂળવાસી છે. જૈનોની

કોઈ પણ જ્ઞાતિ કોઈ પરદેશમાંથી ભાષા લઇને ગુજરાતમાં રહેવા આવી નથી. હાલની પેઠે પ્રાચીન કાળે પણ બીજા બધા લોકની ભાષા તેજ તેમની ભાષા હતી. જૈન ધર્મગ્રંથોની ભાષા પણ ઉપર કહ્યું તેમ એક કાળે આખા દેશમાં જે ભાષા સામાન્ય સ્વરૂપે એક હતી તે ભાષા હતી. એકંદરે લોકસમૂહમાંથી જૈનોને જૂઠા પાડવાનો પ્રયત્ન અવિચારભર્યો અને અપ્રમાણભૂત છે.

સોળમાં શતકની ભાષા સામે સૌથી મોટામાં મોટો વાંધો
રજુ કરવામાં આવે છે તે એ કે નરસિંહ મહેતા સોળમાં શતકના કવિ છે અને તેમની કવિના હાલની ગુજરાતીભાષામાં છે, મારે સોળમાં શતકની ભાષા તે હાલની ભાષા જેવીજ હોવી જોઈએ. આ વાંધો રજુ કરનારાઓને સૌથી પહેલાં આપણે એટલું પૂછવું જોઈએ કે જે કાળની ભાષા ઉપર તમે અભિપ્રાય આપો છો તે કાળે લખાયેલું એક પણ પાનું હાથમાં લઇને બોલો છો કે ફક્ત અનુમાન ઉપરથીજ અભિપ્રાય આપો છો ? પૂરાવો છે એમ કહેતા હોય તો તે બતાવો. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પાંચમે વર્ષ ઉપરનો પૂરાવો જોઈએ છે. બીજા વર્ષ ઉપર લખાયેલા ગુરુકામાં આમ છે ને અઠીસે વર્ષ ઉપર લખાયેલા પાનામાં આમ છે, એમ કહેવું એ પૂરાવો કહેવાય નહિ. ભાષાનો ખમ્બો પૂરાવો કહેવાય તેજ કે જે કાળની ભાષા મારે આપણે બોલતા હોઈએ તે કાળની આસપાસનાં પાંચ પચાસ વર્ષની અંદર લખાયેલું હોય.

સોળમાં શતકની ભાષા હાલની ભાષા જેવી હતી એમ કહેનારાઓ એ કાળમાં લખાયેલા એક પણ પાનાનો પૂરાવો આપી શકતા નથી; એથી ઉત્તરુ જૂતાં પાનાંપોથાંનો અભ્યાસ કરીને બોલે છે તે

તો એકેએક એકમત થઇને કહે છે કે એ કાળની ભાષા હાલની ભાષા કરતાં જુદી હતી. એક એ નહિ પણ સંખ્યાબંધ પાનાં અને પુસ્તકો બતાવીને ખાત્રી કરવામાં આવે છે કે એ કાળની ભાષા હાલની ભાષાથી જુદી હતી. “ગુજરાત શાળાપત્ર,” “બુદ્ધિ પ્રકાશ,” “વસંત” વગેરે ભાષાસાહિત્યની ચર્ચા કરનારાં પત્રોમાં આવા ધણા પૂરાવા પ્રસિદ્ધ થયા છે. અનુમાનથી બોલનારા દુરાગ્રહ રહિત હોય તો તેમની ખાત્રી થાય તેવા દરેક પ્રકારના પૂરાવા મળી શકે એવું છે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતા પર વિચાર કરતા પહેલાં નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા માટે આપણી ખાત્રી થાય તેવા થોડાએક પૂરાવા જોઇએ.

સં. ૧૫૮૩નું ખત.

“ઓં । સ્વસ્તિ શ્રી સંવત ૧૫૮૬ વર્ષે (શ્રી) ગૂર્જર ધરિત્ર્યાં સકલ રા(જાવલી) સમલકૃત પ્રૌઢ પ્રતાપ (સકલ)રિપુ વર્ગ દહન દાવાનલ અરિકુલવરુથિની ગ(જઘટાકું) ભસ્થલ વિદારણે પશ્ચાત્તન (મહારા)જાધિરાજ (પાતસાહ) શ્રી શ્રીશ્રીશ્રીશ્રી બાહદરસાહ સંજે શ્રી અહિમદાવા(દ સમી) પસ્થ રાજપુરે કદાયાધિકારે કાદી શ્રી શેખ ફરીદસંજે તથા પંચદીવાનાધિડા(રે મુ)ખતે મીરકોઈ દેસ(દેશ)ભમડિપિ કયાં સર્વ બ્યાપારે ખાન શ્રીજીખતે (સકલ) તલાર બ્યાપારે મહાકુંડા નાકરસંજેસા...ય મીં ચિરજીવંજે તથા મંચકુલ

પ્રતિ(પ) સૌ દાયકગ્રાહકયોર્વચનાત વિક્રીયમાણાઃ ભૂમેઃ
 પત્રમભિવિખ્યતે । પૂર્વ દાયકગ્રાહકયોર્નામ વિખ્યતે ।
 દાયક વૃદ્ધસંજ્ઞને સોનિ લહૂઆ આસા, લાડણુ (આસા),
 (સ)ધા આસા, કાશી રણાયર આસા ।....ગ્રાહક પરીં આસા
 સૂદા, રવા સૂદા, વિષ્ણુ સૂદા, જાદવ દમા સૂદા, લાખા-નગા
 સૂદા, સારણુકસા સૂદા શ્રી ખૂઆ । સોલલહૂં, લાડણુ, સંઘ, ધ,
 કાશી, ઉત્પન (કા)ર્યવશતુ આપણી ભૂમિ સાહ સામલના
 પાડા મધ્યે ફૂતી તે ભૂમિ રાજપટંકા ૮૦૪ આંક આડસઈ
 જાદવ, લાખા, સારણુનઈ આપી સહી । તે ભૂમિ પરી.
 આસાઈ, રવાઈ, વિષ્ણુઈ ચિરોત્તર માટઈ વેચાતી
 પરીં. આસાઈ, રવાઈ, વિષ્ણુ જાદવ(ઈ) લાખઈ
 સારણુઈ આપણુઈ કબજ કરી દ્રામ એક મૂઠિં
 ગણી આપ્યા સહી । તે દ્રામ સો. લહૂઈ લાકણુઈ સંઘઈ
 કાશીઈ આપણુઈ જમણુઈ હાથિં સંભાલી લીધા સહી ।
 પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રે. કસા અંખા વનાના કુંદર (૧) લગઈ ગજ
 ૧૬ તથા ઉત્તર દક્ષણ દાલીયા લાડણુ જીવા (ગાંગા) મહિ-
 રાજની એકઢાલી પછીતથી વાટ સૂધા ગજ ૩૫ । એવમ જમ
 લઈ સર્વ થૈ ગજ ૫૬૦ અંકે પાંચસઈ સાઠિ પૂરા । અથા
 ઘાટઃ । પૂર્વ શ્રે. કસા અંખા વનાનૂ ફેલીહ । દક્ષણ દાલીયા
 લાડણુ જીવા ગંગા મહિરાજ । પશ્ચિમ પરીં દમા આસા
 સૂદાનૂ ફેલીહ । ઉત્તર હીડવાનુ માર્ગ શેરીનુ । તથા એવ

વિધી ભૂમિ: પરીઠ આસા રવા વિણ્હૂ બદવ લાખા સારણુ
આ ચંદ્રાર્ક' લોકતવ્યા । લહૂઆ લાડણુ શંઘા કાશીદાસ
સંબંધો નાસ્તિ । એ ભૂમિનઈ ક્રીધઈ કે દાવુ કરઈ તેહનઈ
લહૂઆ લાડણુ શંઘા કાશી પ્રીછવઈ । પ્રદત્ત મતાનિ સાક્ષણુ:

અત્ર મત્રં

સૌ. આસા સૂત લહૂઆ મતં શ્રી દીવાન અમલખાન
સોની આસા સત લાડણ મતં શ્રી ફકરદી સરખાન તલાટ
સૌ. આસા સેત શંઘા મતં રાજપોર અમલ અંભરિમી
સોની રણાયર સૂત કાશી મતં રાહતા x જણા દાસ ખત
૧ એક ૮૦૪ શિ આઠ ટંકા આરિ ભૂમ તો + + દખિત
સોની આસા સત મોવીસા ખરીદ પરીખ આશા ર(વા)
વિણ્હૂ લખા બદવ સંવત ૧૫૮૩ માહા શ. ૬ બુ(ધ)
તેરીખ ૧૦

સં. ૧૫૯૯નું ખત*

સ્વસ્તિ શ્રી નૃપ વિક્રમાર્જુન સમંચાતીત-સંવત ૧૫
આષાઠાદિ ૯૯ વર્ષે શાકે ૧૪૬૫ પ્રવર્તમાને જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧
ભૂમે અવેહ શ્રી અહિમદાવાદ વાસ્તવ્ય-ગ્રહણુકપત્ર મલિ

* આ ખેઉ ખત મને સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈ પાસેથી
મળ્યાં છે.

લિક્ષતે શ્રી ગુજર્ધરધરિત્ર્યાં સમસ્ત રાજાવલી સમલ-
કૃત-સકલ અરિવિરુથિની ગજધટાકુમ્ભસ્થલવિહારણૈક
પર્યાનન-અલક્ષવરલખધરાજ્ય-શ્રી સ્વયંવરમાલાલકૃત
કણ્ઠકન્દલ-યુવનકુલતિલક-મહારાજાધિરાજ-પાતસહા-
શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ-મહિમ્નુદવિજયરાજ્યે
વિજરત્યાં શ્રી અક્ષલપાન । તત્સમએ રાજા અહિમદાવાદ
મધ્યે । ધર્માધર્મ વિચારણાર્થે કાદી શ્રી નસીરદી સંજ્ઞે
ન્યાયવૃક્ષપાલનૈકમુખતે । દુર્ગુપાલ શ્રી અકૃતિપાલ મલિક
સંજ્ઞે । મીરકોઅસાધ શ્રી પીરોજ મલિક । જામતિ મણ્ડ-
પિકાયાં શ્રી નગદલમલિક । હવેદ્યાં મી. નુરદી મી.
જલાલ । એવં પંચ કુલપ્રપતિતૌ । દીકૂએ પટિલ-હાજા
-નામધ્ય-પાલિ તત્ર મોદી જસા સુત મોદી સારણ તત્પુત્ર
નજામણુદાસ પરં મોદી હાદાસુત તાપીદાસકેન ગ્રહં ગ્રહણકે
દત્તાનિ । ગ્રાહકનામ શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતીય પરીક્ષ હાજડ
સુત ૫ હાંસાં તત્પુત્ર ૩ પન્ના-ઉદયકરણ-રજાકેન
ગૃહીત્વા । યત રાજ્યનાણુકે ટંકા ૮૦૦૪ અંકે આઠ
સહિશ્ર ચિહ્નોત્તર બધત્રસુપરીક્ષત એક મુખ્તાનિ દત્તાનિ ।
દુહીજી ૧ નત્રૂં ટંકા ૬ લેખધ । અંકે છ લેખધ । ઘર ગ્રહણે ।
ઘર પડકીબધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારિ ૨ પટસાલ
પ્રાંગણુ સહિત સન્મુષ છાપરું પકવેષ્ટ વલી-વાપ-નલીઆ-
ગારત-કમાડ સહિત પડકીબધ ગ્રહણે મૂક્યાં । મોદી

નરાઈણુદાસ તાપીદાસ એણુમ્ મૂંકયાં । ભાઈ ૩ સહા પદમા
ઉદયકરણુ રંગા કુહૂં મૂંકયાં । પાર્શ્વ ઉત્તર યોદી ધના
સુત સમધર સાયરનાં ઘર । ઘરપાર્શ્વ પૂર્વે યોદી તાપી-
દાસ નરાઈણુદાસનાં ઘર । દક્ષણે પડકી । તત્ર અગ્રે પાટિક
માર્ગ । એવં ૪ પૂંટ । એ ઘર પડક આખડક રાજકિ
દેવકિ લાગઈ તે તથા નલીઆખોટિ ધણી છોડવતાં સર્વ
વરતી આપઈ । સંચરામણી વસનાહારની । જાં લગઈ ટંકા
આઠ સહિશ્ર ચિડોત્તર આપઈ તિહારઈ છુટઈ તાં લગઈ
ભાઈ ૩ પદમા રંગા ઉદયકરણુ વસઈ વાસઈ । બંધી અવધિ
વરણિ પની । વરણિ પાંચ પછી છોડવઈ । વલતી એ માસ
૧ પ્રતિ ૮૦ ૨૫ વલઈ । વરણિ ૧ ના ટંકા ૩૦૦ વલઈ
ઘર ભાડું નહીં । દ્રામ વ્યાજ નહીં । પાલ-પરનાલ-ની
છારવાટિક પૂર્વારીતિ સંબંધ । યોદી નરાઈણુદાસ તાપીદાસ
ઘર ગ્રહણે ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણુ રંગા કુહૂં મૂંકયાં ।
અસ્ય લખિત વિધે પરિપાલન્યાય ॥

પછઈ એહિવૂં પરઠયૂં । ટંકા ૩૦૦ વરસ ૧ના વલઈ ।
ઓરડા મિ મધ્ય ભાગલા તે એહૂ ૫. પદમા ૫. ઉદયકરણુ
રંગાના ॥

અત્ર મતં ।

અત્ર સંખિ

૧ યોદી હાદાસુત

(આશરે ૨૮ સાક્ષી છે.)

તાપીદાસ મતં ઉપર લીખ તે

પરમાણુ

૨ યોદી શરણુદાસ

સુત નારાણુદાસ મતં

રા. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે જૂની ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક નમુના ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’માં પ્રકટ કર્યા છે. જેમાંના એકનો નમુનો પ્રમાણે છે:—

ભુવનદીપકનું ભાષાંતર

“સંવત ૧૫૫૭ વર્ષે અશ્વિન માસે ૧૩ સોમે । કંડોલ આતીય । જોસી જગનાથ ॥ જોસી રંગા લખ્યત ॥

“મંગલ રક્તવર્ણુ જાણિવુ, બુધ બૃહસ્પતિ સુવર્ણુ જાણિવુ, રવિ ગૌર જાણિવુ, ચંદ્ર આકમંદારના ફૂલ સરીખુ જાણિવુ, બુધ નિલુ જાણિવુ, શનિ રાહુ કૃષ્ણા જાણિવા । શનિ રાગ, ચંદ્ર તપસ્વી, મંગલ સોનાર, બુધ બ્રાહ્મણ, ગુરુ વાણિયુ, શુક વૈશ્ય, શનિ દાસુ, રાહુ મયલુ, એતલાં મૂલ ધાતુ જીવ ધાતુ ખોલી । હવઘ ધાતુ તણું સ્વરૂપ કહીશઘ x x x જુ પૃછક ઉપમાના તણી પૃછા કરિ તુ જુ શુક ચંદ્ર પાંચમૂ સ્થાનક દેખઈ તું શં કહિતું । પુત્ર જન્મ હુશઘ । “અથવા દેખઈ તુ પુત્ર નથી । આ દીહાડા તણું ફલ ખોલીશિ”

આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરતાં રા. જ. વિ. રાવળ ટીકા કરે છે કે “જ્યારે વિ. સં. ૧૫૫૭ એટલે નરસિંહ મહેતાની હયાતી પછીની આપણી ભાષા આવી છે, ત્યારે મહેતાના વખતની કેવી ભાષા હશે તે વિચારવા જેવું છે.”

(શાળાપત્ર અંક ૧૬૬૬)

સ્વપ્નાધ્યાયનું ભાષાંતર.

“સંવત ૧૫૮૨ વર્ષે શકે ૧૪૪૮ પ્રવર્તમાને ઉત્તરાયને જ્યેષ્ઠ માસે કૃષ્ણપક્ષે દ્વાદશ્યા તિથૌ બુધ દિને ખાંભણનેર વાસ્તવ્ય

મોઠ શાતિય...લિખિત” “શ્રી જૃહિસ્પ (તિ) કૃત સ્વપ્નાધ્યાય+”ના અર્થની લખેલી પ્રતિ મારી પાસે છે, તેનો નમુનો આ પ્રમાણે છે:-

...ક્ષીરવૃક્ષ ફલ્યાં દિશિ, એકલુ ચડિ તત્ર ખિસિ તુ ધન પામી ઉતાવલું એ વિચાર ॥૮॥ આંખુ ખીલ કુંઠ ફલ્યાં દિશિ । વઘા પામીઈ, ખુદ્ધ રૂડી ઉપજિ ॥૯॥ પ્રાસાદ માહિ જમિ, સમુદ્ર માંહિ તરિ, તુ ગુલામનિ કુંલિ જન્મ હુઈ તુ પણ રાજ હુઈ ॥૧૦॥.....નાવ્યે ચઢી અનિ ચાલિ તુ જે કોઈ ગમાતરિ ગીઉ હુઈ તે આવી ઉતાવલુ એ વિચાર ॥૧૫॥ નીમાલા વિલૂસ્યા દસ, દાંત પડયા દિશિ તુ ધનની હાંણુ કહિ । ડિલ વ્યાધ આવિ ॥૧૬॥...લિસુ અથવા બોકડુ, ઊંટ અથવા ગર્દલિ ચડી ચાલિ દક્ષિણ દિશિ તુ થોડા ઘાહાડા માંહિ મૃત્ય આવિ ॥૧૮॥ ધુલાં વસ્ત્ર પહરિ, સ્ત્રી વેષિ ધુલું લેપ કીધિ દેખિ...લક્ષ્મી આગમ કરિ ॥૨૦॥ ધૂલું સઘલું રૂડું । એતલાં નિખર । કપાસ, રાસ. હાડ, જાસ । કાલુ સઘલું નિખર । એટલાં રૂડાં । ગાય તથા ઘોડાં...શુણામાંહિ ઇમ દેષિ જે, ધૂં પીઝીંધું અનિ ધૂયાં મધ્યે પિઠાણુ । અથવા બલતા માંહિ પિસિ, તુ તેહનિ લક્ષ્મી છાંડી ॥...વાંકુ મૂક, કાલુ, પિંગલું, હસતું, નમ્મુ એહવુ દેષિ તેહનિ મૃત્ય દૂકડૂ આવિ ॥૫૦॥ રિતવંતી સ્ત્રી જૂયારી.....

જનામ ધસાઈ ગયેલું હોવાથી વંચાતું નથી. +આ પ્રતિ પડિમા-ત્રામાં છે.

વૈદિકસંસ્કાર વિધિનાં પાનાંના ટૂકડા મને મળ્યા છે, તેમાં વૈદિકમંત્રો સાથે વિધિ કરવા આવ્યત આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ત્રાપ્નાનો ઇર લ્યધનિ લણિયિ...એણે મંત્રે કાપિયિ પૂર્વવત્ । લોઢાની ઇર કાપીયિ । પિહિલું...ત્યાહા મૂકિ ।... પાણી મૂકિ । ડાવિ પાશિ—વિષ્ણોદંષ્ટ્ર...ચુથુ ચોટલુ એણિપરિ કાપિ । મંત્રન લણિ...એહુ હાથ ઉભા કરી માથિ લગાડી નિ...લિ રહીનિ પેરાવિધ । ભૂરિનિ દર્ભ પિંજીલી...અથ વીરતરેણુ । તીર લ્યધનિ લણિ...કરિ । શીશોલીયુ ચોહોઠામિ ધોલું । ...મંત્ર લણિયિ । કિંપશ્યસિ પ્રજ્ઞંપશં પુમાનગ્નિશ્ચ વાયુશ્ચ પુમાન્ ગર્ભસ્તવો...પ્રાયશ્ચિત્ત સરુઆ, ૪ પાક્ શિરા=સંદિ...સૂઆરીયિ । પશ્ચિમાભિમુખ ઘિશિ ઉત્તરા અસ્તરણુ સ્તરિ । પાગલ્યા ગલિ । ગૃહ્યોક્ત શૃંગા આણિ । વડનિ તેટા સાથિ...કરિ પછિ પિંડ વિસર્જિ । અગ્નિ સ્થાપનં...સો મિત્રા વરુણૌ પુમાન્ । સાવશ્વિનાવુભૌ ॥

હોમિ । ડાલની શેર ડૂટી હેટી લગાડીન લણિ । વિષ્ણુ... અદ્યહ્યર્પાતિ તે ઉપરિ ઘિશિ યમણે હાથે યમણા ખભા ઉપરિ કરીને નાભિ દેશની વિધિ અભિમર્શન કરી...

*આ પાનામાં કેટલેક ઠેકાણે પડીમાત્રા અને કેટલેક ઠેકાણે ઉપર માત્રા છે. વચ્ચેના થોડા તૂટક કડકા મળેલા હોવાથી લખ્યાસાદ મળી શકી નથી, પણ તે સં. ૧૬૦૦ની આસપાસની હોવી જોઈએ.

*વિક્રમચરિત્રની વાર્તા.

મધુસૂદન નામના કોઇ કવિએ ગદ્યપદ્યમાં રચેલી વિક્રમચરિત્રની વાર્તાનાં થોડાં પાના મારા હાથમાં આવ્યાં છે. નમુનો* આ પ્રમાણે છે:-

દેખિ કણક અનિ કાકણાં, મોતી ઠાક અમૂલિક ધણાં;

દેખિ ભમિ ભમર રણમણિ, કવિ મદસૂદન તુ ઈમ ભણિ. ૧૬૩

x

x

x

તહિ આ થોડુ આગલ કરી, ટાડે રિહિજો વાધિ ધરી:

વેલા જે વર પુહુકવા તણી, અક્ષ વેલા હુસિ અતી ધણી. ૧૮૪

x

x

x

માંગલુર રાંકનોજહુ તણુ, અલખ દેશ તેહનિ અતિ ઘણુ,

ભીમરાધ તેહનુ સૂત હોએ, તે વર આંહાં પધારિ સોએ ૨૦૭

લગન પંથી તહિ જીઉ દેશ, તહિનિ પુહુચાડું નરવેશ;

વિક્રમચરીત્ર કિહિ લક્ષમણ રાત, માની અક્ષિ તહારી વાત. ૨૦૮

x

x

x

પ્રથમિ પૂતલી બોલી । રાજભોજ ઇણિ સંઘાસનિ તે બિસિ
જે અપાર ઉદાયગુણ હુમ્મ । અનેર સામાન્ય ન બિસિ ।

તુ પૂતલીના બોલ સાંભલી રાજ અપાર વીરમય હુતુ ।

રાજ બોલ્યું । મુ સમુ ઉદાય ગુણકુણ છિ । તુ પૂતલીઈ કહું ।

રાજભોજ તું સમુ અનેર નીચ કોએ નથી । જે આપણુ ગુણ-

*આ પ્રતિની લિપિ જોતાં તે સત્તરમાં સદાના પાછલા ભાગમાં
લખાઈ હોય એમ લાગે છે. લખનારે કોઈ કોઈ શબ્દોનાં રૂપ બદલી નાંખેલાં
લાગે છે.

આમ આકેશી કિહિ । તુ તે સાંભલી રાજા અપાર લાભયુ । હેઠું
જોઈ રહ્યું, તુ રાજાધ પૂછ્યું । એ કિહિનું સંધાસન છિ । તે
કિશુ ઉદાર્યગુણ । તુ રાજા પૂછિ પૂતલી કિહિ છિ. અવંતી નગરી ।
રાજા શ્રી ભર્તિર રાજ્ય કરિ, ભાન્યવંતિ પટરાખી । અપાર
વલલ । તીણી નગરીઈ વીઝ એક વસિ । અપાર દરીદ્રી । તુ
તીણિ આહાણિ દેવતા ભવનેશ્વરી આરાધી । દેવ્યા પ્રસન થઈ ।
તે આહા...અમરફલ એક આપ્યું...મૂંહુનિ અમરફલ આપ્યું । તુમિ
વીમાશ્યું । હું દરીદ્રી । માહારિ અમરપણિ સ્થં કાજિ ”...

સંવત ૧૬૦૦ પછી ભાષામાં કેટલો ફેર પડ્યો તે નીચેના
ઉતારા પરથી સમજાશે.

સુરતના એક આહાણે પોતાના સંસ્કૃત પુસ્તકના ઉપલા પાના
પર આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે:—

નોંધ.

“સંવત ૧૬૬૨ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧ નિ ઘાટે છેલી ખડ-
કીના લાકડા ૪ ઊા સૂરજએ મૂક્યા છિ તેહની વકિત. કાપરી ૨,
સૌભાગ્યવતી ૧, ઢાંકણું ૧.”

“સંવત ૧૬૭૪ વ/વૈશાખ શુદ્ધિ ૨ શુક્રે ઊા ઉદ્ધવને વાસ ૨૧
આપ્યા છિ. આગળ કાપરી કરવા થાભલી ૧ નાણ્ડી લીધી છિ
તે દેવી ”

“સંવત ૧૬૭૦ વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૧ ભૂગો રાઉડી શંધ-
જીને ઘેર રત્નાયાધ રાખ્યા છિ, માસ ૧ દોકડા ઊા ભાડૂ ૧૧...૧
ભર્યી ૧ રોકડી । જા । અગ્નિદત્ત હસ્તે પ્રતિ ડોઢીઆ ૧જા ગરેણુ
ઘર છિ ૧ સં. ૧૬૭૨ વર્ષે ૨ । શંધજીની ક્રિયા ઉપેર ભર્યી ૧

લોહા પુત્ર હસ્તે પ્રતિ ડોઢીયા ૧૬” “સંવત ૧૬૭૩ વર્ષે આખાદ શુ ૯ ગુરુ...અવાસનું આગદ્યું છાપરુ ઉચલાવ્યું તેનો મેળ. ૧”

સં. ૧૭૦૦ પછીનું ખત.

અપાડાદિ સંવત ૧૭૦૭ના શ્રાવણ સુદિ ૩ રવિવારે લખેલ એક ખતમાં અમદાવાદનું એક ઘર વેચાણ આપ્યાની હકીકત છે. એ ખત સન ૧૮૭૩ના ફેબ્રુઆરી માસના “બુધ્ધિપ્રકાશ”માં છપાયું છે. એનો નમુનો આ પ્રમાણે છે:—

“ઘર ૧ તે મધ્યે ઉરડુ ૧ પશ્ચિમાભિમૂખનું, અગ્રે પટસાલ, તે પટસાલનાં દ્વાર ૨ છે, તે ચુક મધ્યેપડકી છે, મિહિલાંધએ ઘરના દ્વાર સેરી મધ્યે ૨ છે, ઉત્તરાભિમૂખે તથા નેવ ઓટલાનું સમંધ સહિત તથા પાડાકૈ તથા વાડાનું સમંધ સાધ્ય તથા એ ઘરના એ ચાલ સહિત એ ઘરનાં ભીતડા, બાફત, કમાડ, મોલ, વલી, પાપ, નલકેરા છ્યાદિત”.....વગેરે.

પારસીઓએ લખેલો દસ્તાવેજ.

સંવત ૧૭૨૮માં નવસારીનાં પારસી મહેરજી ચાંદણાને ત્યાંના પારસીઓએ એક લેખ લખી આપેલો, તે “તવારીખે નવસારીમાં” પૃ.૨૦૩-૨૦૪ ઉપર છપાયો છે, તેમાં મહેરજીને બદલે મિહિરજી, ને ને બદલે નિ, કોલને બદલે કુલ, છીએ તે બદલે છે, પાસે ને બદલે પાસિ, કરે ને બદલે કરિ, બેશીને બદલે બિશિ એવાં રૂપ છે.

એક પારસી પુસ્તકમાંથી.

સંવત ૧૭૧૮માં લખાયેલા પુસ્તકમાંથી જુનાગઢ બહાવદીન

કાલેજના પ્રોફેસર હોડીવાળા પારસી તવારીખના નિયંધમાં નીચેના ઉતારો આપે છે.

“હવે સંવત ૧૭૧૮ વાળી જુની કેતાબમાં નીચે પ્રમાણે એ નોંધ લખેલી મળે છે:—

“શ્રી આતશ બીહીરામ નુસારીમાં પધારેઆ તેનું વરસ તથા રોજ મહીનુ લખેઉં છી” (લાલ સહીનું મથાળું).

“સંવત ૧૪૭૫ વરખે માહા શેહેરેવર રોજ મેહેસપંડ આખાડ શુદ્ધ ૫) બુધે શ્રી આતશબીહીરામ ગહંઆર માહોઁ થાનક પધારેઆ. શંખજીથી વાસદી આવેઆ પછી તાંહાંથી મેહેદીની અનજમન મળી નુસારી લેધ આવેઆ. આ લખેઉં તે પોથુ ઇજશનીનું દસતુર હમજીઆર રામ શંખજીનું કદીમ જીનું પોથું હતું. તે જોઈ લખેઉં છી.” (કાલી શાહીમાં.)

(મુંબઈ સમાચાર તા. ૨૦-૧૧-૧૩)

આખ પૂરાવા જોતાં સંવત ૧૭૦૦ પછી પણ લોકગ્યવહારમાં છેક સુરત જીલ્લા સુધી ‘છે’ ને બદલે ‘છિ’ વગેરે ઇકારવાળાં રૂપ વપરાવાં ચાલતાં રહેલાં જણાય છે. વડોદરાના નાકર* કવિએ સંવત

*ઉપરના બધા ઉતારા જૈન નહિ એવા લોકોના લેખના છે. જૈનોના પુસ્તકમાંથી પૂરાવો આપતાં “એ તો જૈનભાષા છે” એમ લાગવાનો સંભવ છે જાણીને જૈન લંડારનાં ઢગલાબંધ પુસ્તકોનો જાણી જોઈને આહીં ઉપયોગ કર્યો નથી.

*‘પ્રાચીન કાવ્ય’ના સંપાદકે નાકરને સંવત ૧૭૦૦માં થયેલો માન્યો છે, પણ તે તદ્દન ખોટું છે. નાકરનાં બધાં કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ રીતે સોળસેની આસપાસની સંવતો લખાઈ છે અને તેની ભાષા પણ સોળસેના કાળની ભાષાને મળતી છે.

૧૬૦૧માં ભારતનાં વિરાટ વગેરે પર્વો ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે, એની સંવત ૧૭૧૧માં લખાયેલી પ્રતિ મારી પાસે છે, જેમાં ઇકાર ઉકારવાળાં બધાં રૂપ ફેરવીને એકાર ઓકારવાળાં બનાવી દીધાં છે. એજ પ્રમાણે સંવત ૧૬૨૪માં રચાયેલું અને સંવત ૧૭૧૨માં લખાયેલું વસ્તાનું 'શાન્તિપર્વ', સંવત ૧૭૧૪માં લખેલો વજ્રઆ કવિકૃત 'સીવરા મંડપ', સંવત ૧૭૧૭માં લખાયેલું ફૂલ કવિકૃત 'રૂક્ષમણી હરણુ' એ વગેરે ગ્રંથોમાં ઇકાર ઉકારવાળાં રૂપોને બદલે એકાર ઓકારવાળાં રૂપ છે. એ ઉપરથી એવી ખાત્રી થાય છે કે સંવત ૧૭૦૦ પછી લોકોમાં ઇકાર ઉકારવાળા ઉચ્ચાર ચાલતા હતા, પણ શિષ્ટજનોમાં એકાર ઓકારવાળાં રૂપ રૂઢ થઈ ગયાં હતાં. અને એ કાળના લેખકો તેમજ કવિઓ એ નવાં રૂપોને પ્રમાણભૂત માનતા હતા.

આ અને આવા પ્રસિધ્ધમાં આવેલા અને પૂરાવા જોયા પછી શું આપણી ખાત્રી થાય એવું નથી કે સોળમા શતકની ભાષા તે હાલની ગુજરાતીભાષા જેવી નહિ પણ તેના પૂર્વસ્વરૂપની ભાષા હતી. અને ઇકાર ઉકારવાળાં રૂપ તે જૈનભાષાનાં નહિ પણ જૂની ગુજરાતી ભાષાનાં છે. ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં તો હજી સુધી કેટલાક જૂના શબ્દો અને જૂનાં રૂપો વપરાય છે. 'સાંકળવાસી' એમ કહેવાને બદલે "સાંકળ વાખી," "કહે છે" ને બદલે 'કિસિ' 'મોપા'ને બદલે 'મૂડું,' એ આવ્યા' એને બદલે 'ઈ આવ્યા,' 'એમનું' એને બદલે 'ઇમનું' એવા ઉચ્ચાર હજી ચાલે છે. સ્ત્રીજ માગવા ફરતા ઉત્તર ગુજરાતના બ્રાહ્મણો 'શંકર વસિરે કૈલાસમાં' એ પદ લલકારે છે, ઉત્તર ગુજરાતના રસોધ્યા મૂડું,

મુંવાડુ, મુઢેરા, એવા ઉચ્ચાર કરે છે, ચરોતર જેવા એકાર એકારનો અતિક્રમ કરનારા પ્રદેશમાં પણ વાઘરી જેવી પાછળ પડેલી જાતો (કે જે હમેશાં આચાર વિચારમાં તેમજ ભાષામાં પણ જમાનાની પાછળ હોય છે તે) હજી પણ ‘એશી રહે’ કહેવાને બદલે ‘ખિશિ રહે,’ ‘પિશિ ગઇ’ એવા ઉચ્ચાર કરે છે. શું આ બધા ઉપરથી એમ નક્કી થતું નથી કે ઇકાર ઉકારવાળાં રૂપ તે ગુજરાતીભાષાનાં પૂર્વરૂપ છે અને એ બદલાયલો કાળ તે બહુ પાસેનો કાળ છે.

નરસિંહ મહેતા સોળમા શતકની શરૂઆતના કવિ છે અને સોળમા શતકની ભાષા હાલની ભાષા કરતાં જુદું રૂપ ધરાવતી ભાષા છે, તો નરસિંહ મહેતાની કવિતા વીસમા શતકની ગુજરાતી ભાષામાં હોય તેવી છે એનું કારણ શું ? કારણ એ છે. નરસિંહ મહેતાની નહિ એવી ઘણી કવિતા નરસિંહ મહેતાના નામ પર ચઢી ગઇ છે. રા. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે સં. ૧૭૦૮માં થયેલા કવિ વિશ્વનાથ જાની કૃત ‘હારમાળા’ની લખેલી પ્રતિ શોધી કાઢી છે. એની હકીકત આપતાં ‘ગુજરાત શાળાપત્ર પૃ. ૨૭૭માં તેઓ લખે છે કે “આ હારમાળાનું કાવ્ય બૃ. કા ના છટ્ટા ભાગમાં નરસિંહ મહેતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.” “વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીંડ પરાઇ જાણેરે,” એ પદ “બૃહત કાવ્યદોહન”માં નરસિંહ મહેતાને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં અને મંદિરમાં ગવાતાં પદ સંગ્રહની મારી પાસેની જૂની પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે ફેર છે.

પૃ. કાવ્યદોહનની છેલ્લી ટુંક,
વણુ લોભીને કપટ રહિત છે,
કામ કોધને નિવારિ;

ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં,
કુળ ઇકાંતેર તાર્યારે. વૈષ્ણુ.

(કાવ્ય દોહનમાં આ પદ અહીં
પૂરું થાય છે)

લખેલી પ્રતિ.

નિર્લોભી ને કપટ રહિત (છે)
કામ કોધને માર્યારે;

તે વીશ્ણુવનાં દરશન કરતાં,
કુળ ઇકાંતેર તાર્યારે વીશ્ણુ.

(લખેલી પ્રતિમાં તે
આગળ લખાય છે.)

માયા માંહે લોપાએ નહીને,
ધરે વધદરાજ મનમાંહારે;

રામ નામ શુ તાલી રાખે, અડશેઠ તીરથ મનમાં હારે. વીં
અદિ અંત એ વીશ્ણુવ કહાવે, છછે તેહનો ધરમરે;

એણી વીધે સાધે હરી શેવા, ફરી નહી જનમને કરમરે ॥ વીં
ધ્રુ પહેલાદ અમ્મીખ વીભીષણુ, નારદ વીશ્ણવ કહાવેરે;

શુખજી શરખા ધાંન ધરે તે, ફરી ગરમવાસ ન આવેરે. વીં
હુ બાલક અંગનાંન મતી છઉ, કેમ કરી કાહાલુ શાયેરે;

ભગત વજ્રલ પરણુ અદ તંમાર, કરજોડી કેહે વાછારે ॥ વીં ૧૮ ॥

સાધારણ બુદ્ધિથી આપણે સમજી શકીએ કે નરસિંહ મહેતા
તાપી નદીની પ્રાર્થનાનું પદ રચે એ સંભાવિત નથી; પણ મારી
ચાસેની એક પ્રતિમાં તાપીના એક પદની નીચે “કહે નરસૈયો હું
એટલું માણુ, જનમ જનમ તાહરો ॥૭૭॥ આ પ્રમાણે નવી ગુજરાતીના
કાળના ખરા ખોટા ઘણા નરસૈયા નરસિંહ મહેતામાં લખી ગયા છે.
એ પહેલું કારણ છે. બીજું કારણ નવી ગુજરાતીનો કાળ ચાલતો

‘મનમાં’ છે ત્યાં તનમાં હોતું જોઈએ.

થયો તે પહેલાં લખાયેલી નરસિંહ મહેતાનાં પદની કોઈ પ્રતિ મળતી નથી, તે છે.

સત્તરમા શતકમાં જૂની ગુજરાતીનો યુગ બદલાય ગયા પછી નવા યુગના ગાનારાઓને તેમજ પદોનો ઉતારો કરી લેનારાઓને અર્થમાં ગુચવણ કરનારા જૂના કાળના ઇકાર ઉકારવાળા શબ્દો સાચવી રાખવાની જરૂર નહોતી, ભજનના રાગ, અર્થ અને સરળતા એજ એમને જોઈતું હતું, ને ઉચ્ચારના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં તેટલુંજ સચવાતું હતું. નરસિંહ મહેતાની પેઠે શ્રીધર, ભાલણ, ભીમ, નાકર અને બીજા ઘણા જૂના કવિઓના કાવ્ય ભાષાના નવા યુગમાં નવું રૂપ પામીને ગવાયાં છે અને નવું રૂપ પામીને લખાયાં છે. ભાષાના જૂના યુગમાં લખાયેલી પ્રતિઓ મળતી જાય છે તેમ તેમ આ વાત વધારે વધારે અજવાળામાં આવતી જાય છે.

સંવત્ ૧૫૪૧માં સિદ્ધપુરમાં થયેલા ભીમ કવિએ ‘હરિ લીલા ષોડશ કળા’ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ કાવ્યની સંવત્ ૧૬૮૫માં લખાયેલી પ્રતિ* ઉપરથી સાક્ષરશ્રી નવલભાઈએ સન ૧૮૭૩ના ગુજરાતશાળાપત્રમાં જૂની ગુજરાતીભાષાના નમુના તરીકે થોડા ઉતારા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તે અને ‘મૂહત્ કાવ્યદોહન’માં એ આખું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે એ બેઉના નમુના આ પ્રમાણે છે.

* આ પ્રતિ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’માં હોય એમ લાગે છે. “સોસાયટી”ની ઓફિસમાં આ કાવ્યની સંવત્ ૧૫૭૪માં લખાયેલી પ્રતિ પણ છે, એવું જાનેવારી ૧૯૧૪ના ‘મુદ્રિતપ્રકાશ’ ઉપરથી જાણાય છે.

ગુજરાત શાળા પત્ર (સન ૧૮૭૩) બૃહત્ કાવ્યદોહન ભા.

૪થો.

વંરશ સહસ્ત્ર અગિયાર શ્રીરામ,
રાન્ય કરી પુહુતા નિજ ઠામ,
સિંહાસન બિહુછિ કુશ રાધ;
મોટુ તેહ તણો મહિમાયિ.
તેહનાં પુત્ર પૌત્ર અનેક,
તેહ તણુ કિમ કહું વિવેક.
શબ્દ એક હૌકિ આકાશ,
કંસ તોહરો કરસિ નાશ,
સમ્યક વેરી જાણે તેહ,
એહતુ ગરલ આઠમુ જેહ,
આવ્યુ તેહાં કંસ ભૂપાલ,
ક્રોધ કરીનિં લીધું બાલ,
પગિ સાહીનિં કરિ વિનાશ,
સેટલિ કન્યા ગછ આકાશ ૭૦
મુખ જોઇ માસી તણુ.

વદનિ અંગુઠ ચરણુ,
સિંહ તણી ધિરિ પરહુણુ
જાણે આવ્યું હરણુ. ૮૬
મૂકિ મૂકિ કેશવ તવ દાસ,
વલી નહી આવું તાહારી
પાસ. ૮૮

વર્ષ સહસ્ત્ર અગિયાર શ્રીરામ,
કરી રાન્ય પહોંતા નિજ ધામ;
સિંહાસન બેઠો કુશ રાય,
તેહ તણો મોટો મહિમાય. ૪૮
તેહ તણુ પુત્ર પૌત્ર અનેક
તેહતણુ કયમ કરું વિવેક.
શબ્દ એક હવો આકાશ,
કંસ તોહરો કરશે નાશ,
સમ્યક વેરી જાણે તેહ,
એનો ગર્લ આઠમો જેહ ૧૭.
આવ્યો કોધે કંસ ભૂપાળ,
વેજે કરાને સાણું બાળ;
પજે સાહિને કરે વિનાશ,
તેટલે કન્યા ગછ આકાશ, ૬૮
મુખ જોયું માસીતણું

વદને અંગુઠો ચર્ણુ;
સિંહતણે ઘેર પરીણા.
જાણે આવ્યો હર્ણુ દર.
મૂક મૂક કેશવ તમ દાસ,
વળી નહિ આવું તારે પાસ.

આવો ફેરફાર છાપનારાંઓએજ કર્યો હશે એમ માની લેવું જરૂરનું નથી. જૂની પ્રતિઓમાંજ આવો ફેરફાર કરી લીધેલો હોય છે અને આપણે પોતે નકલ કરવા બેસીએ તો પણ તેમ કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. લખનારે “અક્ષરશઃ ઉતારો કરવાનો છે” એ પ્રમાણે ખાસ ધ્યાન બેંચવામાં આવ્યું ન હોય તો લખનાર દરેક પ્રાત ઉતારતી વખતે પોતાને શુદ્ધ લાગે એવું રૂપ આપવાને પ્રયત્ન કરે છે. જૂના કવિઓનાં કાવ્યોની અઢારમા ઓગણીસમા શતકમાં જે જે નકલો કરાઈ છે, તે તે દરેકમાં આવા ફેરફાર કરેલા છે. એકલા બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓનાં કાવ્યોજ નહિ, જૈન કવિઓનાં કાવ્યો પણ વધતા ઓછા રૂપાંતરથી બચવા પામ્યાં નથી. સંસ્કૃત ‘પંચોપાખ્યાન ઉપર ગુણમેરૂ નામના જૈન કવિએ સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં પંચોપાખ્યાન રચ્યું છે. એ કાવ્યની બે પ્રતિઓ મને મળી છે. એક પ્રતિમાં જુની ગુજરાતીનાં રૂપ છે છે અને બીજીમાં આખી વાર્તા નવી ગુજરાતીમાં લખી છે. નમુનો આ પ્રમાણે છે.

પહેલી પ્રતિમાં.

રાય કહિ સુત હૂયા ગુણી,
મંત્રિ એક બોલિઉ ઇમસુણી;
લોકવિવહાર ન જાણુઈકસિઉ
તેહ ભણિઉ નવિ કહીઈ

તિસિઉ;

કવિતા તે જે મુહિ ચરબરો,
રૂપી તે લાવણ્યઈ ખર.

બીજી પ્રતિમાં.

રાય વખાણુ સુતને ભણી,
મંત્રી એક બોલો એમસુણી;
લોકાચાર ન જાણુ કસુ,
તેહ ભણુ નવી કૈએ કસુ.

કવી તે જે મોહો ચરબરો,
રૂપે તે જે લાવણ્યરો.

નાટક તે જે જાણુધ ભાવ,
પંડિત તે જાણુધ પ્રસ્તાવ.
લોકવિહાર જાણુધ જે રીતિ,
તે સવિકહિ બિપાધ પ્રીતિ;
તે નર યશ પામઈ જગિ ધણુ,
જે વિવહાર લહઈ જન

તાણુ. ૮૭

લોકરુદિ જે જાણુધ ધુરિ
તે નર અર્થ લીલાઈ કરિ;
કલેશ સહસ્ર પંડિ જી વરધ,
તુહિ અર્થ પૂર નવિસરધ. ૮૮

નાટક તે જે ભાવ વીચાર
પંડી તે જાણુ વેહેવાર.
લોકવેહેવારજ જાણી રીત,
તે સરવેકહિ બિપાધ પ્રીત
તે નર જસ પામે જગ ધણુ,
જે વીવહાર લેહે જન તણું

લોકરૂઢ જે જાણુ ધુરે,
તે નર અરથ લીલાએ કરે
કલેસ સહીસ પંડીત આદરે
તોહો અર્થ પુર નોવી સરે.

ધણા જૈનધર્મગ્રંથો પર જૂની ગુજરાતીમાં રીકાઓ લખા-
યેલી હોવાથી પ્રાકૃતની પેઠે જૂની ગુજરાતી ઉપર પણ જૈનોની
કંઠક ધર્મભાવના બંધાઈ છે. એથી જૈનગ્રંથોની ભાષાનું રૂપાંતર
થોડું થયું છે: છતાં નવી પ્રતિઓમાં વધતું ઓછું રૂપાંતર તો
થયુંજ છે.

આ રૂપાંતરનો ભેદ સમજી નહિ શકનારા લેખકો નવી પ્રતિઓની
ભાષા ખરી માનીને સંવત ૧૩૧૫ની ભાષાનો નમુનો આવો બતાવે છે:—

“ગામ કુકડીએ ક્યોં ચામાસો, સંવત તેરેપનરા માંચો”
તેમજ સંવત ૧૪૧૨ની ભાષા તરીકે ગૌતમરાસામાંથી આવો
નમુના આપે છે.

“પર પરવસતા કાંઈ કરીજે, દેશ દેશાન્તર કાંઈ ભમીજે.
કવણુ કાજે આયાસ કરો, પ્રહ ઉડી, ગાયમ સમરી જે.

કાજ સવે તતખિણુ તે સીઝે, નવનિધિ-વિલસે નાસ ધરે. ૫૭
ચઉદ્ધસે આરોત્તર વરિસે, (ગાયમ ગણુધર કેવળ દિવસે)

ખંભનયર પ્રભૂપાસ પસાયે, કિયો કવિત ઉપગાર (કરો) પરો”

આમાં બ્લેક ટાઈપમાં લીધેલાં રૂપો એ કાળની ભાષામાં
હોવાં શક્ય છે કે કેમ, તે એ લેખકો જાણતા હોય તો જૂની
ભાષાના નમુના તરીકે આવાં વાક્યો રજુ કરે નહિ.

લખવાની પેઠે લોકોચ્ચારના પ્રવાહમાં પડેલાં કાવ્યોની ભાષા
કેટલી ફેરવાઈ જાય છે તે જોઈએ તો રાણકદેવીના દુહા કાઠિયાવા-
ડમાં હમણાં બોલાય છે તેમાં અને જૂનાં પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલા
મળે છે તેમાં આ પ્રમાણે ફેર પડે છે.

લોકોચ્ચારમાં.

અમારા ગઢ હેઠ, કોણે તંજુ તાણિયા;
સધરો મોટો શેઠ, બીજા વર્તાઈ વાણિયા.
ગોઝારા ગિરનાર, વળામણુ વેરીને થયો.
મરતાં રાખેંગાર, ખરેડી ખાંડો નવ થયો.
વાર શહેર વઢવાણુ ભાગોળે ભોગાવો વહે;
(આટલાદિ) ભોગવતો ખેંગાર, (હવે) ભોગવ ભોગાવ ધણી.

જૂનાં પુસ્તકોમાં.

રાણા સવે વાણિયા, જેસલુ વડુહ સોઠ;
કાંહુ વણિજુ માણિડઉં, અમ્મીણા ગઢ હેઠિ.
તઈં ગઢુઆ ગિરનાર કાહુ, મણિ મત્સરુ ધરિઉં;
મારીતાં ખંગાર, એકુ સિહરુ ન દાલિઉં.

વાટી તઉં વઢવાણુ, વીસારતાં ન વીસરઈ;
સોના સમા પરાણુ, ભોગાવહ તઘં ભોગવઘ.

ચંદનમલિયાગિરિની વાતમાં:—

* કિહાં ચંદન મલિયાગિરિ,	ક્યાં ચંદન મલીયાગરી,
કિહાં સાયર કિહાં નીર;	ક્યાં સાયર ક્યાં નીર;
જં જં પડઈ વિપત્તી,	જ્યમ જ્યમ પડે વિપત્તી,
ત તં સહઈ સરીર.	ત્યમ ત્યમ સહે શરીર.

ભડગીવાક્યના દોહરા ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ ઉપરના હોય જોઈએ એ હરકોઈને કબુલ કરવું પડે તેવું છે. એ દોહરા હાલની ગુજરાતીમાં હોય તેવી રીતે લોકો બોલે છે, અને છપાયા છે તે પણ તેવાજ છે. એક વ્રાહ્મણ પાસેથી મને એની જૂની હસ્તલિખિત પ્રતિ+ મળી છે, તેમાંનો નમુનો આ પ્રમાણે છે.

“જઉ પુણ્ય દિણયર ઉગમણુઘ, આવણિ ગજજઘ મેહ;
સોલે પુહરે અંજરહ, મહીયલી જલ રેઘલેઘ ॥
જલયર જલ ઉપરિ ભમઈ, આવણુ ઉચિ જોયંતિ;
પુહર અંઢાર મઝિં ધણુહ, જલ યલિઈ ક્રરેઘ ॥ ૨૩
સિંહ શુકલ આવણિ જઉ આવઘ, તુ જલહર મૂલિયુ જઘ

*આ દોહરો શામાંથી ઉતારી લીધો છે તે મારા સ્મરણમાં નથી.

+આ પ્રતિનાં આગળ પાછળનાં પાન તૂટક હોવાથી લખ્યા સાલ મળી નથી. પ્રતિ ધણી અશુદ્ધ છે, એટલે ભાષાના નમુના તરીકે નહિ પણ ફેરવાએલાં વાક્યના મૂળ રૂપનું ભાન કરાવનારા નમુના તરીકે થોડાં વાક્ય આપું છું.

ચરિસઘ મેહ તુ અતિ વરસેઈ, આસો કાતિગ રોગ કરેઈ ॥ ૨૬
 આવણુ ચૌદસિ અદા ભદા, તુ મણુઆ કરિ યહુ આનિંદા
 મહીયલી નવિ નીપળ્યા કણીયા, અન્ન મા વેચસિ થઈસિ રમણીયા ॥
 આવણુ માસિ અમાવસિ, જઈ નવિ વરસસિ મેહ;
 તુ તું જાણે ભડલી, રજજણુ ગયા સનેહ ॥ ૩
 જઈ અજૂઆલી ભાદ્રવઈ, પંચમિ જલહત દેઈ,
 તું જાણેવું ભડલિ, મેહજિ આવિઉ છેહ ॥
 જઈ નવિ તુઠઉ અંબરહ, પુણુ ઉગિઉ અગતિય;
 તાં જાણેવું ભદલી, પુલવી નીર ન અતિય ॥
 સતમિ ભદ્રેવઈ તણી, ભડલી નવિ વરસેહ;
 ગેજ વીજ ન બીજહ હઈ, કાલહ ગયુ ગણેઈ ॥ ૭૭
 ભાદ્રવઈ વડલા રમઈ, જજલાં નાહ કરંતિ;
 તુ તું જાણે ભદલિ, જલ જગિ ઘાડઉ હુંતિ ॥ ”

તુલસીદાસ અને કબીરના દોહરા ગુજરાતીમાં રચાએલા ન
 હોવા જોઈએ એ દેખીતું છે, છતાં તે દોહરા ગુજરાતીમાં હોય
 તેવી રીતે લોકો બોલે છે.

ભાષાના નવા યુગમાં જૂની ભાષા લખતાં બોલતાં રૂપાંતર કરી
 લેવાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. નરસિંહ મહેતાનાં પદોનું તેવું
 રૂપાંતર થયું છે, ને એ રૂપાંતર થયું છે તેથીજ તે અત્યાર સુધી
 ચાલતાં રહ્યાં છે.

નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા હાલની ભાષા જેવી હતી
 એમ માનીએ તો ભાલણુ વગેરે નરસિંહ મહેતાની પહેલાંનાં અને
 શીમ વગેરે નરસિંહ મહેતાની પછીનાં કવિઓનાં કાવ્યો જૂની

ભાષામાં લખેલાં મળે છે તેનું કારણ શું આપી શકાશે ? નરસિંહ મહેતાની આગળપાછળના કવિઓ જૂની ગુજરાતીમાં કાવ્ય રચે ને નરસિંહ મહેતા વીસમા સૈકાની-નવી ગુજરાતીમાં કાવ્ય રચે એ શું બનવાનું છે ?

સોળમા શતકની ભાષાની ખાત્રી ભર્યાં સેંકડો પુરાવા વિદ્યમાન છે, છતાં તે યથા પૂરાવા ગાબુપર મૂકીને બુદ્ધિથીજ વિચાર કરીએ કે નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા હાલની ભાષા જેવીજ હતી તો નરસિંહ મહેતાના સમકાલિન કે પહેલાંના આદ્યશૃંગારના કવિઓનાં આઝાં કાવ્ય મળતાં નથી એનું કારણ શું છે ? ગુજરાતીભાષામાં કાવ્ય રચવાનું શું નરસિંહ મહેતાએજ શીખવ્યું ? જે લોકોમાં ન્યોતિપ, વ્યાકરણ, અને વૈદ્યક સુધ્ધાં પદ્યમાં રચવાનો પ્રવાહ પડી ગયો હતો, તે લોકોની લોકભાષા અને તે પણ કેટલાંક શતકોથી ચાલતી આવેલી લોકભાષામાં કાવ્ય રચવાનો કોઈને વિચારજ ન થાય એ શું બનવાનું છે ? નરસિંહ મહેતાની પછીના કાળે સેંકડો કવિઓ થયા છે તેમ નરસિંહ મહેતાની પહેલાંના કાળે પણ ઘણા કવિઓ થયેલા હોવાજ જોઈએ. જો નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા હાલની ભાષા જેવી હોત તો એમાંના ઘણા કવિઓનાં કાવ્ય આપણા વખત સુધી અવશ્ય જળવાઈ રહ્યાં હોત. તેમ થયું નથી એ બતાવી આપે છે કે વચ્ચે કોઈ એવી ગળણી આવી ગઈ છે કે જેમાંથી ગળાઈ આવવાનું ઘણાઓથી બની શક્યું નથી.

આ ગળણી તે ભાષાનો નવો અવતાર છે. સત્તરમા શતકમાં ભાષા નવું રૂપ પામી તે વખતે જૂના જે કવિઓનાં કાવ્ય અનાયાસે રૂપાં-

તર પામી જાય એવાં સાદાં ને સરળ હતાં તે કાવ્ય લોકોમાં ચાલતાં રહ્યાં અને જે કાવ્યો કઠણ શબ્દોને લીધે દુર્બોધ્ય અને રૂપાંતર થઈ શકે તેવાં નહિ હતાં તે પેઢી દર પેઢી ખળાતાં ખળાતાં લુપ્ત-પ્રાય થતાં ગયાં. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્ય સરળ હોવાથી તે સહ-જમાં રૂપાંતર પામી ગયાં, તેની રસિકતા અને નરસિંહ મહેતાની ભક્ત તરીકેની ખ્યાતિએ એ કાવ્યોનો વગ વધાર્યો અને સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતમાં ફેલાયલા વલ્લભી સંપ્રદાયે શૃંગારભક્તિનાં કાવ્યો માટે લોકમત બહુ અનુકૂળ કરી આપ્યો એથી ભાલણ ભીમ જેવા રસિક કવિઓનાં કાવ્યો કરતાં પણ નરસિંહ મહેતાનાં પદો લોકોમાં વધારે પ્રચલિત રહ્યાં.

સોલસમા શતકની ભાષાને સત્તરમા કે અઠારમા શતકની ભાષામાં ફેરવાઈ જવાનું જેટલું અનુકૂળ હતું, તેટલું પંદરમાં કે ચૌદમા શતકની ભાષાને અનુકૂળ નહોતું. એ શતકોમાં તેની ઉપરનાં શતકોની રજપૂતરાજ્યકાળની સંસ્કૃતિની છાયા જળવાઈ રહી હતી. એકલાં ઇકાર ઉકારવાળાં રૂપોજ નહિ પણ અપભ્રંશ ભાષાના ભાવ પ્રપૂરિત શબ્દો પણ એ કાલે પ્રચલિત હતા. લખવા વાંચવાના વલણ માત્રથી વગર પ્રયાસે નવી ગુજરાતીનું રૂપ લઈ લે એવી એ ભાષા નહોતી. અંધકાર યુગનાં નવાં શતક ઉતરતાં ગયાં તેમ તેમ એ ભાષા વધારે વધારે દુર્બોધ્ય લાગતી ને તજ્ઞતી ગઈ. વીસમા શતકના વાંચનારાઓને ચૌદમા શતકનાં કાવ્યો મળતાં નથી તેનું કારણ આ છે.

સમયનો વિચાર કરીએ તો નરસિંહ મહેતાના કાળ અને હાલના કાળ વચ્ચે લગભગ ૪૫૦ વર્ષનું અંતર છે. આટલા લાંબા વખત સુધી એક પ્રજાની ભાષા, અને તે પણ જે પ્રજા ધણા અનિષ્ઠ સ્થિત્યંત-

રોમાંથી પસાર થઇ છે તે પ્રજાની ભાષા એક સરખી ચાલતી રહે એ શું બનવાનું છે? હરકોઇ પ્રજા અજ્ઞાનાવસ્થામાંથી પસાર થતી હોય છે તે વખતે તેની ભાષાનું અશુદ્ધ રૂપાંતર થવાનું કામ બહુ ઝપાટાબંધ ચાલતું રહે છે. આવી વખતે એ પ્રજાની ભાષા ઉપર વ્યાકરણ કે કોષનું નિયમન હોતું નથી, તેમ શિષ્ટજનોનાં આદર્શરૂપ વાક્યો પણ તેમને અલબ્ધ થઈ પડે છે. “બીજા બોલતા હોય તેમ બોલવું,” એ એકજ ધોરણ ઉપર તેમને દોરવાવાનું હોય છે. અમદાવાદના સુલતાનોના અમલમાં ગુજરાતી પ્રજા આ સ્થિતિમાં હતી. ઉત્તર ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું જોર વધી પડવાથી ત્યાંનાં ભરજીક વસ્તીવાળાં ગામ ભાગી ભાગીને લોકો સુરત ભરચના દુરના પ્રદેશમાં નાસતા હતા. પછી પાછાં જુનાગઢ અને ચાંપાનેર પણ તૂટ્યાં ને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સર્વ સ્થળે નાસભાગ ચાલી. પોતાનો જીવ, પોતાનાં સગાંસંબંધીઓની આબરૂ, પોતાનો ધર્મ અને બની શકે તો પોતાની માલમીલકત સંભાળવી એજ દરેકના ચિંતનનો મુખ્ય વિષય થયો. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને જ્ઞાન ધરમાં પેસીને ગોખી રાખનારા સિવાય બીજાઓને માટે અલબ્ધ થયું. આવા કાળમાં ભાષા જેવાનેતેવાજ રૂપમાં જળવાઇ રહે એ શું બનવાનું છે? એક પછી એક પેઢીઓ અભણ અવસ્થામાં પસાર થતી ગઇ તેમ તેમ ભાષા નવું નવું રૂપ પામતી ગઈ. સુલતાની રાજ્યકાળનાં ત્રણસે વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષાના બે અવતાર થયા તેનું કારણ આ છે. આ કારણને લીધેજ નરસિંહ મહેતાના કાળની ભાષા હાલની ભાષાનું પૂર્વ રૂપ-જૂની ગુજરાતીભાષા છે.

લિપિ:—ગુજરાતીલિપિ ક્યારથી પ્રચારમાં આવી એ નક્કી કરવાને આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ કશો યત્ન કર્યો નથી. ‘વિમલ પ્રખંધ’માં લિપિઓની ગણના કરતાં કવિ ગુજરાતી લિપિ ગણાવે છે, એટલે સોળમા શતકમાં ગુજરાતીલિપિ લિપિઓની ગણનાઓમાં ચાલતી આવેલી હોવી જોઈએ. એ સમય કેટલાં શતક આગળ વધારી શકાય એવું છે, તે નક્કી કરવાનું કશું સાધન નથી. ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલ ચૌદમા શતક સુધીના લેખો આપણને મળી શકે છે, પણ છેક સત્તરમું શતક પૂરું થતા સુધી ગુજરાતી લિપિમાં લખાએલો કોઈ લેખ આપણે જોઈ શકતા નથી. સંસ્કૃત લખવાનો મહાવરો નહિ ધરાવનાર કોઈ લખનારે પોતાના ઉપયોગને માટે એકાદ પુસ્તક ઉતારી લીધું હોય, તો તે લખનારનો મરોડ જુદો જણાઈ આવ્યા વગર રહે નહિ. સંવત્ ૧૫૦૦ પછીનાં તેવા મરોડનાં કેટલાંક પાનાં મને મળ્યાં છે. એ પાનાં જોતાં એમ લાગે છે કે આ અક્ષરોને માથાં બાંધીને લખવાને બદલે આખી લિટિમાં લખ્યા હોત તો તેને ગુજરાતીલિપિ કહેવાને થોડાકજ અક્ષરોની નડતર રહેત. મને લાગે છે કે ગુજરાતીલિપિ પુસ્તકની લિપિ તરીકે તો સત્તરમા શતક પછીજ વપરાતી થઈ છે. તે પહેલાં તે વાણિયાના ચોપડાની લિપિ હતી, ને તેથી તે “વાણિયાલિપિ” એ નામ પામી હતી. ચોપડા ગુજરાતીલિપિમાં લખાય અને કથાવાર્તા નાગરીલિપિમાં લખાય, એ તે વખતની રૂઠિ હતી. સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતીભાષાની પેઠે નાગરીલિપિમાં પણ ફેરફાર થયો છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૬૦૦ સુધીનાં નાગરીલિપિમાં લખાયેલા

બધા લેખ પડીમાત્રાની (પ્રતિમાત્રા) લિપિમાં છે. પડીમાત્રા એટલે અક્ષરની ઉપર માત્રા નહિ કરતાં ડાબી બાજુપર કરવી. 'કે' કરવો હોય તો કે આમ નહિ કરતાં ક આ પ્રમાણે કરતા. કો કરવો હોય તો કા આ પ્રમાણે એક કાનો ડાબી બાજુએ અને એક કાનો જમણી બાજુએ કરતા કૌ કરવું હોય તો કો જમણી ડાબી બાજુએ એક કાનો કરી માથા ઉપર એક માત્રા કરવામાં આવતી. એજ પ્રમાણે કે કરવી હોય તો કે ડાબી બાજુએ એક કાનો અને માથા ઉપર એક માત્રા એ પ્રમાણે કરવામાં આવતું. જૈનો પાસે આ કાળનાં ઘણાં પુસ્તક મળી આવતાં હોવાને લીધે ઘણા જણ એમ ધારે છે કે એ પડીમાત્રાની લિપિ તે જૈનોની લિપિ છે; પણ એ ધારણા પણ તદ્દન ખોટી છે. વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ પહેલાં વંદ પુરાણ, કથા, વાર્તા અને ગુજરાતી કાવ્યો સુદ્ધાં સર્વ એ પડીમાત્રાની લિપિમાં લખાતું હતું. સોળમાં શતક સુધીના શિલાલેખો પણ એજ લિપિમાં છે. એ કાળની લિપિજ એ હતી.* નાગરી લિપિ ચાલતી થઈ ત્યારથી માત્રા એ પ્રમાણેજ લખાતી આવી હતી. જે પ્રતિ ઉપરથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રતિ પડીમાત્રામાં છે. સોળમું શતક પૂરું થતાં આ લિપિ બદલાય છે. "સંવત ૧૬૦૩ શકે ૧૪૬૯ના પ્રથમ ચૈત્ર સુદ ૪ ને ગુરવારે

*ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરી કે ભાવનગર દરબારે પ્રસિદ્ધ કરેલા શિલાલેખોનાં પુસ્તકની ખેટો જોવાથી આ વાતની ખાત્રી થશે. મારી પાસે ઋગ્વેદ, સામવેદ, વેદિક કર્મકાંડ, જ્યોતિષ, પુરાણ, કાવ્ય, આકરણ અને વાર્તાના વિષયોનાં ગ્રાંથોને હાથે પડીમાત્રામાં લખાયેલાં પાનાં છે. જેવા ઇચ્છનાર હરકોઈ તે જોઈ શકશે.

‘લઘુવાહી વાસ્તવ્ય પંડિત માહાત્મ્યસુત નાનું પંડનાર્થ.’ લખેલા જ્યોતિષ
 રત્નમાલા’ની ટીકાના મોટા પુસ્તકમાં ઘણે ઠેકાણે ઉપર માત્રા છે અને
 સંવત્ ૧૬૧૧ના મહા વદિ પને સોમે લખાયેલું ‘ગણેશ ચતુર્થી વ્રતોદ્ધાપન’
 એમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે પડીમાત્રા અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઉપર માત્રા છે.
 સંવત્ ૧૬૨૦માં તિલકવાડાના ‘પટપટ્ર (સાઠોદરા) શાંતિય ભટ જનાર્દન’
 સુત હરજી’નું લખેલું “રિવોરિસંગ નામ માહાત્મ્ય”, એમાં બધી માત્રા ઉપર
 કરેલી છે. એ પહેલાંના કોઇ પુસ્તક કે પાનામાં બધી માત્રા
 ઉપર હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. સંવત્ ૧૬૦૦ પછીના
 પૂર્વાર્ધનાં પુસ્તકોમાં ઘણે ઠેકાણે પડીમાત્રા કરેલી જણાય છે, તેમ
 પંદરમા સોળમા શતકમાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં કોઇકોઇ ઠેકાણે
 એક માત્રા બાજુ પર કરવાને બદલે ઉપર કર્યો હોય એવા દાખલા
 પણ મળે છે. એથી એમ અનુમાન થાય છે કે પંદરમા સોળમા શતકમાં
 એક માત્રા બાજુપર કરવાને બદલે માથા પર કરવાનો ચાલ ચાલવા
 માંડ્યો અને સંવત્ ૧૬૦૦ પછી તે સર્વત્ર ચાલતો થયો. ગુજરાતમાં
 કાગળોની આયાત પહેલ પહેલી કુમારપાળના વખતમાં થઇ, તે પહેલાં
 તાડપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું હતું. કાગળો આવતાં લખવાનાં
 સાધનની મુશ્કેલી ઓછી થઇ ગઇ એટલે ઉપર માત્રા કરતાં ઉપર
 નીચેની લિટિ વચ્ચે અંતર રાખવાનો સંકાય ઓછો થઇ ગયો. ઉપરની
 લિટિમાં લખાયેલું હસ્ત વરકુ, દીર્ઘ વરકુ, જોડાયેલું ઋ અને ળીજ
 જોડાક્ષરોને લીધે ચાલતી લિટિની નીચેનો કેટલોક ભાગ
 રોકાણમાં આવી જાય. એ એક રોકાણ ઉપરાંત બધી માત્રા ઉપર
 કરવાની હોય તો નીચેની લિટિનું રોકાણ પણ નડે, અને એવડા
 રોકાણને માટે ઘણી જગા છોડવી પડે. માત્રા બાજુપર કરવ છતાં

પણ હુસ્વ દીર્ઘ ઇકારનું રોકાણ તો જોમનું તેમ રહેજ, પણ તે અનિવાર્ય હતું અને એક માત્રા જોટલો તેનો બહોળો ઉપયોગ પણ નહોતો. ઉપર ને બદલે બાબુપર માત્રા કરવાથી લખાણની સ્પષ્ટતા વધારે જળવાય અને તાડપત્રનું રોકાણ ઓછું થાય એ વિચાર બાબુપર માત્રા કરવાની પદ્ધતિના મૂળમાં હોય એ બનવાબોગ છે. તેમજ કાગળો આવતાં એ અડચણ દૂર થઈ ગયેલી લાગી હોય એ પણ બનવાબોગ છે. ગમે તેમ હો, આપણે જોવાનું છે તે એટલું છે કે સંવત્ ૧૬૦૦ સુધીની નાગરીલિપિ પડીમાત્રાની લિપિ હતી. જૂનાને વળગી રહેવા ઇચ્છનારાઓએ સં. ૧૬૦૦ પછી પણ કોઈ કોઈ પુસ્તકો પડીમાત્રામાં લખ્યાં છે અને કેટલાક જૈનોએ તો તેને પોતાની લિપિ માની લઇને બને તેટલું તેનું અનુસરણ હજી સુધી ચાલતું રાખ્યું છે; પણ સામાન્ય નિયમ તરીકે હરકોઈ પુસ્તકની લિપિ જોઈને અનુમાન કરી શકાય કે આ પુસ્તક સત્તરમા શતક પહેલાં લખાયેલું છે કે પછી.

જૂની ગુજરાતીના કાળે કેટલાક વર્ણો લખવા બોલવાની રીત હાલના કરતાં જરા જુદી હતી. ‘ય’નો ઉચ્ચાર ‘જ’ કરતા, એથી ‘જીવ, જોણે, જો જો, જમણવાર, જગત્, વજ્ર,’ એવા જકારવાળા બધા શબ્દોમાં ‘જ’ને ઠેકાણે ‘ય’ લખતા. જૂની પ્રતિઓમાં લખાયેલા એવા શબ્દોને આપણે ‘ચીવ, ચેણે, જોયો, ચમણવાર, ચગત, ચયર’ એમ વાંચીએ, પણ તે કાળના લોકો તો ‘ય’નો ઉચ્ચાર ‘જ’ કરતા હોવાથી લખેલો ‘ય’ હોય પણ વાંચતી વખતે તો ‘જ’ જ વાંચતા. ‘ષ’નું પણ એજ પ્રમાણે છે. ‘સ્વ’ને ઠેકાણે ધ્રુટથી ‘ષ’ લખવામાં આવતો હતો. ખાસ કરીને જ્યારે ‘ક’ને ‘ખ’ જોડવાનો

હો ત્યાં ‘રક’ આવે ‘ખ’ કરતા. ‘ખાડ’ લખવાનો હોય ત્યાં ‘ષાડ’ લખતા અને વાંચતી વખતે ‘ખાડ’ વાંચતા, ‘આષાઢ. વિષ, સંતોષ’ એવા શબ્દોમાં ‘ષ’ લખતા ખરા, પણ વાંચતી વખતે તેને ‘અખાડ, વિખ, સંતોખ,’ એમજ વાંચતા હતા. નવી ગુજરાતીના કાળે ‘જ’ ને ઠેકાણે ‘ય’ લખાતો બંધ થયો, ને ‘જત્રા, જુદ્ધ, જશ, જમના’ વગેરે ચકારવાળા બધા શબ્દોમાં ‘જ’ હમેશ વપરાતો થઇ ગયો. ઉત્તર ગુજરાતમાં ‘ષ’ને બદલે ‘ખ’નો ઉચ્ચાર પણ ચાલતો રહ્યો છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ‘જ’ અને ‘ખ’ આપણા કરતાં બહુ વધારે છૂટથી વપરાય છે: ત્યાં તો સંસ્કૃત બોલતાં પણ ‘ય’ ને બદલે ‘જ’, ને ‘ષ’ બદલે ને બદલે ‘ખ’ બોલે છે.

પ્રાકૃતમાં ‘ક્ષ’ને સ્થાને ‘સ્વ’ વપરાતો હતો, તે જૂની ગુજરાતીમાં પણ તેમજ વપરાતો ને ‘ક્ષ’ને સ્થાને જરા જુદી રીતે ‘ષ’ એટલે ‘ખ’ લખવામાં આવતો. ‘ ’ અને ‘જુ’ ‘ડુ’ અને ‘દુ’, ત્ય અને ‘ઞ’’, બ અને ‘ચ’ વગેરે અક્ષરો હાલના વાંચનાર બૂલાવે ખાય તેવા હોય છે. ‘ઘ, થ, ને ઘ’ બહુ મળતી રીતે લખવામાં આવતા ને ‘ઓ’ ને સ્થાને ‘ઉ’ લખવામાં આવતું. આ ‘ઉ’ સામાન્ય ‘ઉ’થી જરા જુદી રીતે લખાતું હતું. ‘ઞ’ આ પ્રમાણે ‘ઉ’ કરીને તેનું માથું લિટિની બહાર રાખવામાં આવતું હતું.

કોઈ શબ્દ બેવાર લખવાનો હોય તો તે બેવાર લખવાને બદલે એક વાર લખીને તેની પાસે બગડો કરવામાં આવતો. “કામ કામના વ્યવહારીઆ” એમ લખવાનું હોય તો “કામ ૨ ના વ્યવહારીઆ” એમ લખતા. નવી ગુજરાતીમાં આ રીત બંધ પડી છે. પણ

હિંદમાં તો હજી સુધી જાપંચામાં સુધ્યાં એજ રીત ચાલતી રહી છે.

અર્ધચંદ્રકાર વગેરે થોડાંએક ખાસ ચિહ્ન પણ વપરાતાં હતાં.

અશુધ્ધતાનો દોષ આ કાળનાં પુસ્તકોમાં લાગ્યેજ હોય છે. સંસ્કૃત કે મુજરાતી જે કાંઈ આ કાળે લખાયું હોય છે તે મોટે ભાગે શુદ્ધ હોય છે. જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ સંસ્કૃતિની અસરો નષ્ટ થતી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. કેળવણીના નવા યુગમાં દાખલ થઈએ ત્યાં સુધીનો આખો રસ્તો જાણે ઝરડાં ઝાંખરા અને કાંટા કાંકરાથી ભર્યો હોય તેવો વિકટ લાગે છે. પ્રેમાનંદનો મનોહર ખાગ અને ખીજ શ્રીમંતોના જગીચા એ વેરાન પ્રદેશના વિસામા છે. સડકો નાંખાઈ છે તે અહીં સુધી છે. આ જગીચાઓની આસપાસનો ખંધો ભાગ વિકટ દેખાતો જોઈને લોકો એમ ધારી લે છે કે આગળ ખંધું આવુંજ હશે. દૃષ્ટિમર્યાદાની પેલી તરફના લીલા પ્રદેશની રમણીયતા વિષે ધણાઓને કલ્પના હોતી નથી તેમ એ લીલાપ્રદેશ અને વેરાન પ્રદેશની વચ્ચેની ભુમિ કેવી રસાળ છે તે પણ લોકોના જાણવામાં નથી. સડકો હજી ત્યાં સુધી પહોંચી નથી. હમણાં એવી ગોઠવણ થવા માંડી છે કે જોવા ઇચ્છનાર સહેલાઈથી ત્યાં જઈ શકે અને જોઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય પરિષદ (સુરત)

૧૯૮૦ વૈશાખ વદી ૧ થી ચોથ

પ્રમુખ:-કવીશ્વર નાનાલાલભાઈ દલપતરામ (અમદાવાદ)

ઉપપ્રમુખ:-સ્વર્ગસ્થ પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ (જામનગર)

મંત્રી:-જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી (સુરત)

ઉત્પાદક:-(જન્મદાતા) ચોકસી નેમચંદ નાથાભાઈ

દ્રવ્ય સહાયકો

૨૦૦) મગનલાલ બદામી (કલ્યાણચંદ નારણદાસ ટ્રસ્ટ ફંડમાંથી)

૨૫૦) ઝવેરી રણછોડ રામચંદ મોતીચંદ સુરત

૧૦૦) શેઠ નેમચંદ નાથાભાઈ „

૧૦૦) ઝવેરી નગીનચંદ કપુરચંદ „

૧૦૦) ઝવેરી મગનભાઈ નગીનભાઈ „

૧૨૫) શેઠ નગીનચંદ જીવણચંદ નવસારી

તે સિવાય ઘણા સદ્ગૃહસ્થોએ મદદ આપેલી તે તે માટે તે દરેકને ધન્યવાદ આપવા સાથે તેના કાર્યવાહકોને સૂચના કરાય છે કે તેનો હિસાબ તાકીદે બહાર પાડવો અને બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાય તેને માટે કાળજી રાખવી જોઈએ.

વકીલ છોટુભાઈ ગુલામચંદ તથા તેમના પુત્રોએ તથા બીજા ઘણા શ્રાવકોએ જેમ તે વખતે મદદ આપી છે, તેમ તેનું કાર્ય આગળ વધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જૈન આગમ મૂળ સૂત્ર

નિર્યુક્તિ ભાષ્યની સાથે તેની ટીકાનું
ગુજરાતી ભાષાંતર છપાયેલ છે

આચારાંગ સંપૂર્ણ — દશ રૂપિયા. પાંચ ભાગ
સૂયગડાંગ „ — સાડા સાત રૂપિયા „
દશવૈકલિક „ — ચાર રૂપિયા ચાર ભાગ

છુટક ૧લો ભાગ-૦૧૧૧ ખીજો ૧૧૧ ત્રાજો-ચોથો ૧૧૧૧
આવશ્યક નિર્યુક્તિ પ્રથમ ભાગ રૂ. ૨-૦-૦
નવપદ આરાધન ગુજરાતી „ ૦-૪-૦
વ્યવહાર સૂત્ર સટીક સંપૂર્ણ „ ૩૨-૦-૦
છુટક ભાગ હજાર શ્લોકે „ ૧-૦-૦

વિમળ પ્રબંધમાં મણિલાલ બકોર ભાષા વ્યાસકૃત
ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે વિવેચન રૂ. ૦-૪-૦
તથા તેની સાથે સૂયગડાંગ સૂત્ર ખીજો સ્કં. પ્રથમ
અધ્યયનના છ રૂર્મા કાચા પુંઠા સહિત રૂ. ૦-૧૦-૦

આ વિવેચન દરેક ગુજરાતીને વાંચવા માટે ધી જૈન
વિજ્ઞાનંદ પ્રી. પ્રેસ સુરતમાં શા. છોટાલાલ નાથાલાલ
કઠોરવાળાએ છપાવી જૈન આશ્રમ અમદાવાદ માટે
પ્રસિદ્ધ કર્યું.

જૈન આશ્રમ અમદાવાદ } સુરત ગોપીપુરા
સાંકળચંદ ફકીરચંદ } શ્રી મોહનલાલજી જૈન શ્વે.
જ્ઞાન ભંડાર

સૂયગડાંગ સૂત્ર.

ભાગ ૪ થો.

સ્કંધ બીજો.

(સત્તરમું શ્રી પૌંડરીક અધ્યયન.)

ૐ નમઃ શ્રીવીતરાગાય ।

સૂયગડાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના પહેલા પુંડરીક અધ્યયનની ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

પહેલો શ્રુતસ્કંધ કહ્યો હવે બીજો શ્રુતસ્કંધ કહીએ છીએ. તેના આ પ્રમાણે સંગ્રંધ છે. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં જે અર્થ (વિષય) ટુંકાણમાં કહ્યો તે આ શ્રુતસ્કંધ વડે ઉપપત્તિ (દષ્ટાંત) પૂર્વક વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

તે વિધિઓજ સારી રીતે સંગ્રહીત થાય છે કે જેઓનું નામ ટુંકાણમાં અને વિસ્તારથી કહેલું છે, અથવા પૂર્વ શ્રુતસ્કંધમાં જે વિષય કહ્યો, તે અહીં દષ્ટાંત વડે સુખથી

બોધ થવા માટે કહે છે, આ સંબંધે આવેલા આ શ્રુતસ્કંધ-
માંનાં સાત મહા અધ્યયનો કહીએ છીએ, મોટાં અધ્યયનો
તે મહા અધ્યયનો છે, કારણ કે પહેલા સ્કંધનાં કહેલાં
અધ્યયનો કરતાં આ બીજા શ્રુતસ્કંધનાં અધ્યયનોમાં ઘણો
અર્થ હોવાથી મોટાં છે તેથી મહત્ તથા અધ્યયન એ
શબ્દોના નિક્ષેપા કહે છે,

નામં ઠવળા દવિણ સ્વેત્તે કાલે તદેવ માવે ચ
ણસો સ્વલ્લુ મહતંમિ નિક્સેવો છવ્વિહો હોતિ । નિ ૧૪૨

નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી મહત્ શબ્દનો
નિક્ષેપો છ પ્રકારે થાય છે, નામ સ્થાપના સુગમ છે, દ્રવ્ય
મહત્ આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે,
આગમથી જ્ઞાતા (જાણનારો) પણ ઉપયોગ (લક્ષ) ન હોય,
પણ નોઆગમથી તો જ્ઞશરીર ભવ્યશરીરથી જુદો સચિત્ત
અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં પણ સચિત્ત
દ્રવ્ય મહત્ (મોટું) ઔદારિકાદિ શરીર છે, જે એક હજાર
જોજનનું માછલાનું શરીર હોય છે, પણ વૈક્રિય શરીર લાખ
જોજનના પ્રમાણનું હોય છે, તૈજસ કાર્મણુ તો લોકાકાશ
પ્રમાણનાં હોય છે, (આ બંને શરીરો કેવલ સમુદ્ધાત
વપ્પતે હોય છે,) તેથી ઔદારિક વૈક્રિય તૈજસ કાર્મણુરૂપ
ચારે પ્રકારનાં શરીરો છે, તે દ્રવ્ય અચિત્ત મહત્ (મોટાં)
છે, અચિત્તદ્રવ્ય મહત્ તો બધા લોકમાં વ્યાપી અચિત્ત

મહાસ્કંધ છે, મિશ્ર તો તે તેજ મત્સ્યાદિ શરીર છે, ક્ષેત્ર મહત્ લોક તથા અલોકનું ભેગું મળીને જે આકાશક્ષેત્ર છે, તે બ્રહ્મવું. કાળમહત્ સર્વ અદ્વા (કાલ) બ્રહ્મવો, ભાવમહત્ ઔદયિકાદિક શરીર ભાવરૂપપણે છ પ્રકારે છે, તેમાં ઔદયિક ભાવ સંસારિક જીવોમાં છે, એથી ઘણાનો આશ્રય હોવાથી સૌથી મોટો છે, કાલથી પણ આ સૌથી મોટો છે. અનાદિ અનંત અભવ્યને આશ્રયી છે, ભવ્યને આશ્રયી અનાદિ સંત છે, સાદિસાંત નારકોની અપેક્ષા એ છે, ક્ષાયિકભાવ કેવળજ્ઞાન તથા દર્શનરૂપ છે, તે સાદિ અનંત છે, અને કાળથી મહાન્ છે, ક્ષાયોપશમિક બહુનો આશ્રયી અને અનાદિ અનંત હોવાથી મહાન્ છે, ઔપશમિક પણ દર્શન તથા ચારિત્ર મોહનીય અનુદયપણે તમા શુભભાવપણે હોવાથી મહાન્ છે, પારિણામિક બધા જીવોને તથા અજીવોને આશ્રયી હોવાથી તથા આશ્રમ મોટો હોવાથી તે મહાન્ છે, સાન્નિપાતિક પણ ઘણાનો આશ્રય હોવાથી તે મહાન્ છે, એમ મહત્ ક્ર્યું, હવે અધ્યયનના નિપેક્ષા કહે છે,

णामं ठवणा दविण खेत्ते काले तहेव भावे य

एसो सलु अज्जयणे मिकखेवो छविहो होति । नि. १. ४. ३

હવે અધ્યયનના પણ નામ વિગેરે છ પ્રકારના નિષ્કેપ દેખાડવા નિર્યુક્તિકાર કહે છે, 'અધ્યયનના નામાદિક છ નિષ્કેપ છે, તે બીજી જગ્યાએ (આચારાંગમાં) વિસ્તારથી

કહ્યા છે તેથી અહીં કહેતા નથી. આ શ્રુતસ્કંધમાં સાત મોટાં અધ્યયનો છે. તેમાં પહેલું પૌંડરીક નામનું છે. તેના ઉપક્રમ વિગેરે ચાર નિક્ષેપા કહેવા જોઈએ. તેમાં ઉપક્રમ, આનુપૂર્વી નામ પ્રમાણુ વક્તવ્યતા અર્થાધિકાર અને સમવતાર એમ છ ભેદો છે. તેમાં પૂર્વાનુપૂર્વીમાં આ પહેલું છે. પશ્ચાનુપૂર્વીમાં સાતમું છે અને અનાનુપૂર્વીમાં તો એકથી સાત સુધી ગુણુ-કાર કરતાં ૫૦૪૦ થાય તેમાંથી બે બાદ કરતાં ૫૦૩૮માં કોઈપણ જગ્યાએ હોય.

નામમાંતો છ નામ છે. તેમાં જાણવું. તે છ નામમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં જાણવું કારણ કે બધા સિદ્ધાંતોનો જાણવા ગણવા રચવાનો ક્ષાયોપશમિક ભાવજ હોય છે.

પ્રમાણુચિંતામાં જીવગુણના પ્રમાણુમાં છે. વક્તવ્યતામાં સામાન્ય રીતે બધાં અધ્યયનોમાં જૈન સિદ્ધાંતની વાત છે. અર્થાધિકાર પુંડરીકની ઉપમાએ જૈનસિદ્ધાંતનો ગુણુસ્થાપન કરવાનો છે સમવતારમાં જ્યાં જ્યાં તેનો અવતાર થાય ત્યાં ત્યાં હુમણું કહી બતાવ્યું છે.

ઉપક્રમ પછી નિક્ષેપ આવે છે. તે નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં પૌંડરીક એવું આ અધ્યયનનું નામ છે. તેના નિક્ષેપા માટે નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

જામં ઠવળાં દવિણ સ્વેત્તે કાલે ય મળણ સંઘણે.

માવે ય અદ્દમે સ્વલુ ણિસ્સલ્લો પુંડરીયસ્સ । નિ. ૧૪૪

નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ગણના સંસ્થાન અને ભાવ એમ આઠ પ્રકારે પૌંડરીકશબ્દનો નિક્ષેપો છે. તેમાં નામ અને સ્થાપના એ બે સુગમ હોવાથી તેને છોડીને દ્રવ્ય નિક્ષેપો કહે છે.

જો જીવો મવિત્રો સ્વલુ વવજ્જિકામો ય પુંડરીયંમિ ।

સો દવ્વપુંડરીઓ ભાવંમિ વિજાણઓ મણિઓ । નિ. ૧૪૬

જે કોઈ પ્રાણુધારણુ કરનારો જીવ ભવિષ્યમાં પૌંડરીક થશે તે આશ્રયી ભવ્ય છે તે બતાવે છે. પોતાના કર્મના તેવા ઉદયને લીધે જે જીવ વનસ્પતિકાયમાં કમળરૂપે આંતરાવિના બીજા ભવમાં થશે તે આશ્રયી દ્રવ્ય પૌંડરીક છે (ખલુ શબ્દ વાક્યની શોભારૂપ છે) ભાવ પૌંડરીક તો આગમથી પૌંડરીક પદાર્થનો નાણુનારો તથા તેમાં ઉપયોગ હોય છે. એથી એ દ્રવ્ય પૌંડરીકનેજ વિશેષથી બતાવે છે.

एगमविण य बद्धाउए य अभिमुहियनामगोए य ।

एने तिन्निवि देसा दव्वंमि य पोंडरीयस्स । નિ. ૧૪૬

એક ભવ કર્યા પછી તરત બીજા ભવમાં આંતરાવિના પૌંડરીક જાતિના કમળમાં ઉત્પન્ન થાય તે એકભવિક નાણુવો. તથા આયુ બાંધીને મરીને તરત પુંડરીક જાતિના કમળમાં ઉત્પન્ન થાય તે બીજો ભાંગો છે. (આ બે ભેદમાં ફેર એટલોજ છે કે પહેલામાં પુંડરીકનું આયુ બાંધ્યું નથી, અને બીજામાં બાંધ્યું છે) ત્રીજો ભાંગો તો મરવાના એક

સમય પહેલાં પુંડરીકનું આયુ ખાંધીને અભિમુખ નામગોત્ર થઇને બીજા સમયમાં આંતરાવિના પુંડરીકમાં ઉત્પન્ન થાય તે જાણવો. (ઉત્પન્ન થયા પછી ભાવ પુંડરીક છે) આ ત્રણે આદેશો (ભાંગા) દ્રવ્ય પુંડરીકને લાગુ પડે છે.

भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके ।
तद्व्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥१॥

તત્ત્વને જાણનારા પુરૂષોએ દ્રવ્ય તેને જ કહ્યું છે કે જે ભાવ (પદાર્થના પર્યાય)નું ભૂત (પૂર્વ) અને ભવિષ્ય (પછી)નું કારણ છે. (જેમ દહીં છે તેનું દ્રવ્ય દૂધ એ પૂર્વનું રૂપ છે અને છાશ એ પછીનું રૂપ છે. તે બંને દહીંનાં દ્રવ્ય ગણાય) હવે આ પૌંડરીક કમળ માફક આગળ થઇ ગયેલા નિર્મળ ચારિત્રવાળા પુંડરીકનું દૃષ્ટાંત છે, અને મલીન ચારિત્રવાળા પતિત કંડરીકનું દૃષ્ટાંત નિર્યુક્તિકાર બતાવે છે,

तेरिच्छिया मणुस्सा देवगणा चैव होंति जे पवरा
ते होंति पुंडरिया सेसा पुण कंडरिया उ ॥नि.१.४७॥

તે પુંડરીક અને કંડરીક ભાઇ માફક જે શોભાયમાન છે, તે પૌંડરીક અને અશોભનીક કંડરીક છે, નિર્યુક્તિકારે સુખની અપેક્ષાએ નરક છોડીને બાકીની ત્રણ બીતિને પુંડરીકની ઉપમા આપી છે, કે ત્યાં કંઈપણ શોભાયમાન પદાર્થો છે,

પણુ નરકમાં તે બધાજ ગંદા પદાર્થ માટે કંડરીક છે,
હવે તિર્યચ ગતિમાં પુંડરીક છે, તે કહે છે,

જલયર થલયર સ્વયરા, જે પવરા ચંચ હાંતિ કંતા ય ।
જેઅ સમાવે અણુમયા તે હોંતિ પુંડરીયા ઉ ॥નિ.૧૪૮॥

જલયરોમાં માછલાં હાથી મગર વિગેરે પુંડરીક છે,
સ્થલયરમાં સિંહ બળ વર્ણરૂપ વિગેરે ગુણ યુક્ત છે, તથા
ઉપરિસર્પમાં મણિધારી સાપો છે, ભૂજપરિસર્પમાં નોળીયા
વિગેરે છે. ખેચરમાં હંસ મોર વિગેરે છે, એ પ્રમાણે
કુદરતથીજ જે લોકમાં માનીતા ગણાય તે પૌંડરીક માફક
શ્રેષ્ઠ જાણવા, હવે મનુષ્ય ગતિમાં પુંડરીક બતાવે છે.

અરિહંત ચક્રવટી ચારણ વિજ્ઞાહરા દસારા ય
જે અન્નં રૂઢિમંતા તે હોંતિ પોંડરિયા ઉ ॥૧૪૯॥

સર્વથી શ્રેષ્ઠ પૂજને યોગ્ય તે અર્હતો છે, તે નિરૂપમ
રૂપ વિગેરે ગુણોથી ભરેલા છે, તેમજ ભરતખંડના છ
વિભાગના સ્વામી ચક્રવર્તીઓ છે, વળી જંધાચારણ
વિદ્યાચારણ મુનિવરો છે. તેઓ અનેક પ્રકારે આશ્ચર્ય
પમાડે તેવી લખિધઓવાળા મહા તપસ્વીઓ છે, તથા
વિદ્યાધરો વૈતાલ્ય પર્વત ઉપરના નગરોના રાજાઓ છે,
તથા હરિવંશ કુલમાં જન્મેલા દશારા નામના ક્ષત્રિયો છે,
આ કહેવાથી બીજાં ઉત્તમ કુળોમાં જન્મેલા ઇક્ષ્વાકુ વિગેરે

પણ જાણવા, તેજ અતાવે છે, જે બીજા મોટી રાદ્રવાળા કોટીશ્વર મોટા શેઠીયા છે, તે બધા પૌંડરીકો છે (તુ શબ્દથી બીજા લેવાને કહે છે) વળી બીજા જે વિદ્યા કળાના સમૂહથીયુક્ત હોય તે પણ પૌંડરીક જાણવા, હવે દેવગતિમાં ઉત્તમોનું પૌંડરીકપણું અતાવે છે,

ભવણવદ્ વાણમંતર જોતિસ વેમાણિયાણ દેવાણં
જે તેસિં પવરા સ્વલુ તે હોંતિ પુંડરીયા ઉ ॥૧૫૦॥

ભુવનપતિ વ્યંતર જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવ એ ચારે દેવનિકાયોમાં જે શ્રેષ્ઠ એવા ઈંદ્ર તથા ઈંદ્રના સામાનિક દેવો વિગેરે છે તે પૌંડરીક નામે જાણવા હવે અચિત્ત વસ્તુઓમાનું પ્રધાનપણું અતાવે છે,

કંસાણં દૂસાણં મણિ મોત્તિય સિલ પવાલમાદીણં
જે અ અચિત્તા પવરા તે હોંતિ પોંડરીયા ઉ ॥૧૫૧॥

કાંસાના જે જયઘંટો વિગેરે બનાવે તે, તથા વસ્ત્રોમાં ચીનનાં રેશમી વસ્ત્રો વિગેરે તથા મણિઓમાં ઈંદ્રનીલ વૈદૂર્ય પદ્મરાગ વિગેરે રત્નો છે, તથા મોતીઓમાં જે રંગ આકાર પ્રમાણથી શ્રેષ્ઠ હોય છે તે, તથા શિલાઓમાં પાંડુ કંબલ વિગેરે છે, જ્યાં તીર્થંકરોના જન્મભિષેક વખતે સિંહાસન મુકાય છે. તે પ્રમાણે પરવાળામાં જે ઉત્તમ રંગ વિગેરેવાળાં હોય તે, આદિ શબ્દથી ઉત્તમ જાતિનું સોનું

તથા સોનાનાં બનેલાં ઘરેણાં વિગેરે લેવાં. આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલાં કાંસા વિગેરેની ઉત્તમ વસ્તુઓ વિગેરે છે તે અચિત્ત પૌંડરીક બાણવા.

મિશ્રદ્રવ્ય પૌંડરીકમાં તો તીર્થંકર ચક્રવર્તી વિગેરે જેમણે શ્રેષ્ઠ કડાં બાળુબંધ મુકુટ વિગેરે પહેરેલાં હોય. દ્રવ્યપૌંડરીક પછી ક્ષેત્ર પૌંડરીક કહે છે. (તે પહેલાં) ટીપ્પણમાં આપેલી ગાથા અને તેનો અર્થ કહીયે છીયે.

અચિત્તમીસગેસું દવ્વેસું જે ય હૌંતિ પવરા ડા.

તે હૌંતિ પૌંડરીયા સેસા પુળ કંડરીયા ડા ॥૧॥

આ ગાથા કાક પ્રતમાં છે તેથી તેની ટીકા નથી. પણ તેનો સાર આ છે કે—અચિત્તતથા મિશ્ર દ્રવ્યોમાં જે ગુણોથી ઉત્તમ હોય તે પુંડરીક છે અને બાકીના કંડરીક છે.)

જાઈં સ્વેત્તાઈં સ્વલુ સુહાણુભાવાઈં હૌંતિ લોગંમિ ।

દેવકુરુમાદિયાઈં તાઈં સ્વેત્તાઈં પવરાઈં ।૧૫૨।

જે દેવકુરૂ વિગેરે ક્ષેત્રોમાં સારા અનુભાવ(રસ)થી શ્રેષ્ઠવસ્તુઓ થાય તે આધારે તે ક્ષેત્રો પણ પૌંડરીક નામે ગણાયછે. હવે કાલ પૌંડરીક કહે છે.

જીવા ભવદ્વિતીય કાયઠિતીય ય હૌંતિ જે પવરા ।

તે હૌંતિ પૌંડરીયા અવસેસા કંડરીયા ડા ।૧૫૩।

જે જીવો ભવસ્થિતિથી તથા કાયસ્થિતિ અર્થાત્ દેવલોક કે મનુષ્ય વિગેરેમાં જન્મેલા હોય અને શરીરનો રંગ વિગેરે જેટલો કાળ સુંદર રહે તે કાળપૌંડરીક બાણવા. બાકીના કંડરીક બાણવા. તેમાં ભવસ્થિતિમાં અનુત્તરવિમાનના દેવો પ્રધાન છે. કારણકે ચ્યવે ત્યાં સુધી શુભ અનુભાવ હોય છે અને કાયસ્થિતિમાં મનુષ્યો સારાં કામ અને સારો આચાર પાળવાથી સાત કે આઠ ભવસુધી મનુષ્યજન્મમાં પૂર્વકોડી વર્ષનું આઉખું પાળીને તરતજ ત્રણ પદ્યોપમના આઉખ્ય-વાળા મનુષ્ય તથા દેવનું સુખ ભોગવે છે. માટે તે કાયસ્થિતિએ પૌંડરીક છે. બાકીના કંડરીક છે. કાલપૌંડરીક પછી ગણના અને સંસ્થાન પૌંડરીક બતાવે છે.

મળનાદ રજ્જુ સ્વલુ સંઠાણં જેવ હૌંતિ ચરસં ।

અયાઈ પૌંડરીગાઈ હૌંતિ સેસાઈ રચરાઈ ।૧૫૪।

ગણત્રી વડે પૌંડરીક ચિંતવતાં દશ પ્રકારનાં ગણિતમાં રજ્જુ ગણિત પ્રધાનપણે હોવાથી પૌંડરીક છે. દશ પ્રકારનું ગણિત આ પ્રમાણે છે.

પરિક્રમ્મ રજ્જુ રાસી વવહારે તદ્દ કલાસવળ્લે ચ ।

પુગ્ગલ જાવં તાવં ઘળે ચ ઘળવગ્ગ વગ્ગે ચ ।૧।

પરિકર્મ ૧ રજ્જુ ૨ રાસિ ૩ વ્યવહાર ૪ કલા સવર્ણ ૫ પુગ્ગલ ૬ ઘન ૭ ઘનમૂલ ૮ વર્ગ ૯ અને વર્ગમૂલ ૧૦ છે

છ સંસ્થાન ચિંતવતાં સમયોરસ સંસ્થાન પ્રવર હોવાથી તે સંસ્થાન (શરીરનો આકાર) શ્રેષ્ઠ છે, એટલે રજ્જુ ગણિત તથા સમયોરસ સંસ્થાન પુંડરીક છે, બાકીનાં પરિક-
ર્માદિક ગણિત તથા ન્યઝોધ પરિમંડલ વિગેરે સંસ્થાનો કંડ-
રીક જાણવાં, હવે ભાવ પૌંડરીક કહે છે,

ઓદરૂણ ઉવસમિણ સ્વરૂણ ય તદા સ્વઓવસમિણ અ
પરિણાવસન્નિવાણ જે પવરા તેવિ તે ચેવ । નિ. ૧૫૨ ।

ઔદયિકભાવમાં તથા ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક
અને સાંનિપાતિકભાવમાં વિચારતાં તેઓમાં જે પ્રધાન ઔદયિક
વિગેરે ભાવો છે તે અહીં લેવા. તથા ઔદયિકભાવમાં તીર્થ-
કરો અનુત્તર ઉપપાતિક દેવતાઓ તથા સોપાંખડીવાળાં
ધોળાં કમળો પૌંડરીક જાણવાં. ઔપશમિકભાવમાં સંપૂર્ણ
મોહશાંતવાળા સાધુ જાણવા. ક્ષાયિકમાં કેવળજ્ઞાની લેવા.
ક્ષાયોપશમિકમાં વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની તથા ઔદ્યૂર્વી
અને પરમાવધિઓ થોડાકે બધા લેવા. પારિણામિકમાં
ભગ્ય જીવો લેવા. સાંનિપાતિકમાં જે ત્રણ વિગેરે સંયોગમાં
સિદ્ધ વિગેરે પોતાની બુદ્ધિએ પૌંડરીકપણે વિચારવા.
બાકીના કંડરીક જાણવા. અથવા બીજી રીતે પૌંડરીક
જતાવે છે.

અહવાવિ નાણદંસ્પણચરિત્તવિણણ તહેવ અજ્ઞપ્પે ।

જે પવરા હોંતિ મુળી તે પવરા પુંડરીયા ઉ । ૧૫૬ ।

અથવા ભાવપૌંડરીક આ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રમાં તથા વિનયમાં અધ્યાત્મમાં ધર્મધ્યાન વિગેરેમાં જે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ છે તેમને પૌંડરીક જાણવા, ખાકીના કંડરીક ગણવા આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારે પૌંડરીકનો નિશ્લેષો બતાવી જેનાવડે અધિકાર છે તે કહે છે.

एत्थं पुण अहिगारो वणस्सतिकाय पुंडरीणं ।

भावंमि अ समणेणं अज्झयणे पुंडरीअंमि । ૧૫૭

અહીં દૃષ્ટાંતના પ્રસ્તાવમાં સચિત્ત તિર્યચ ચોનિમાં એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાય (સફેદ પુંડરીક કમળ) જે જળમાં કમળ ઉગે છે તેના વડે પ્રયોજન છે. અથવા ઔદયિકભાવે રહેલ વનસ્પતિકાયના સો પાંખડીવાળા સફેદ કમળથી છે. અને ભાવમાં સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન ચારિત્ર વિનય અને અધ્યાત્મમાં રમણતા કરનારા સુસાધુથી આ અધ્યયન પુંડરીક નામનું છે તેમાં તેવા સાધુની જરૂર છે. અર્થાત્ સુંદર સફેદ નિર્મળ વનસ્પતિકાયનું સો પાંખડીવાળું કમળ લેવું અને તેની જોડે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રથી યુક્ત ઉત્તમ સાધુથી પુંડરીક કમળની સરખામણી કરવી.

નિશ્લેષ નિર્ચુકિત પુરી થઇ અને હવે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુકિતનો અવસર છે. તે સૂત્ર સાથે હોય અને સૂત્ર સૂત્રાનુગમમાં હોય તે અવસર આવ્યો હોવાથી અટક્યા વિના શુદ્ધ ઉચ્ચારે સૂત્ર કહે છે:—

सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं
 इहखलु पौंडरीए णामज्झमणे, तस्स णं
 अयमट्ठे पण्णत्ते—से जहणामए पुक्खरिणी
 सिया बहुउदगा बहुसेया बहुपुक्खला लद्धट्ठा
 पुंडरिकिणी पासादिया दरिसणिया अभिरूवा
 पडिरूवा तीसे णं पुक्खरिणीए तत्थ तत्थ
 देसे देसे तहिं तहिं बहवे पउमवरपौंडरीया
 बुइया, अणुपुव्वुट्ठिया ऊसिया रुइला व-
 ण्णमंता गंधमंता रसमंता फासमंता पासा-
 दिया दरिसणिया अभिरूवा पडिरूवा, तीसे
 णं पुक्खरिणीए बहुमज्झदेसभाए एगे महं
 पउमवरपौंडरीए बुइए, अणुपुव्वुट्ठिए उस्सिते
 रुइले वन्नमंते गंधमंते रसमंते फासमंते पा-
 सादीए जाव पडिरूवे। सव्वावंती च णं.

તીસે પુક્કરિણીએ તત્થતત્થ દેસે દેસે તહિં
 તહિં બહવે પડમવરપોંડરીયા બુઝયા અણુપુ-
 વ્વુટિયા ઝસિયા રુહલા જાવ પડિરૂવા,
 સઠ્ઠાવંતી ચ ણં તીસે ણં પુક્કરિણીએ બહુ-
 મજ્જદેસમાએ એગં મહં પડમવરપોંડરીએ
 બુઝાએ અણુપુવ્વુટિએ જાવ પડિરૂવે ॥૧॥

આયુવાળા ભગવાન પાસે મેં આલું સાંભળ્યું, કે આ
 પૌંડરીક નામના અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે વિષય કહ્યો છે,
 કે કોઈ સારી પુષ્કરણી કમળોથી ભરેલી વાવડી કે તળા-
 વડી બાંધેલી હોય, તેમાં બહુ પાણી હોય, બહુ કાદવ હોય
 અને બહુ પુરી ભરેલી હોય, તે પુષ્કરણી લબ્ધ અર્થ બાણીતી
 છે કે જે ઘણાં પુંડરીક કમળોવાળી છે, તે પ્રસન્ન કરનારી
 દર્શનીય અભિરૂપ-જળચરોવાળી પડિરૂપ-નિર્મળતાથી દર્પણ
 માફક પડછાયો પડે તે વાવડીમાં તે તે ભાગોમાં ત્યાં ત્યાં
 ઘણાં પદ્મકમળો અને પુંડરીકકમળો વર્ણવ્યાં છે, તે કમળો
 અનુક્રમે ખીલેલા પાંખડીઓ વિકસ્વર થઈ ઉઠી આવેલી
 રૂચિર (મનોહર) આંખને ગમે તેવા રંગનાં, નાકને ગમે
 તેવી સુગંધનાં, રસવાળાં, કોમળ સ્પર્શવાળાં, પ્રાસાદિક
 દર્શનીય અભિરૂપ પડિરૂપ (રૂડાં રૂપાળાં) કમળો છે,

તે વાવડીના બરોબર મધ્ય ભાગમાં એક ઘણું મોટું કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવું ઘણું સુંદર કમળ છે, તે પણ ખીલેલું ઉચી પાંખડીવાળું રૂમ્બિર વર્ણુ મધ્ય રસ દ્રવ્યથી યુક્ત પ્રસન્નતા કરનારું રૂપાળું છે,

આ વાવડીમાં બધી દિશાએ કમળો છે, તે પૂર્વે કહેલાં માફક રૂંડાં રૂપાળાં છે, તેમાં વચ્ચમાં પૂર્વે કહેલું એક સુંદર મનોહર ખીલેલું કમળ છે.

ટીકાના અર્થમાં વિશેષતા

પ્રથમ સ્કંધના છેલ્લાં સૂત્ર સાથે આ સ્કંધના પહેલાં સૂત્રનો સંબંધ કહેવો, તે આ પ્રમાણે છે પૂર્વે કહ્યું કે “તમે આ પ્રમાણેજ જાણો માનો, જે લગવાને જાને કહ્યું છે, તે હું કહું છું” તેજ પ્રમાણે આ સ્કંધમાં કહ્યું કે મેં આયુવાળા લગવાને પાસે આવું સાંભળ્યું, તેમજ પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યું કે જે લગવાને કહ્યું, તે મેં સાંભળ્યું, તે તમે સમજો,

પ્ર-લગવાને શું કહ્યું ?

ઉ-આ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં બીજા સ્કંધમાં પૌંડરીકકમળ જે સૌ સફેદ પાંખડીવાળું હોય તેની ઉપમા છે, તેથી તેનું નામ પુંડરીક છે, એવું કહ્યું, તે બરોબર છે, અહીં દષ્ટાન્ત પુષ્કરિણી પુષ્કર પદ્મકમળો જેમાં હોય તે વાવડી, જેમાં ઘણું અગ્રાધ પાણી હોય, જેમાં ચાલતાં ઘણાં લેપ થાય

તેવો સેય-કાદવ ઘણા હોય, અથવા ઘણાં ધોળાં કમળો હોય તેથી તથા ઘણું નિર્મળ સફેદ પાણી હોય તેથી બહુશ્વેતા (સફેદ-ધોળી) છે, તથા બહુ પુષ્કળ-ઘણા પાણીથી ભરેલી તથા પુષ્કરિણી જેવું નામ તેવો તેનો અર્થ (વસ્તુ) છે, તેથી લબ્ધાર્થ છે, અથવા જેણે આસ્થાન-પ્રતિષ્ઠા મેળવી માટે લબ્ધાસ્થા છે, વળી પૌંડરીક સફેદ કમળો તેમાં છે, માટે પૌંડરિકીણી (ઘણાપણામાં વાળો પ્રત્યય વપરાય છે માટે) ઘણાં કમળોવાળી છે, વળી પ્રસાદ-પ્રસન્નતા નિર્મળ જળવાળી માટે તે પ્રસાદિકા અથવા પ્રાસાદ-જન મંદિરો જેમાં ચારે બાજુએ છે માટે પ્રાસાદિકા છે, દર્શનીયા-શોભાયમાન સારા સંનિવેશ (રહેઠાણ) થી દેખવા જેવી છે તથા સમીપ રહેલાં છે રૂપ-રાજહંસ ચક્રવાક સારસ વિગેરે જળચરો છે, અથવા ક્રીડા કરવા માટે તેના પાણીમાં હાથી, પાડા હરણોનાં યોગાં વિગેરે છે, અથવા જળચર હાથી તથા મગર વિગેરેથી તે અભિરૂપ છે, તથા પ્રતિ રૂપ-નિર્મળતાથી જેમાં બધે પડછાયો દર્પણ માફક પડે માટે પ્રતિરૂપ છે, અથવા તેના અતિશેરૂપથી તેનાં પ્રતિબિંબ (ચિત્રો) લોકો પોતાને ઘેર કરાવે છે,

અથવા પ્રાસાદિક દર્શનીયા અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ એ ચારે એક જ અર્થમાં છે, તે વાવડી ઘણી રમણીય છે તેથી પ્રતિરૂપ બતાવવા માટે કહેલ છે, હવે ત્યાં ત્યાં એમ બેવડું પદ લેવાથી પુંડરીકો ઘણાં છે, તેવું કહ્યું. તથા દેશે દેશે આથી એકેક ભાગમાં

તેથી પણ વધારે કમળો છે, એટલે ત્યાં ત્યાં (જ્યાં જ્યાં) બધે સ્થળે કમળો છે, એવી એક પણ જગ્યા નથી કે તે તળાવડીમાં થોડાં પણ કમળો ન હોય, અથવા તત્ર તત્ર દેશે દેશે એ બતાવવાથી ભાગના ભાગમાં પણ કમળો છે, અથવા તત્ર તત્ર દેશે દેશે ત્યાં ત્યાં એમ ત્રણ બેવડાં પદ લેવાથી એક અર્થ છતાં ઘણાં કમળો છે, એવું મોટું પદ વાવડીને આપ્યું, કે તે વાવડીમાં બધા ભાગોમાં પદમકમળો તેજ સુંદર ધોળાં પૌંડરીક કમળો છે, (પદમ શબ્દ એટલા માટે લીધો કે પૌંડરીકનો અર્થ ધોળું છત્ર થાય, વાઘ થાય તે અર્થ ન લેતાં ફક્ત ધોળાં કમળોનો અર્થ લેવો)

(પદમ સાથે પૌંડરીક લેવાનું કારણ સો પાંખડીવાળું સફેદ કમળ લેવું વર શબ્દથી શ્રેષ્ઠ કમળો જ લેવાનાં છે) આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ઘણાં પૌંડરીક કમળો તળાવડીમાં બતાવ્યાં, આનુપૂર્વી-અનુક્રમે વિશિષ્ટ રચનાથી તથા કાદવ અને પાણી ઉપર ઉચ્છ્રિત-ઉંચાં રહ્યાં છે, તથા રૂચિ, કાંતિ, લાવનારાં તે રૂચિલ (મનોહર) છે, તેજ પ્રમાણે શૌભનીક વર્ણુ ગંધ રસ અને સ્પર્શવાળાં છે, તજ પ્રમાણે પ્રાસાદિક દર્શનીય અભિરૂપ પ્રતિરૂપ કમળો તેની સુંદરતા બતાવે છે.

આવી તળાવડી જેમાં બધી બાબતોએ પદમ કમળો વીંટા-ચેલાં છે, તેના બરોબર મધ્ય ભાગમાં એક મહા પદમવર પૌંડરીક અનુક્રમે સૌથી ઉંચું મનોહર વર્ણુ ગંધ રસ સ્પર્શવાળું છે, તેમજ પ્રાસાદિક દર્શનીય અભિરૂપતર

પ્રતિરૂપ તર (સૌથી શ્રેષ્ઠ) છે, સર્વત્રથી પ્રથમનાં બે સૂત્ર કરતાં આ વિશેષ છે કે તળાવડીને બધે ફરતાં ચોમેર કમળો છે, તેમાં મધ્ય ભાગમાં આ સૌથી સુંદર કમળ છે (વાક્યમાં આવેલા ચ સામટો અર્થ લેવા માટે છે, જુ' ફક્ત વાક્યની શોભા માટે છે)

આવી તળાવડીના પૂર્વ ભાગમાંથી કોઈ એક પુરૂષ સામે આવીને તે તળાવડીના કિનારે બેસીને બધાં કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવું કમળ જોઈને પૂર્વ દિશામાં ઉભો રહેલો તે આવી નીતિ (રીતિ) એ બોલે,

અહ પુરિસે પુરિત્થિમાઓ દિસાઓ આગમ્મ
તં પુક્કવરિણીં તીસે પુક્કવરિણીં તીરે
ઠિચ્છા પાસંતિ તં મહં એગં પડમવર પોંડરીયં
અણુપુવ્વુટ્ટિયં ડસિયં જાવ પડિરૂવં । તણં
સે પુરિસે એવં વયાસી, અહમંસિ પુરિસે
એવંને કુસલે પંડિતે વીયત્તે મેહાવિ અવાલે
મગ્ગત્થે મગ્ગવિઠ્ઠ મગ્ગસ્સ ગતિપરકમણ્ણ
અહમેયં પડમવરપોંડરીયં ડન્નિક્કિવસ્સામિ

તિ કટુઈતિબુયા સે પુરિસે અભિક્રમેતિ તં
પુક્કસ્વરિણીં, જાવં જાવં ચ ણં અભિક્રમેઈ
તાવં તાવં ચ ણં મહંતે ઉદણ મહંતે સેણ પહીણે
તીરં અપત્તે પડમવર પૌંડરીયં ણો હઠ્ઠાણ ણો
પારાણ, અંતરા પોક્કસ્વરિણીણ સેયંસિ નિસણ્ણે
પઢમે પુરિસજાણ ॥૨॥

હવે કોઈ પુરૂષ પૂર્વ દિશામાંથી આવીને તે તળાવડીના
તીરે બેસીને તે તળાવડીને દેખે છે, તે વખતે પેલું સૌથી
મોટું શ્રેઠ કમળ બરોબર ગોઠવાયેલું ઉંચું રહેલું સુગંધ
વિગેરે ગુણવાળું હોય, તે વખતે આ પુરૂષ આ પ્રમાણે
બોલે, કે હું પોતે પુરૂષ છું, ખેદ સહન કરનારો બળવાન
છું કુશળ છું પંડિત વ્યક્ત-બુવાન છું મેઘાવી-બુદ્ધિવાળો
છું અખાલ સોળ વરસ ઉપર (વીશ વરસ)નો બુવાન છું
માર્ગસ્થ માર્ગમાં રહી માર્ગને બાણનારો છું, તથા પરા-
ક્રમને બાણનારો છું આવા બધા ગુણવાળો હું હોવાથી તે
વચલા પદમવર કમળને ઉખેડી લાવું, આ પ્રમાણે કહી ત્યાં
જવા છતાં ન પહોંચે, તેમ કાદવ તથા પાણીની ઉંડાઈને લીધે
ત્યાં ખુંચીને કિનારે ન પહોંચે, તેથી વાર ન પહોંચે પણ

તળાવડીના વચમાં ઘણા કાઢવમાં ખુંચી જાય, આ પડેલો
પુરૂષ જાણવો,

ટીકાનો વિશેષ અર્થ

હું પુરૂષ છું—તથા ખેદજ (ટીકાકારે અથવા છપાવ-
નારે અર્થ કર્યો નથી) તે કમળ લેવાની ઇચ્છાવાળો કહે
છે કે હું ખેદ તે આ કમળ લાવતાં કેટલો શ્રમ થશે તે હું
જાણું છું કુશલ-હિતમાં પ્રવર્તવું, અહિતને છોડવું. તેમાં
નિપુણ તથા પાપથી દૂર માટે પંડિત ધર્મ તથા દેશનો
તથા ક્ષેત્રનો જાણુ છું વ્યક્ત-ખાળવયથી ઉપર પરિણત
(સમજવાની) બુદ્ધિવાળો, મેઘાવી-નીચે ઉપર કુદવાના
ઉપાય જાણનારો અખાલ-મંચમ વચ સોળ વરસની ઉપરનો
માર્ગસ્થ ઉત્તમ પુરૂષોએ આચરેલા માર્ગે ચાલતો, માર્ગ
વેત્તા (જાણનારો) માર્ગની ગતિ વડે પરાક્રમ કરવાનું
જાણનારો અથવા આત્માનું બળજાણનારો-આવા ગુણોવાળો
પૂર્વે બતાવેલા ઉત્તમ ગુણોવાળું કમળ તળાવડીના મધ્ય-
ભાગમાં રહેલાને હું ઉખેડી લાવીશ. તેમ જાણીને હું
આવ્યો છું. આવું દેખી વિચારીને તે તળાવડી તરફ જાય,
પાણીમાં ઉતરી તે તરફ જાય તેવામાં તે તળાવડીમાં ઘણું
ઉંડું પાણી તથા બહુ કાઢવ હોવાથી તે પાણી કાઢવથી અક-
ળાયલો પ્રહીણ-વિવેક હીન થઈને અથવા તીરથી બ્રહ્મ થઈને
અને મુખ્ય કમળ સુધી નહિ પહોંચેલો તે તળાવડીના

કાઢવામાં ખુંચેલો પોતાને કાઢવાને અસમર્થ તે તીરથી પ્રથમ બ્રહ્મ થયેલો વચમાં ખુંચી રહ્યો છે, તે કિનારા તરફ નીકળી જવા સમર્થ નથી, તેમ કમળ સુધી પહોંચવા પણ સમર્થ નથી, આ પ્રમાણે જાનેથી બ્રહ્મ થયેલો મુક્ત મુક્તોલી () માફક અનર્થને માટે જ તેની કૃતિ થાય છે, આ પહેલા પુરુષની જાતિ બાણી (અર્થાત્ આવા ઘણા માણસો છે કે જેઓ સાફ કૃત્ય કરવા બાંધ છતાં વિદ્ય આચારી પાર ઉતરી શક્તા નથી)

અહાવરે દોઢે પુરિસજાએ, અહ પુરિસે દિક્ષિ-
ળાઓ દિસાઓ આગમ્મ તં પુવ્વરિણિં તીસે
પુવ્વરિણીએ તીરે ટિચ્છા પાસતિ તં મહં એગ્
પડમવરપોંડરીયં અણુપુવ્વુટ્ટિયં પાસાદીયં
જાવ પડિરૂવં તં ચ એત્થ એગ્ પુરિસજાતિં
પાસતિ પહીણતીરં અપત્તપડમવર પોંડરીયં
ળો હવ્વાએ ળો પારાએ અંતરા પોવ્વરિણીએ
સેયંસિ ળિસન્નં, તએ ળં સે પુરિસે તં પુરિસં એવં

वयासी—अहोणं इमे पुरिसे अखेयन्ने अकु-
 सले अपंडिए अवियत्ते अमेहावी बाले णो
 मग्गत्ये णो मग्गविऊ णो मग्गस्स गतिपरक्क-
 मण्णू जन्नं एस पुरिसे, अहं खेयन्ने कुसले जाव
 पउमवरपोंडरीयं उन्निक्खिस्सामि, णो य
 खल्लु एयं पउवरपोंडरीयं एवं उन्निक्खेयव्वं
 जहा णं एस पुरिसे मन्ने, अहमांसि पुरिसे
 खेयन्ने कुसले पंडिए वियत्ते मेहावी अबाले
 मग्गत्ये मग्गविऊ मग्गस्स गतिपरक्कमण्णू
 अहमेयं पउमवरपोंडरीयं उन्निक्खिस्सा-
 मित्ति कट्ठु इति वच्चा से पुरिसे अभिक्कमे तं
 पुक्खरिणिं, जावं जावं च णं अभिक्कमेइ तावं
 तावं च णं महंते उदए महंते सेए पहीणे
 तीरं अपत्ते पउमवरपोंडरीयं णो हव्वाए णो

પારાણ અંતરા પૌંડરીણીણ સેયંસિ ણિસન્ને
દોષ્ણે પુરિસજાતે ॥૩॥

(હવે ટીકા તથા સૂત્રમાં વિશેષ જાણવાનું ન હોવાથી
લેદ પાડ્યો નથી) બીજો પુરુષ દક્ષિણ દિશાથી આવીને
પ્રથમ પુરુષ માફક તે તળાવડીના કિનારે ઉભો રહી તે
કમળ જોઈને તે લેવા ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો,
તેવામાં તેણે પૂર્વ દિશામાં ઉભેલા ઉભયબ્રહ્મ તથા કાદવમાં
ખુંચેલા શોકાતુર પુરુષને જોઈને વિચારવા લાગ્યો કે આ
માણસ અખેદજ અકુશલ અપાંડિત અવ્યક્ત અમેઘાવી બાલ-
નસાર્ગસ્થ નમાર્ગજ નમાર્ગગતિપરાક્રમજ હોવાથી આવી
રીતે ઉભયબ્રહ્મ થયો પણ હું તો તેનાથી ઉલટો ખેદજ કુશલ
વિગેરે ગુણોવાલો હોવાથી આવી રીતે હું જરૂર લાવીશ,
એમ માનીને ત્યાં ગયો, અને પ્રથમના માણસ માફક
પ્રથમમાં ખુંચી ઉભયબ્રહ્મ થયો,

અહાવરે તન્ને પુરિસજાતે અહપુરિસે પન્ન-
ત્થિમાઓ દિસાઓ આગમ્મ તં પુરુસરિણિં
તીસે પુરુસરિણીણ તીરે ઠિન્ના પાસતિતં ઇગં
મહં પડમવરપૌંડરીયં અણુપુવ્વુટ્ટિયં જાવ પટ્ટિ-

रूवं, ते तत्थ दोन्नि पुरिसजाते पासति पहीणे
 तीरं अपत्ते पउमवरपोंडरीयं णो हव्वाए णो
 प्राणए जाव सेयंसि णिसन्ने तए णं से पुरिसे
 एवं वयासी, अहो णं इमे पुरिसा अखेयन्ना
 अकुसला अपंडिया अवियत्ता अमेहावी
 बाला णो मग्गत्था णो मग्गविउ णो मग्गस्स
 गतिपरक्कमणू, जं णं एते पुरिसा मन्ने एवं मन्ने
 अम्हे ए तं पउमवरपोंडरीयं उण्णिक्खि-
 स्सामो, नो य खलु एयं पउमवर पोंडरीयं
 एवं उन्निक्खेतव्वं जहा णं एए पुरिसा मन्ने,
 अहमंसि पुरिसे खेयन्ने कुसले पंडिए वियत्ते
 मेहावी अवाले मग्गत्थे मग्गविउ मग्गस्स
 गतिपरक्कमणू अहमेयं पउमवरपोंडरीयं
 उन्निक्खिस्सामि त्ति कट्टु इति बुच्चा से पुरिसे

अभिक्रमे तं पुक्खरिणिं जावं जावं च
णं अभिक्रमे तावं तावं च णं महंते उदए
महंते सेए जाव अंतरा पोक्खरिणीए सेयंसि
णिसन्ने तच्चे पुरिसेजाए ॥सूत्र ४॥

अहावरे चउत्थे पुरिसिजाए अह पुरिसे उत्त-
राओ दिसाओ आगम्म तं पुक्खरिणिं तीसे
पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति तं महं एगं
पउमवरपौंडरीयं अणुपुव्वट्ठियं जाव पडिरूवं
ते तत्थ तिन्नि पुरिसि जाते पासति पद्दीणे तीरं
अपत्ते जाव सेयंसि णिसन्ने, तए णं से पुरिसे
एवं वयासी—अहो णं इमे पुरिसि अखेयन्ना
जाव णो मग्गस्स गतिपरक्कमणू जण्णं एते
पुरिसि एवं मन्ने अम्हे एतं पउमवरपौंडरीयं

ઉન્નિકિવસ્સામો, ણો ય સ્વલુ એયં પડમવરપોં-
 ડરીયં ઉન્નિક્ષેયઽવં જહા ણં એતે પુરિસામન્ને,
 અહમંસિ પુરિસે સ્વેયન્ને જાવ મગ્ગસ્સ ગતિ-
 પરક્કમણૂ, અહમેયં પડમવરપોંડરીયં ઉન્નિ-
 કિવસ્સામિત્તિ કટ્ટુ ઇતિવુચ્છા સે પુરિસે તં
 પુક્કસરિણિં જાવં જાવં ચ ણં અભિક્કમે તાવં
 તાવં ચ ણં મહંતે ઉદએ મહંતે સેએ જાવ ણિસન્ને
 ચઉત્થે પુરિસ જાએ ॥ સૂત્ર ૫ ॥

થોથા પાંચમાનો વિષય પણ એજ છે કે.

ત્રીજો પુરુષ પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યો, કમળ ઉપર મુગ્ધ
 થઈને લેવા ગયો એને કાદવમાં ખુંચેલા છતાં જોઈને
 વિચારવા લાગ્યો કે એ અનિપુણ હોવાથી એમ ખુંચી ગયા,
 હું નિપુણ છું માટે લઈ આવીશ, પછી અંદર જઈને કાદવમાં
 ખુંચ્યો, તેજ પ્રમાણે થોથા પુરુષ ઉત્તર દિશાથી આવેલો
 પોતાને નિપુણમાની તળાવડીમાં પડી કમળ લેવા જતાં કાદવમાં
 ખુંચ્યો, હવે પાંચમો પુરુષ તે લોકોથી વિલક્ષણ બિંદુ આવ્યો
 તે કહે છે

अह भिक्खू लूहे तीरट्टी खेंयन्ने जाव गति-
 परक्कमण्णू अन्नतराओ दिसाओ वा अणुदि-
 साओ वा आगम्म तं पुक्खरिणिं तीसे
 पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति तं महं एगं
 पउमवरपोंडरीयं जाव पडिरूवं ते तत्थ चतारी
 पुरिसिजाए पासति पहीणे तीरं अपत्ते जाव
 पउमवरपोंडरीयं णो हव्वाए णो पाराए
 अंतरा पुक्खरिणीए सेयांसि णिसन्ने, तएणं
 से भिक्खू एवं वयासी—अहो णं इमे पुरिसा
 अखेयन्ना जाव णो मग्गस्स गतिपरक्कमण्णू,
 जं एते पुरिसा एवं मन्ने अम्हे एयं पउमवर-
 पोंडरीयं उन्निक्खिस्सामो, णो य खल्लु एवं
 पउमवरपोंडरीयं एवं उन्निक्खेतव्वं जहा णं

એતે પુરિસા મન્ને, અહમંસિ ભિક્ખૂ લૂહે તીરટ્ટી
 સ્વેયન્ને જાવ મગ્ગસ્સ ગતિપરક્કમણ્ણૂ, અહ-
 મેયં પઝમવરપોંડરીયં ઉન્નિક્કિવસ્સામિત્તિ-
 કટ્ટુ ઇતિ વુચ્છા સે ભિક્ખૂ ણો અભિક્કમે તં
 પુક્કલરિણિં તીસે પુક્કલરિણીએ ઠિચ્છા સદ્દં
 કુજ્ઞા ઉપ્પયાહિ સ્વલુ ભો પઝમવરપોંડરીયા !
 ઉપ્પયાહિ, અહ સે ઉપ્પતિતે પઝમવરપોંડ-
 રીએ ॥સૂ. ૬॥

પૂર્વે કહેલા ચાર પુરૂષો જે તલાવડીમાં ફસેલા છે. તેનાથી આ પુરૂષ જુદો છે. તેના આવાં વિશેષણો (ગુણો) છે. ભિક્ષુ ભાગવાથી ભિક્ષુ. એટલે રાંધવા રાંધાવવાના પાપ આરંભથી રહિત નિર્દોષ આહારનો ખાનારો. તથા રૂક્ષ-રાગ-દ્વેષ રહિત છે, કારણ કે રાગ અને દ્વેષ બંને ચીકણા છે અનેહ (ચીકણાશ)થી ઝીણી રજ લાગે છે પણ ચીકણાશ ન હોય તો ન લાગે તે પ્રમાણે દ્વેષથી પણ કર્મરજ લાગે છે પણ રાગદ્વેષ બંને ન હોયતો કર્મરજ લાગતી નથી તેથી રાગદ્વેષ રહિત રૂક્ષ(લુખા પરિણુમવાણો) કહેવાય છે. વળી

સંસાર સાગરથી પાર જવાનો અર્થી છે તેમ ક્ષેત્રનો અથવા તેમાં થતા શ્રમનો જાણનારો છે પૂર્વે ચારમાં જે ગુણો બતાવ્યા છે તે અહીં માર્ગના જવાના પરાક્રમને જાણનારો છે. આવો સાધુ કોઈ પણ દિશા કે ખુણામાંથી આવીને તે તળાવડીના કિનારે ઉભો રહીને બધી જાણુએ જોતાં બરોબર મધ્ય ભાગમાં એક સુંદર મોટા પુંડરીક કમળને જુએ છે તથા ત્યાં ખુંચેલા ચાર પુરૂષો ને જુએ છે.

પ્રશ્ન-કેવા પુરૂષોને ?

ઉત્તર-તીરથી નીકળેલા અને મધ્યના કમળ સુધી ન પહોંચેલા અને પાણી તથા ચીકણા કાદવમાં ખુંચેલા. પાછા તીરે આવવાને અશક્ત થયેલાને જોયા. તેમને જોઈને ભિક્ષુ આ પ્રમાણે બોલે કે-આ ચાર પુરૂષો અન્નપ્રિયા અકુશળ માર્ગની ગતિના પરાક્રમથી રહિત હોવાથી કમળ લાવવાનું મન કરી ત્યાં જવા છતાં કાદવમાં ખુંચ્યા પણ લાવી ન શક્યા પણ હું ભિક્ષુ છું. લુપ્તો છું, માર્ગનો જાણુ છું વિગેરે ગુણો હોવાથી હું કમળ લાવીશ એમ વિચારીને તે તળાવડીમાં ન પેસે પણ ત્યાં ઉભો રહીને સુકરે તે કહે છે—તળાવડીને કિનારે ઉભો રહીને બોલે કે-હવચમાંના શ્રેષ્ઠ કમળ ! ઉછળ ઉછળ ! તે શબ્દ સાંભળીને તસ્તુ કમળ ઉછળયું (અને તે ભિક્ષુના હાથમાં આવીને પડ્યું)

આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત આપીને તેમાંથી શુ સાર લેવો તે મહાવીર પ્રભુ પોતાના શિષ્યોને કહે છે:—

કિટ્ટિએ નાએ સમણાડસો ! અટ્ટે પુણ સે
 જાણિતઠ્ઠે ભવતિ, મંતેત્તિ સમણં ભગવં મહા-
 વીરં નિગ્ગંથા ય નિગ્ગંથીઓ ય વંદંતિ નમં-
 સંતિ વંદેત્તા નમંસિત્તા એવં વયાસી—કિટ્ટિએ
 નાએ સમણાડસો ! અટ્ટં પુણ સે ન જાણામો
 સમણાડસોત્તિ, સમણે ભગવં મહાવીરે તે ય
 વહવે નિગ્ગંથે ય નિગ્ગંથીઓ ય આમંતેત્તા
 એવં વયાસી—હંત સમણાડસો ! આઙ્કશ્વામિ
 વિભાવેમિ કિટ્ટેમિ પવેદેમિ સઅટ્ટં સહેડં
 સનિમિત્તં ભુજ્જો ભુજ્જો ઉવદંસેમિ સેં વેમિ ॥ ૭ ॥

કે મેં જે આ દૃષ્ટાન્ત કહ્યું છે, તેનો હે આયુષ્યવાળા
 સાધુઓ ! એનો પરમાર્થ તમારે શું જાણવો, અર્થાત્ તમે
 સમજ્યા નથી ત્યારે પ્રભુને સાધુ સાધ્વીઓ વાંદી નમીને
 કહે છે, તેનો જે ખરો પરમાર્થ આપ જાણો છો તે કહો,
 જેથી ભગવાન મહાવીરે ઘણા સાધુ સાધ્વીઓને બોલાવીને

કહ્યું કે હે દીર્ઘાયુષી સાધુઓ ! હું તે પરમાર્થને કહીશ, ખુલ્લા કરીને સમજાવીશ, તે શબ્દોના પર્યાયો પણ કહીશ, પ્રવેદીશ-હેતુ-દષ્ટાન્ત સાથે ચિત્તમાં આરોપીશ, (આ બધા શબ્દો એક અર્થના છે કે જેમ તેમને સમજાય તેમ પ્રભુ કહે) અર્થ સાથે, હેતુ સાથે નિમિત્ત સાથે વારંવાર કહીશ કે તમે બરોબર સમજો.

ટીકાનો અર્થ—ભગવાને ઉપર કહેલું કહ્યું, તેનો તમારે પરમાર્થ શું લેવો, તે તમે જાણતા નથી, આ સાંભળીને ઘણા સાધુ સાધ્વીઓ પ્રભુને કાયથી વાંદે, વિનયના શબ્દોથી સ્તુતિ કરે, આ પ્રમાણે વાંદી નમીને કહે કે જે દષ્ટાન્ત કહ્યું, તેનો પરમાર્થ અમે નથી જાણતા તે આપ કહો, ત્યારે પ્રભુ કહે છે. હે શ્રમણો ! આયુષ્મંતો તમે મને પરમાર્થ પૂછ્યો, તેની ઉપપત્તિ (દષ્ટાંત) સાથે તમને કહીશ, વિભાવિશ-ખુલ્લા અર્થથી કહીશ, કીર્તન કરીશ-પર્યાયો સાથે કહીશ, પ્રવેદીશ હેતુ દષ્ટાન્ત વડે ચિત્ત સંતતિના (મનમાં યતા સંકલ્પોના) ખુલાસા કહીશ, અથવા ઉપસા બધા શબ્દો ખુલ્લું કહેવાના એક અર્થમાં છે, હવે કેવી રીતે કહે તે કહે છે, દષ્ટાન્તથી દર્શાવતિક-તળાવડી સાથે કોની સરખામણી કરવી તે અર્થ સહિત-સાર્થ છે,

અને અન્વય વ્યતિરેકવાળા હેતુ વડે કહે તે સહેતુ કહેવાય, તેમ કહીશ, એટલે તેમ બતાવીશ, કે તે પ્રથમના ચાર

પુરૂષો ઇચ્છેલું ન મેળવી શક્યાં, અને તળાવડીના ચીકણા કાઢવમાં ખુર્ર્યા, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરથી વિરૂદ્ધ બીજા મતવાળા સંસાર સાગરથી તરે નહિ, પણ તેમાં ડુબશે, તેનો ઉપપત્તિ (દૃષ્ટાંત) સહિત અર્થ બતાવશે, હવે તે જૈને-તરે સંસારમાં ભમશે તેનાં ઉપોદ્દાન અથવાં સહકારિ કારણો સાથે ફરી ફરી દૃષ્ટાન્ત હમણાં હું બતાવીશ, તે તમે સાંભળો, હવે ભગવાન તે દૃષ્ટાન્તનો સાધુઓને દાર્શનિક (પરમાર્થ) બતાવે છે.

લોયં ચ સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ સમણાસો !
પુક્કસરિણી બુઢયા, કમ્મં ચ સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ
સમણાસો ! સે ઉદણ બુઢણ કામ ભોગે ય
સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ સમણાસો ! તેં બહવે
પડમવરપોંડરીણ બુઢણ, રાયાણં ચ સ્વલુ મણ
અપ્પાહટ્ટુ સમણાસો ! સે ણેં મહં પડમવર
પોંડરીણ બુઢણ, અન્નઉત્થિયા ય સ્વલુ મણ
અપ્પાહટ્ટુ સમણાસો ! તેં ચત્તારિપુરિ સજાયા
બુઢયા, ધમ્મં ચ સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ સમણા-

ઉસો ! સે મિઝ્ઝૂ બુદ્ધે, ધમ્મંતિત્થં ચ સ્વલુ
મણ અપ્પાહટ્ટુ સમણાઉસો ! સે તીરે બુદ્ધે,
ધમ્મંકહં ચ સ્વલુ અપ્પાહટ્ટુ સમણાઉસો ! સે
સદ્દે બુદ્ધે, નિઠ્ઠાણં ચ સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ
સમણાઉસો ! સે ઝપ્પાણ બુદ્ધે, એવ મેયં ચ
સ્વલુ મણ અપ્પાહટ્ટુ સમણાઉસો ! સે એવ મેયં
બુદ્ધયં ॥ સૂ. ૮ ॥

લોક-તે મનુષ્યક્ષેત્ર જાણવું, તેને તળાવડી કે વાવડીની
ઉપમા આપી, આઠ પ્રકારનાં કર્મ તે પાણી તથા કાદવ
જાણવાં, કામ તથા લોગવિલાસો અહીં શ્રેષ્ઠ પદ્મ કમળો
જાણવા, રાજાઓને મેં સૌથી શ્રેષ્ઠ કમળરૂપે વર્ણવ્યા છે,
આ રાજાઓને પોતાને વશ કરવા જનારા જૈનેતર મહંત
વિગેરે જાણવા, જૈન ધર્મને ભિક્ષુ તરીકે વર્ણવ્યો, ધર્મતીર્થ
સિદ્ધાંતના પરમાર્થને મેં તીર કહ્યો છે, ધર્મકથાને ઉછળવા
તરીકે કહ્યું, આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત કહી પ્રભુએ સાધુઓને
કહ્યું કે તમે તેવા કાદવમાં ન ફસશો. પણ તેનાથી દૂર રહી
લૂખી વૃત્તિથી રાજા વિગેરેને ધર્મ ઉપદેશ આપી તારવા,
પણ પોતે ડુબવું નહિ.

ટી. અ.—(ચ શબ્દથી પછીનું જોડાણ છે ખલુ વાક્યની શોભા માટે છે)

(મેં તમને સમજાવવા માટે આ પ્રમાણે કહ્યું કરી છે, તે તમે સાંભળો) લોક શબ્દથી મનુષ્યક્ષેત્ર જાણવું, આ લોક તે મનુષ્યોનો આધાર છે, તે લોકને તમે હૃદયમાં સ્થાપીને સાંભળો, સાધુઓ ! આજે હું કહું છું તે પારકાના ઉપદેશથી નહિ, પણ કેવળજ્ઞાને જાણું છું તે કહું છું તે પૂર્વે કહેલી તળાવડી પદ પુંડરીક કમળોથી ભરેલી કહી છે તે જાણવી, તથા આઠ પ્રકારનાં કર્મ જાણો, જેના બળ (કારણ)થી પુરૂષરૂપ કમળ તેમાં ઉગે છે, આવું કર્મ મેં આત્મામાં ઠસાવીને અથવા આત્મા વડે રચના કરીને કહ્યું છે, તેનો સાર આ છે કે હે આયુવાળા સાધુઓ ! સંસારની સર્વે અવસ્થાઓના નિમિત્તભૂત કર્મને આશ્રયી આ દષ્ટાંત કહ્યું છે,

અહીં કર્મ બોધરૂપે જશે, તેમાં ઈચ્છા મદનકામ-શબ્દ વિગેરે છે, પાંચે વિષયો ભોગવાય તે ભોગો છે, અથવા કામ તે ઈચ્છારૂપ છે, અને સેવવારૂપ ભોગ છે, તે કામ ભોગોને મેં હૃદયમાં આણીને સેય-કાદવ કહ્યો છે, જેમ ઉડા કાદવમાં ખુચેલા ઘણા દુઃખે પોતાને કાઢે છે, તે પ્રમાણે વિષયાસક્ત પોતાને તે વિલાસોથી છોડાવી શકતો નથી, આથી કાદવ કામભોગને સરખાપણું છે, તથા જન-

સામાન્ય (ઓછી બુદ્ધિવાળા) માણસો છે, તથા જનપદ (દેશ)માં જન્મેલા તે જનપદ છે, તે અહીં આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા (શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા) મનુષ્યો જાણવા, તે ક્રૂર આ આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા લેવા. તેઓને દૃષ્ટાન્તનો ઉપદેશ સમજાવવા ઘણું શ્રેષ્ઠ કમળો તરીકે ઓળખાવ્યા તથા રાજાને મેં સૌથી શ્રેષ્ઠ કમળરૂપે કહેલ છે, અન્ય તીર્થોએને ચાર દિશામાંથી આવેલા ચાર પુરૂષો રાજા રૂપ શ્રેષ્ઠ કમળને લેવા ગયેલા સામર્થ્યના અભાવે ખુંચ્યા, ધર્મને મેં તે લિહુરૂપે લૂંપી વૃત્તિવાળો બતાવ્યો, તેનેજ અદ્વૈતી વિગેરે શ્રેષ્ઠ પદ્મ પુંડરીક કમળ જેવાનો ઉદ્ધાર કરવાને શક્તિ છે, ધર્મતીર્થને મેં તીર કહ્યું છે, સદ્ધર્મના ઉપદેશને મેં સાધુએ જે હાક મારી હતી કે કમળ ઉછળ, તે જાણવું. અહીં મોક્ષ તે બધાં કર્મના ક્ષયરૂપ ઇષત્ પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી (લોક)ના અંતે સૌથી ઉંચે રહેલ પ્રદેશ જાણવો, હવે દુઃકમાં પતાવે છે. જીવોને સમજાવવા મેં લોક તળાવડી કાઢવ વિગેરે સાથે મળતી થોડી સરખામણી કરી સમજાવેલ છે, (રાજાને બુઝાવવા જતાં પોતે ફસી ગયા પણ સાધુએ દૂર રહી સમજાવી તેને તાર્યો પોતે તર્યા.)

इहखलु पार्श्वं वा पङ्क्तिं वा उदीर्णं वा
दाहिणं वा संतेगतिया मणुस्सा मवन्ति,

અણુપુલ્લેણં લોગં ઉવવન્ના તંજહા-આરિયા
 વેગે અણારિયા વેગે ઉચ્ચાગોત્તા વેગે ણીયા-
 ગોયા વેગે કાયમંતા વેગે રહસ્સમંતા વેગે
 સુવન્ના વેગે દુલ્લવન્ના વેગે સુરૂવા વેગે દુરૂવા
 વેગે, તેસિં ચ ણં મણુયાણં એગે રાયા
 ભવહ, મહયાહિમવંતમલયમંદરમહિંદસારે
 અચ્ચંતવિસુદ્ધરાયકુલવંસપ્પસૂતેનિરંતર રાય
 લક્ષણવિરાડયંગમંગે બહુજણબહુમાણપૂહ
 સલ્લગુણસમિદ્ધે સ્વત્તિએ મુદ્ધિએ મુદ્ધાભિસિત્તે
 માઉપિઉસુજાએ દયપ્પિએ સીમંકરે સીમંધરે
 સ્વેમંકરે સ્વેમંધરે મણુસ્સિંદે જણવયપિયા
 જણવયપુરોહિએ સેઉકરે કેઉકરે નરપવરે
 પુરિસપવરે પુરિસંસીદ્ધે પુરિસ આસીવિસે

पुरिसवरपोंडरीए पुरिसवरगंधहत्थी अडे
 दित्ते वित्ते विच्छिन्नविउलभवणसंयणा-
 सणजाणवाहणाइण्णे बहुधणबहुजातरूव-
 रतएआओगपओगसंपउत्तेविच्छाडियपउर
 भत्तपाणे बहुदासीदास गोमहिसगवेलगप्पमू
 ते पडिपुण्णकोसकोट्टागाराउहागारे बलवं
 दुब्बलपच्चामित्त ओहयकंटयं निहयकंटयं
 मलियकंटयं उडियकंटयं अकंटयं ओहयस
 त्तू निहयसत्तू मलियसत्तू उडियसत्तू
 निजियसत्तू पराइयसत्तू ववगयदुभिकख
 मारिभयविप्पमुक्कं रायवन्नओ जहा उव-
 वाइए जाव पसंति डिंबडमरं रज्जं
 यसाहेमाणे विहरति ॥९॥

ઉપર સામાન્ય રીતે દૃષ્ટાન્ત તથા તેના પરમાર્થની યોજના જતાવીને હવે વિશેષથી પ્રધાન ભૂત રાજવી ઉપર દૃષ્ટાન્ત ઘટાવે છે, કારણ કે તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો અહીં મુખ્ય રીતે પ્રયાસ છે,

અહીં મનુષ્ય લોકમાં પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ ઉત્તરમાંની કોઈ પણ દિશામાં કેટલાક માણસો રહે છે, તે આ લોકને આશ્રયી વસે છે તે અનુક્રમે જતાવે છે, તેમાં પ્રથમ આર્યો— સુધરેલા—પાપ કર્મોથી દૂર રહેલા, તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્ર (દેશ) ને આશ્રયી આર્ય જતાવે છે—રપા દેશ આર્યના છે બાકીના બધા દેશો અનાર્ય છે, તેમાં જન્મેલા અનાર્યો છે.

તેમાંના કેટલાકના નામે તથા ગુણો જતાવે છે, શક, યવન, શયર, પામ્બર, કાય, મુરંડ, ઉડુગ, ઉડુપ, ક્કણિયા, અર બાગ, હોણુ રોમય, પોરસ ખસ ખાસિય ॥૧॥ તથા ડોબિલ યલ ઉસ બોક્કસ સિલ્લ અંધ પુલિંદ કોંચ ભમર રૂયા કોંચ ચીન ચંચુય માલવ દમિલ કુલ્લ ॥૨॥ કેકમ કિરાય હયમુળ ખરમુળ તુરગ મેઢમુહ હયકર્ણ ગજકર્ણ એવા બીજા ઘણી જાતના અનાર્યો છે, ॥૩॥ અનાર્યનાં લક્ષણો કહે છે, પોતે પાપી હોય, ગુનેહગારને નિર્દય રીતે શિક્ષા કરે, નિર્ભય અને નિર્દય હોય, તે ધર્મ એવો અક્ષર સ્વપ્નમાં પણ ન જાણે.

કેટલાક ઉંચ ગોત્રવાળા તે ઇક્ષ્વાકુ વંશ વિગેરેમાં પૂર્વે તેવું ઉંચ નામગોત્રખાંધી લોકમાં પ્રશંસનીય ગોત્રમાં જન્મેલા, તેમ કેટલાક પૂર્વે અશુભ કર્મ ખાંધી નિંદનીય ગોત્રમાં જન્મેલા (આથી એમ સમજવું કે બધા ઉંચ

ગોત્રના નથી તેમ બધા નીચ ગોત્રના નથી તે માટે વા અવ્યય મુકેલ છે.) કેટલાક કાય તે પ્રૌઢ શરીરવાળા બીજા ઉપર દાબ પડે તેવા કેટલાક ઠીંગણા તથા કુખડા બેડોળ શરીરવાળા જે દેખીને બીજાને તિરસ્કાર થાય, કેટલાકના શરીરનો વર્ણ સુંદર સોના જેવો હોય. કેટલાકનો રંગ ખરાબ કાળા કોયલા જેવો તથા લૂખો હોય, કેટલાક સુરૂપ એટલે જોઈએ તેવા અંગના ભાગોવાળા દેખનારનું મન રાજી થાય, કેટલાકનું કુરૂપ તે દેખનારને ગ્દાનિ થાય તેવું બીજાંત્સ શરીર હોય, આવા લેકમાંથી પૂર્વના પુણ્યથી સુંદર રૂપ આકાર ગોત્રવાળો કોઈક રાજા થાય, તે રાજા પણ આવો તેજસ્વી હોય, મહાહિમવંત મલ્લયગિરિ મેરૂ પર્વત-તથા મહાઈંદ્રના જેવું બળ તથા વૈભવ હોય તેવો રાજા થાય છે, વળી તે પુણ્યવાન હોવાથી અત્યંત વિશુદ્ધ રાજકુલવંશમાં જન્મેલા હમેશાં રાજાને યોગ્ય લક્ષણવડે શોભિત અંગઉપાંગવાળા ઘણા માણસોમાં માન મેળવેલા પૂજ્યલા સર્વ ગુણોની સમૃદ્ધિ યુક્ત ક્ષત્રિય લોકને આનંદ આપનારા માથા ઉપર ગાદીએ બેસતી વખતે નાના રાજાઓથી અભિષેક કરાયેલા માતાપિતાથી સારી રીતે જન્મેલા રક્ષણ કરાએલા દયાપ્રિય બીજાને મર્યાદામાં રાખનારા તેમ પોતે મર્યાદા ધારનારા ક્ષેમના કરનારા ક્ષેમ ધારનારા મનુષ્યોમાં ઈંદ્ર જેવા શોભિત દેશના મનુષ્યોના પિતા જેવા દેશના નગરોનું હિત કરનારા સેતુસમાન (દુઃખથી બચાવનારા) કેતુ (શુભ-

(ચિહ્ન) ધરનારા નરોમાં પ્રવર (શ્રેષ્ઠ) પુરૂષાર્થ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોમાં સિંહ માફક બળવાન (તેજસ્વી) પુરૂષમાં આસી-વિષ (સર્પ) જેવા પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક કમળ જેવા તથા ગંધહુસ્તી જેવા આઢ્ય (શ્રીમંત) દ્વિસવિત્ત (રાજ્ય સામગ્રી) વાળા વિસ્તીર્ણ વિપુલ ભવન શયન આસનયાન વાહન વગેરેથી યુક્ત ઘણા ધન સુવર્ણ ચાંદી આયોગ (પ્રાપ્તિ) પ્રયોગથી યુક્ત અને જેને ઘેર હમેશાં ઘણું અન્નપાણી આવેલા અભ્યાગતોને ખાવા અપાય છે તેવી દાનશાળાવાળા તથા જેને ઘણી દાસીઓ તથા દાસ ગાય ભેંસો ગવેલગ (ઘેટાં વિગેરે)થી ભરેલ, તથા પુષ્કળ ભરેલા બજારના કોઠાર આયુધ (શસ્ત્ર)ના ભંડારવાળા બળવાન દુર્બલોના રક્ષક ગુપ્ત શત્રુ રૂપકંટક દૂર કરેલા સામે થનારને હણનારા નિસ્તેજ કરી નાંખેલા તથા શોધી શોધીને તેવાને દૂર કરેલા જેથી તેમનું નામ નથી, વળી પ્રકટ સામે થનારા શત્રુને તે પ્રમાણે હરાવી હણી નિસ્તેજ કરી ઉદ્ધાર કરી છૂટી લઈ પરાભવ કરીને એક છત્રવાળું રાજ કરનારા જેમના પુણ્યોદયથી દુકાળ રોગ ભય દૂર થયેલ છે, અને જેમ ઉન્વાઈ સૂત્રમાં બીજાં ઉત્તમ વિશેષણો છે, તેવા, પ્રશાંત જેનો થયો છે ડિંબ દુશ્મનના ભય તથા ડમર-પોતાના રાજ્યમાં બળવો નથી તેવું નિરૂપમ નિરૂપાધિક રાજ્ય ભોગવતા વિચરે છે, હવે તે રાજની પર્ણદાનું વર્ણન કરે છે,

તસ્મિં પુત્રો પરિણામ ભવઈ ઉગ્ગા
 ઉગ્ગપુત્રા મોગા મોગપુત્રા ઇક્ષ્વાગાઈ
 ઇક્ષ્વાગાઈપુત્રા નાયા નાયપુત્રા કોરવ્વા
 કોરવપુત્રા મદ્રા મદ્રપુત્રા માહના માહણપુત્રા
 લેચ્છઈ લેચ્છઈપુત્રા પસત્યારો પસત્યપુત્રા
 સેનાવઈ સેનાવઈપુત્રા તેસિં ચ પુત્રં એગતીએ
 સહૃદૃ ભવઈ કામં તં સમણા વા માહના વા સંપ-
 હારિંસુ ગમણાએ, તત્થ અન્નતરેણં ધમ્મેણં પન્ન-
 તારો વયં ઇમેણં ધમ્મેણં પન્નવઈસ્સામો

ઉત્તર તથા તેના પુત્રો ઉત્તર પુત્રો, તે પ્રમાણે ભોગ ભોગ
 પુત્રો જ્ઞાત ક્ષત્રિય તથા તેના પુત્રો ઇક્ષ્વાકુ તથા તેના પુત્રો
 કૌરવો તેના પુત્રો ભદ્ર તથા તેના પુત્રો, બ્રાહ્મણો તથા
 તેના પુત્રો લેછઈ જાતિના કિષ્કિન્ધ્ર-વાણ્ણીયા વિગેરે, તથા
 તેના પુત્રો, પ્રશસ્તાર બુદ્ધિથી જીવત ગુણરનાત મંત્રી
 વિગેરે તથા તેના પુત્રો સેનાપતિ, તેના પુત્રો આ બધા
 રાજાની પર્ષદામાં ભોગ થાય, તેમાં કોઈકાદ કોઈ મોક્ષ

માર્ગની ધર્મના ઈચ્છાવાળો હોય છે, તેવાનું ધ્યાન રાખીને શ્રમણો કે પ્રાહ્મણો તેને પ્રતિબોધવા માટે તેની પાસે જાય છે, તે પોતાના માનેલા ધર્મને તે રાજાની આગળ બંધને કહે છે, કે અમારા આવા ધર્મને આપની પરબદામાં કહીશું, તે આપ સાંભળશે,

સે એવમાયાળહ ભયંતારો જહા મए एस
 धम्मे सुयक्खाए सुपन्नते भवइ, तं जहा उड्डं
 पादतला अहे केसग्गमत्थया तिरियंतय परि-
 यंतं जीवे एस आयापज्जवे कसिणे एस जीवे
 जीवति, एस मए णो जीवइ, सरीरे धरमाणे
 धरइ विणटुंमिय णो धरइ, एयंतं जीवियं
 भवति, आदहणाए परेहिं निज्जइ, अगणि
 झामिए सरीरे कवोत वन्नाणि अट्टीणि भवंति,
 आसंदीपंचमा पुरिसा गामं पच्चागच्छंति,
 एवं असंते असंविज्जमाणे जेसिं तं असंते

અસંવિજ્ઞમાણેતેસિં તં સુયક્ષ્વાયં ભવતિ—
અન્નો ભવતિ જીવો અન્નં સરીરં, તમ્હા તે
એવં નો વિપઢિવેદંતિ—

આ પ્રમાણે કહે છે કે, “ તમે જાણો. આપ રાજા
સાહેબ ભયથી રક્ષણ કરનારા છે, તેથી અમે જે ધર્મ
કહીશું, તે સારી રીતે લોકોમાં આપને લીધે ફેલાશે, આ
પ્રમાણે કોઈપણ દર્શન (મત)વાળાને પોતાના મંતવ્યથી
રંજિત કરેલો હોય તો તે રાજા વિગેરેને પોતાના અભિપ્રાય
પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે,

તેમાં પ્રથમ પુરૂષ જાત (કોઈ એક મતવાળો) જીવ
તથા શરીરને એક માનનારો તે રાજાને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે
પોતાની ધર્મ દેશના આપે છે, કે નીચે પગના તળીયાથી
ઉપર માથાની ટોચ જ્યાં વાળ ઉગે છે ત્યાં સુધી અને
તીરછો ચામડી સુધી જીવ છે, તેનો સાર આ છે કે જેવું
જે સમયે શરીર તેવડો તે વખતે જીવ છે, પણ આ
શરીરથી જીવ જુદો નથી, માટે તે શરીર પ્રમાણ—(જેવડો)
છે, આ દારણથી જ જે આ કાયા છે, તેજ આ આત્માનું
પર્યાવ (માપ) છે, તેજ તેનો સંપૂર્ણ પર્યાય અવસ્થા
સ્વરૂપ છે, તે કાયરૂપ આત્મા જો ન હોય તો જીવપણ

નથી, આ કાયા જેટલો કાળ જીવે, અર્થાત્ નિરોગી વિગેરે શુભ યુક્ત છે, ત્યાં સુધી તે જીવ જીવતો છે, કારણ કે તે કાયા વિના જીવો જીવ ટકતો નથી, તેજ કાયા જ્યારે વિકારવાળી થઈ મરે છે, ત્યારે તે જીવ પણ જીવ અને શરીર એક હોવાથી જીવતો નથી (મરી જાય છે) જ્યાંસુધી આ શરીર પાંચ ભૂતનું બનેલું અવ્યંગ (ચેતનમય) ચાલે છે, ત્યાં સુધી જીવ છે, તે નાશ થતાં એટલે એક પણ તત્વ તેમાંથી ઓછું થતાં કે બગડી જતાં શરીરરૂપ આત્માનો પણ વિનાશ થાય છે, તેથી જ્યાંસુધી વાત પિત્તશ્લેષ્મના આધાર ભૂત પૂર્વ સ્વભાવથી યુક્ત હોય ત્યાંસુધી જ આ જીવનું જીવિત છે, તે નાશ થતાં તે આત્મા જીવરૂપ છે, તે પણ નાશ થતાં તે બાકી રહેલા સંપૂર્ણ શરીરને બાળવા મસાણું વિગેરેમાં લઈ જાય છે, અને તે શરીર અગ્નિથી બાળતાં કપોત (રૂંડેજ કાળા) વણનાં હાડકાં ફક્ત રહે છે, પણ તેનાથી જીવો કોઈ પણ વિકાર (સ્વરૂપ) દેખાતું નથી, કે જેથી આત્માના વિદ્યમાનપણાની શંકા થાય, વળી ઓછામાં ઓછા ચાર ઉપાડનારા સગા તથા પાંચમો અગ્નિ ઉપાડનારો ઠાઠડીની આગળ ચાલે તે પાંચે જણા બાળી આવીને પોતાને ગામ કે ઘેર પાછા આવે છે, પણ જો જીવ શરીરથી ભિન્ન હોત, તો તે સમયે પેલા બાળનારા પાંચ કે વધારે હોય તેમને નીકળતો જીવ જરૂર દેખાત, પણ તે કોઈએ દેખ્યો નથી, માટે એવું સિદ્ધ થયું કે તે શરીર તેજ જીવ

છે, આ પ્રમાણે આ જીવ અવિદ્યમાન છે, તેમાં રહેલો કે જતો દેખાતો નથી, હવે જે મતવાળાનું આવું કહેવું છે, તે તેમના શાસ્ત્રમાં આનું વધારે વિવેચન કરેલું છે, કે જેઓ શરીરથી જુદો જીવ માને છે, તે પ્રથમ વાદીના મત પ્રમાણે તદનઃ ખોટું અપ્રમાણિક મંતવ્ય છે, તેથી તેઓ જૂઠું માનનારા પોતાની મૂર્ખતાથી હવે પછી કહેવાતી શંકાઓને સ્વાધીન થશે, તે મતવાળો બીજાઓને આ પ્રશ્નો પૂછે છે કે:—

અયમાસો ! આયા દીહેતિ વા હસ્સેતિ વા પરિમંડલેતિ વા વદ્યેતિ વા તંસેતિ વા ચડ-
રંસેતિ વા આયતેતિ વા છલંસિણતિ વા
અટંસેતિ વા કિણ્હેતિ વા ણીલેતિ વા લોહિય
હાલિદ્દે સુક્કિલ્લેતિ વા સુબ્ધિગંધેતિ વા
દુબ્ધિગંધેતિ વા તિત્તેતિ વા કડુણતિ વા
કસાણતિ વા અંબિલેતિ વા મહુરેતિ વા કક્ક-
ડેતિ વા મડણતિ વા ગુરુણતિ વા લહુણતિ વા
સિણતિ વા ઉસિણેતિ વા નિદ્દેતિ વા લુક્કસેતિ
વા, एवं असंतं असंबिज्जमाणे,

હે આયુષ્મન્ (ગંધો) ! આ આત્મા શરીરથી બહાર જુદો માનશે તો કેવા પ્રમાણનો (કેવડો) તમે માનો છો ? તે કડો, સ્વ શરીરથી બહાર કેવડો મોટો માનો છો ? અથવા તે અંગુઠા કે સામાના ચોખા દાણા વિગેરે જેવડો નાનો માનો છો ? અથવા તેનો આકાર કેવો છે ? પરિમંડળ તે લાડુઆ જેવો ગોળાકાર કે થાળીઆકારે કે ત્રાંસો (ત્રિકોણ) કે લાંબો પહોળો ચોખ્ખો કે છખ્ખીઓ કે આઠખ્ખીયો કે બીજા આકારનો છે તેમ તેનો રંગ કાળો નીલો લાલ પીળો કે ઘોળો છે, તેનો ગંધ સુગંધવાળો કે દુર્ગંધવાળો છે, તેમ તે તીખો કડવો, કસાયેલો ખાટો કે મીઠો છે ? તેમ દ્રવ્ય કેવો છે ? કર્કશ કોમળ ભારે હલકો ઠંડો ઉંનો સ્નિગ્ધ કે લૂખો છે ? આ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ બે ગંધ છ રસ આઠે દ્રવ્ય પૂછે છે, આ પ્રમાણે આત્માને સંસ્થાન વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ ન હોવાથી તે અસત્ અવિદ્યામાન છે,

હવે જેમણે આત્માને અનુભવ્યો છે, તેમના શાસ્ત્રમાં સારી રીતે બતાવ્યું છે કે આ શરીરથી આત્મા-જીવ જુદો છે, પણ તે જુદો ન દેખાતો હોવાથી તે શરીરથી જુદો માનનારા ભતવાળા પણ આત્માને જુદો બતાવી શકતા નથી.

जेसिं तं सुयक्खायं भवति—अन्नो जीवो अन्नं शरीरं, तम्हा ते णो एवं उवल्लभंति, से जहा-

णामए केइ पुरिसे कोसीओ अंसिं अभिनि-
 व्वट्टिताणं उवदंसेज्जा अयमाउसो ! असी
 अयं कोसी, एवमेव णत्थि केइ पुरिसे अभि-
 निव्वट्टिता णं उवदंसेत्तारो अयमाउसो !
 आया इयं सरीरं से जहाणामए केइ पुरिसे
 मुंझाओ इसियं अभिनिव्वट्टिता णं उवदं-
 सेज्जा अयमाउसो ! मुंजे इयं इसियं,

एवमेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो अय-
 माउसो ! आया इयं सरीरं । से जहाणामए
 केइ पुरिसे मंसाओ अट्ठि अभिनिव्वट्टिता
 णं उवदंसेज्जा अयमाउसो ! मंसे अयं अट्ठि,
 एवमेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो अय-
 माउसो ! आया इयं सरीरं । से जहाणामए

केइ पुरिसे करयलाओ आमलकं अभिनि-
 व्वट्ठित्ता णं उवदंसेज्जा अयमाउसो ! करतले
 अयं आमलए, एवमेव णत्थि केइ पुरिसे
 उवदंसेत्तारो अयमाउसो ! आयाइयंसरीरं ।
 से जहाणामए केइ पुरिसे मसाओ अट्ठिं
 मंसे अयं अट्ठिं एवमेवनत्थि केइ पुरिसे उव-
 दंसे-त्तारो अयमाउसो ! आया इयं सरीरं ।
 से जहाणामए केइ पुरिसे करयलाओ आम-
 लकं अभिनिव्वट्ठित्ता णं उवदंसेज्जा अयमा-
 उसो ! करतले अयं अमलए—एवमेव णत्थि
 केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो अयमाउसो आया
 इयंसरीरं । से जहाणामए केइ पुरिसे दहिओ
 नवनीयं अभिनिव्वट्ठित्ता णं उवदंसेज्जा अय-
 माउसो ! नवनीयं अर्षं तु दही, एवमेव

ળત્થિ કેઇ પુરિસે જાવ સરીરં । સે જહાણા-
 મણ કેઇ પુરિસે તિલેહિંતો તિલ્લં અભિનિવ્વ-
 ઢિત્તા ણં ઉવદંસેજ્જા અયમાડસો । તેલ્લં અયં
 પિન્નાણ, એવમેવ જાવ સરીરં । સે જહાણામણ
 કેઇ પુરિસે ઇક્ખૂતો સ્વોતરસં અભિનિવ્વઢિત્તા
 ણં ઉવદંસેજ્જા અયમાડસો । સ્વોતરસે અયં
 છોણ એવમેવ જાવ સરીરં । જહાણામણ કેઇ
 પુરિસે અરણીતો અગ્ગિ અભિનિવ્વત્તા ણં ઉવ-
 દંસેજ્જા અયમાડસો । અરણી અયં અગ્ગી,
 એવમેવ જાવ સરીરં । એવં અસંતે અસંવિજ્જ-
 માણે જેસિં તં સુયક્ખાયં ભવતિ, તં અન્નો
 જીવો અન્નં સરીરં તમ્હા તે મિચ્છા ।

આમ કહીને નાસ્તિક મતવાળો પોતે ખોટો છતાં પ્રમાણે
 તથા દૃષ્ટાંત આપી તે બીજાને ખોટા બતાવે છે તે કહે છે,
 કે જેમ કેઈ કેશ-મીયાનમાંથી તરવાર કાઢીને બતાવે
 કે ભાઈ, જો ! આ મીયાન આ તરવાર-આવી રીતે કેઈ
 શરીરથી જીવ જુદો કાઢીને બતાવતા નથી માટે શરીરથી

લિપ્ત આત્મા નથી, આવા બીજા ઘણા દૃષ્ટાન્તો છે, જેમકે મુંજ જેનાં દોરડાં બને તે ઘાસમાંથી સળી કાઢીને બતાવે કે જો આ ઘાસ અને આ તણુખડાની સળી, આવી રીતે માંસમાંથી હાડકાં હથેળીમાંથી આંગળું, દહીંમાંથી માંખણ તલમાંથી તેલ તથા ખોળ, શેરડીમાંથી રસ તથા કુચા અરણીના લાકડામાંથી અગ્નિ જુદા કરીને બતાવે છે, તેમ આ શરીરમાંથી કોઈ જીવ જુદો કાઢીને બતાવતા નથી. કે આત્મા આ, અને શરીર આ, તેને હેતુ વિગેરેથી સિદ્ધ કરે છે સુખદુઃખ ભોગવનાર પરલોકમાં જનારો આત્મા નથી, તલ તલ જેવડા શરીરના કડકા કર્યા છતાં પણ શરીરથી જીવ જુદો દેખાતો નથી,

જેમ ઘડાથી તે ઘડો જુદો નથી, (દીવા વાંસે પ્રકાશ છે, તેમ) વ્યક્તિરેકમાં કોશમાંથી તલવાર તે બંને જુદાં દેખાય છે, આ પ્રમાણે પ્રથમનો વાદી બીજાઓનું ખંડન કરીને કહે છે કે “અમે સિદ્ધ કર્યું કે શરીરથી આત્મા જુદો માનનારા પોતાના મત કદાચહથી તેઓ આવું માની બેઠા છે કે.

“જીવ શરીરથી જુદો છે, પરલોકમાં જનારો છે, અમૃત છે, વળી તેની લવ વૃત્તિ (જન્માંતર)નું દેખીતું આ શરીર છે.” આ જુદો જીવ માનનારનું કહેવું અસત્ય છે, કારણ કે તે જુદો દેખાતો નથી, માટે તેમનું કહેવું મિથ્યા છે, આવા વિચારનો લોકાયતિક (નાસ્તિક ચાર્વાક)

મતવાળો જીવને પરલોકમાં જનારો ન માનવાથી શું શું
પાપ કરે છે તે જૈનાચાર્ય કહે છે,

સે હંતા તં હણહ રવણહ છણહ ડહહ પયહ
આલુપહ વિલુપહ સહસાકારેહ વિપરામુસહ
એતાવતા જીવે નાત્થિ પરલોએ તે જો એવંત્રિપ્પ
ઢિવંદેતિ તં કિરિયાઇ વા અકિરિયાઇ વા
સુકકેઇ વા દુકકેઇ વા કલ્લાણે વા પાવણે
વા સાહુઇ વા અસાહુઇ વા સિદ્ધીઇ વા અસિ-
દ્ધીઇ વા નિરણે વા અનિરણે વા એવંતે વિરૂવ
રૂવેહિં કમ્મ સમારંભેઇ વિરૂવ રૂવાઇં કામ-
ભોગાઇં સમારંભંતિ ભોયણાએ ।

તે નાસ્તિક મતવાળો જીવો જીવ ન માનવાથી પોતે
એકેદ્રિયાદિક જીવોની હિંસા કરે છે, વળી પોતે ઉપદેશ
કરે છે કે જીવ નથી તેમ તેની હિંસા નથી એમ લોકોને
સમજાવવાથી તેઓની હત્યા કરાવે છે તે આ પ્રમાણે જોયે
છે, તલવાર વિગેરેથી જીવોને મારો, પૃથ્વી વિગેરેમાં ખાણે
જોયો, છેદો, ખાણો, રંધાવો, લુંટો, વિશેષથી લુંટો, સહ-
સાત્કારે કરો, તેમાં જરા પણ વિચાર ન કરો, કારણ કે

આ શરીર માત્રજ જીવ છે, પરલોક નથી, (એટલે ગમે તેમ પાપ કરી ભોગ ભોગવો તોપણ પછવાડે દુઃખ ભોગવવાનું નથી) તેઓ આવી રીતે માનવાથી જૈનાચાર્ય કહે છે કે તેઓ શું નથી માનતા તે કહે છે, ક્રિયા અને અક્રિયા તે આ સારું અનુષ્ઠાન છે, આ સારું અનુષ્ઠાન નથી, એવું જાણતા નથી, વળી સુકૃત કે દુષ્કૃત તેમજ કલ્યાણ કે પાપ તથા સાધુ કે અસાધુને જાણતા નથી, મોક્ષ કે સંસારને જાણતા નથી, નરક અને નરક તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવતા વિગેરે કશું ન માને, આ પ્રમાણે ખરી મુદ્દાની વાતો છોડીને ફક્ત જુદા જુદા આરંભો કરીને કામ ભોગ કરે, તથા ભોજન માટે આરંભો કરે,

ટીકાનો વિશેષ અર્થ

(વૃદ્ધ પુરૂષો કહે છે કે એક પ્રાહ્મણની નાની બેન બાળ-પણમાં વિધવા થએલી તે યૌવનાવસ્થામાં આવેલી જાણીને તેનો સગો ભાઈ તર્કવાદમાં હાશીયાર હતા તેણે તેને સમજાવ્યું કે મારી સાથે નિર્ભય પણે ભોગ ભોગવ, લોક નિંદાથી ન ડર, લોકો મૂર્ખા છે કે હાથમાં આવેલું ગુમાવીને પરલોકની અભિલાષા રાખે છે, તે બતાવે છે)

पिब खाद च साधु शोभने । यदतीतं वरगात्रि तन्नते
नहि भीरु गतं निवर्तते समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥१॥

સુંદર પીણું પી, મન ભાવતું ભોજન વિગેરે ખા, હે

સુંદર રૂપાળી સ્ત્રી ! જે ગયું તે તારું નથી, હે પાપથી
બનેલી બીકણ ! ગયેલું પાછું આવતું નથી, ફક્ત જે દેખાય
છે તે આ પાંચ ભૂતનું પૂતળું છે !

આ પ્રમાણે જીવનો અભાવ કરી પુણ્ય પાપ ઉડાવીને
પરલોક નથી, એવું માનનારા લોકાયતિકો તેજ શરીર તેજ
જીવ માનનારા પાપના આરંભો તે જીવહિંસા કરીને માંસ
ભક્ષણ કરે છે, દારૂ પીએ છે, તથા તેવાં બીજાં નિંદનીય કૃત્ય
કરે છે, તથા ખેતીવાડી વિગેરે કરી વિષય સુખ ભોગવે છે,
તેથી શું થાય તે બતાવે છે,

एवं एगे पागब्भिया णिकखम्म मामगं
धम्मं पन्नवेति, तं सद्वहमाणा तं पत्तियमाणा
तं रोएमाणा साहु सुयक्खाए समणेति वा
माहणेति वा कामं खलु आउसो । तुमं पूय-
यामि तं जहा असणेण वा पाणेण वा खाइ-
मेण वा साइमेण वा वत्थेण वा पडिग्गहेण
वा कंबलेण वा पायपुंछणेण वा तत्थेगे पूय-
णाए समाउट्ठिंसु तत्थेगे पूयणाए निकाइंसु
पूव्वमेव तेसिं णायं भवति,

તે જીવ જીદો નહિ માનનારા નાસ્તિકો પોતે દેખાતા શરીરમાં અમૂર્ત આત્માનું જ્ઞાન પોતાના આત્મા (હૃદય)માં અનુભવે છે, તેથીજ જૈનાચાર્ય કહે છે કે ગુણવાન લવ્ય જીવોએ તે ચેતનારૂપ આત્માને અમૂર્તપણે જાણવો, એથી આત્મા અમૂર્ત, શરીરથી જીદો, જ્ઞાનવાળો, જ્ઞાનના આધાર ભૂત છે, જો તે નાસ્તિકના મત પ્રમાણે શરીરથી આત્મા જીદો ન માનીએ તો તેનું વિચારેલું કોઈપણ જીવનું મરણ ન થાય, અને આપણે બધાએ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે શરીરમાં રહેલા કેટલાએ મરતા છે અને કેટલાક મરેલા છે, તેથી બીજે પણ મરતાં જોયા છે, તેથી સમજીને વિચાર થાય છે કે હું ક્યાંથી આવ્યો તથા આ શરીર છોડીને ક્યાં જઈશ, તથા આ માણે શરીર પ્રથમનાં જીવનાં કર્મને લીધે છે, વિગેરે સુખદુઃખની લાગણીઓ શરીરથી આત્મામાં જીદી અનુભવાય છે, આ પ્રમાણે આત્મામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવો થાય છે છતાં કેટલાક નાસ્તિકો ઉપર બતાવેલા જીદો જીવ ન માનનારા ઘૃષ્ટતા ધારણ કરનારા ઉલટું પૂછે છે કે જો શરીરથી જીદો આવ્યો હોય તો તે કેવા આકાર વર્ણ ગંધ રસ ફરસના ગુણવાળો છે, તે કહો ? આનો ઉત્તર જૈનાચાર્ય ઉપર પ્રમાણે સમજાવી લવ્ય જીવોને કહે છે કે તે વરાક (રાંકડા બુદ્ધિહીણ) પોતાના મંતવ્યના આગ્રહથી અજ્ઞાન અંધકારથી સત્ય આત્માને જાણતા નથી, કે આ ધર્મ (લક્ષણો) સંસ્થાન વિગેરે મૂર્ત શરીરનાં છે, પણ અમૂર્તનાં

લક્ષણો નથી કે તે બતાવી શકાય, કારણ કે જ્ઞાનને આકાર વિગેરે ગુણો ન હોય, અને આકાર વિગેરે નથી છતાં પણ ચેતનારૂપ જ્ઞાનનો અભાવ નથી (સૌને પોતાના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવડે બોધ થાય છે), એ પ્રમાણે જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા આકાર વિગેરે ગુણોથી રહિત છતાં વિદ્યમાન છે, આ પ્રમાણે યુક્તિથી સિદ્ધ થતા આત્માને પણ ધૃષ્ટતાથી તેઓ માનતા નથી,

આવા મતના પોતે પોતાની માનેલી દીક્ષા લઈને ઘર છોડીને જીવ શરીરથી જુદો નથી, એવું પોતે માની બીજને સમજાવે છે કે મારો ધર્મ આ છે, અને બીજને યુક્તિથી તેવું ઠસાવે છે, જૈનાચાર્ય વળી કહે છે કે તે લોકાયતિક મુખ્ય નાસ્તિકોતો દીક્ષા વિગેરે માનતા નથી, પણ તેના થોડા તત્વને માનનારા બૌદ્ધ વિગેરે દીક્ષા વિધિ પ્રમાણે લઈને તેજ નાસ્તિકના મતને થોડે અંશે સ્વીકારીને તે બીજને સમજાવે છે કે શરીરથી ભિન્ન આત્મા નથી, અથવા કેટલાક ગળીયેલ રંગના કે બીજા રંગનાં કપડાં પહેરનારા નાસ્તિકનું તત્વ માનનારા છે, તેમને આશ્રયી કહ્યું છે કે પોતે દીક્ષા લે છે, બીજને શિષ્ય બનાવવાનો વ્યાપાર ચાલુ રાખે છે, તે તત્વને બીજને સમજાવતાં તેમાં કષ્ટ ન હોવાથી વિષય લોલૂપી જીવોને તે અનુકૂળ હોવાથી તંઓ તમાં શ્રદ્ધા રાખનારા આ મતમાં રૂચિ કરનારા તથા આ સાચું જ છે એવા આગ્રહવાળા બોલે છે કે તમે કહો છો તે સાચું જ છે, સાચું તત્વ છે, તમે બતાવ્યો તે ધર્મ અમને ગમે છે,

તેનાથી બીજી રીતે ધર્મ નથી, વળી “જેઓ પરલોકના ભયથી હિંસા વિગેરે કરતા નથી, તેઓ માંસ મંદિરા વિગેરે નથી વાપરતા તે મનુષ્ય જન્મના ક્ષણથી વંચિત રહે છે,” પણ તમે સારું કર્યું કે અમને સાચો માર્ગ બતાવ્યો હે શ્રમણ હે બ્રાહ્મણ ! શરીરથી જુદો જીવ નથી આ તમારું ધર્મ કથન અમને બહુ ગમે છે હે આયુષ્મન (પૂજ્ય) ? તમે અમારો ઉદ્ધાર કર્યો, નહિ તો અમને કાપડી વિગેરે એ ઠગ્યા હોત ? માટે અમે તમને પૂજીએ છીએ હું પણ તમને કંઈ થોડો બદલો આપું, એમ કહીને ખાવાનું પીવાનું મિષ્ટાન્ન તથા સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ વસ્ત્ર પાત્ર કાંબળો પાદ પુંછન વિગેરે આપે છે, આ પ્રમાણે પૂજાની મહત્વતા માટે કેટલાક ત્યાગીનો વેષ પડેરી રાજસભામાં રાજાને પ્રતિબોધ પમાડે છે, અને ધીરે ધીરે તેને પોતાના મતમાં ચુકિતઓ ઘટાવીને હિત અહિત લેવું છોડવું સમજાવીને તેમને પક્ષા ધર્મવાળા બનાવી દે છે, તેમના હૃદયમાં ધીરે ધીરે ઠસાવે છે કે યાદ રાખો કે” તેજ શરીર તેજ જીવ એ ન ભૂલો, અને જીવ જુદો શરીર જુદું એ તદન ભૂલી જાઓ” તેનાં અનુષ્ઠાન પણ તેવાંજ કરાવાનું બતાવી આગ્રહી બનાવે છે,

વળી જેઓ ભાગવતમતના પરિવાજકો (ખાવા) વિગેરે છે, પછી તેઓ લોકાયતિકો (હાલના વામમાર્ગીઓ) ના ગ્રંથને સાંભળીને તે મતમાં વિષય લોહપતાથી ભળેલા તેઓ પૂર્વ દીક્ષા લેતી વખતે જાણે છે કે:—

समणा भविस्सामो अणगारा अकिंचणा
 अपुत्ता अपसू परदत्तभोइणो भिक्खुणो
 पावंकम्मं णो करिस्सामो समुटाए ते अप्पणा
 अप्पडिविरया भवंति, सयमाइयंति अन्ने वि
 आदियावेंति अन्नं पि आयतं तं समणुजाणंति,
 एवमेव ते इत्थिकामभोगेहिं मुच्छिया गिद्धा
 गढिया अज्झोववन्ना लुद्धा रागदोसवसट्ठा,
 ते णो अप्पाणं समुच्छेदेंति, तेणो परं समुच्छे-
 देंति, तेणो अण्णाइं पाणाइं भूताइं जीवाइं
 सत्ताइं समुच्छेदेंति, पहीणा पुव्वसंजोगं
 आयरियं मग्गं असंपत्ता इति तै णो हव्वाए
 णो पाराए अंतरा कामभोगेसु विसन्ना इति
 पढमे पुरिसजाए तज्जीव तच्छरीर एत्ति
 आहिए ॥सू.९॥

અમે શ્રમણ થઈએ છીએ

પ્ર-કેવા ?

સર્વથા ત્યાગયાં છે ઘર પુત્ર સ્ત્રી પશુ જંતુ તેથી તદન નિષ્કિંચન (સંપૂર્ણ ત્યાગી) ગાય ભેંસ વિગેરેથી રહિત તથા પરના આપેલા રાંધેલા ભોજનથી નિર્વાહ કરનારા રાંધવા રંધાવાથી મુક્ત ફક્ત ભિક્ષાથીજ નિર્વાહ કરનારા ભિક્ષુઓ બન્યા છે, આ બાબતમાં વધારે શું કહીએ,

કારણ કે તેમણે જે કંઈ પાપ રૂપ સાવધ અનુષ્ઠાન છે, તે હું નહિ કરું એવી પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા લઈ ઘરથી ત્યાગી બનીને પછવાડે તેઓ વામમાર્ગી બનેલા પોતે પાપ કર્મથી છૂટતા નથી, હવે જીવ હિંસાદિ પાપોની વિરતિ (ત્યાગ) ન કરવાથી તેઓ કેવાં પાપ કાર્યો કરે છે, તે બતાવે છે, પ્રથમ સાવધ આરંભ (સંસારી કૃત્ય) ત્યાગીને ગળીયેલ વસ્ત્ર વિગેરે ત્યાગીને વેષ પહેરીને પાછા પોતાની મેળેજ પાપનાં કૃત્યો કરે છે. બીજાઓ પાસે પાપ આરંભો કરાવે છે, અને તેવા પાપારંભ કરનારાને ટેકો આપે છે; અથવા પ્રશંસે છે,

વળી ઘરની સ્ત્રી ત્યાગીને ફરીથી બીજી સ્ત્રીઓના દ્વાદૂપી બનેલા અથવા સ્ત્રીઓના પાશમાં પડેલા વહાલા લાગે તે કામો (આંખ તથા કાનના વિષયો) અને ભોગવાય તે ભોગો (નાક જીભ અને શરીર સ્પર્શના વિષયો) ને સેવતાં સુખ ઉપજવું માનીને ઈદ્રિયોથી હારેલા કામ ભોગમાં ડુબેલા

એકાંત રાગી ગૃહ્ઠ અથિત-ગુંચાયેલા અધ્યુપપન્ન અત્યંત લુપ્થ રાગદ્વેષથી પીડાયેલા અથવા કામ લોગથી અંધા બનેલા કામ લોગમાં પડેલા પોતાના આત્માને સંસારથી અથવા કર્મના કાંડાથી મુકાવી શકતા નથી, તેમ પોતે લુપ્થ હોવાથી બીજાને નિર્મળ ઉપદેશ આપીને પણ છોડાવી શકતા નથી, કર્મ અંધથી મુકાવતા નથી, વળી દશ પ્રકારના પ્રાણુ ધારવાથી પ્રાણી, તથા ત્રણે કાળમાં હોય છે માટે ભૂત, આયુ ધારવાથી જીવ તથા વીર્યાંતરાય કર્મનો ક્ષય ઉપશર્યા થવાથી સત્તા મળવાથી સત્વ તે પ્રાણી ભૂત જીવ અને સત્વોને ઉપદેશ આપી પાપથી છોડાવી શકતા નથી. કારણ કે તેમનું કર્તવ્ય તથા મંતવ્ય અસત્ય છે,

આ પ્રમાણે તે શરીર તેજ જીવ માનનારા નાસ્તિકો અજીતેન્દ્રિયપણે હોવાથી કામલોગમાં ગૃહ્ઠ બનેલા પ્રથમનાં ઘર સ્ત્રી પુત્રથી ત્યાગી બનેલા છતાં પાપ- હેયથી છુટેલા આર્ય માર્ગમાં રહેલા સારાં અનુષ્ઠાનથી તેઓ દૂર રહેલા આ બતાવેલ નીતિપ્રમાણે આ લોક તથા પરલોક બંનેના સારાં કૃત્યોથી બ્રહ્મ થયેલા વચમાંજ લોગમાં ડુબેલા ખેદપામતા રહેલા છે, પણ પેલા પુંડરીક કમળને લાવવા અમર્થ થતા નથી, (પોતે ડુબેલા તે બીજાને કેવી રીતે તારી શકે ?) આ પ્રમાણે પ્રથમવાદી જે તેજ શરીર તેજ જીવ માનનારની કથા પુરી થઈ, હવે બીજા પુરૂષની કથા કહે છે,

અહાવરે દોઢે પુરિસજાએ પંચમહાભૂતિએત્તિ
 આહિજ્જિહ્વ, હિહ સ્વલુ પાડણં વા ૬ સંતેગતિયા
 મણુસ્સા ભવંતિ અણુપુલ્લેણં લોયં ઉવવન્ના,
 તં જહા આરિયા વેગેં અણારિયા વેગે એવં જાવ
 દુરૂવાવેગે તેસિં ચ ણં મહં એગેરાયા ભવહ,
 મહયા એવં ચેવણિરવસેસં જાવ સેણાવહપુત્તા,
 તેસિં ચ ણં એગતિએ સહુ ભવંતિ કામં તં
 સમણાય માહણાય પહારિંસુ ગમણાએ, તત્થ
 અન્નયરેણં ધમ્મેણં પન્નતારો વપં હમેણં ધમ્મેણં
 પન્નવહસ્સામો સે એવમાયાણહ ભયંતારો!
 જહા મએસધમ્મે સુઅક્ખાએ સુપન્નતે ભવતિ॥

પહેલો પુરુષ લોકાયાતક વર્ણવીને હવે બીજો પુરુષ
 જે પંચભૂત તે પૃથ્વી પાણી અગ્ની વાયુ અને આકાશ
 વડે પોતાનું તત્વ બતાવે માટે પંચભૂતિક અથવા ઉપર
 કહેલાં પાંચ તત્વ માને માટે પંચભૂતિક (પાંચભૂત માન
 નારો) છે, તે અહીં સાંખ્ય મતવાળો જાણવો, તે એવું

માને છે કે આત્માની એક તણખલાને પણ વાંકું કરવાની શક્તિ નથી, અને તે વાદી પાંચભૂત રૂપ પ્રકૃતિનું સર્વાત્ર કરવાપણું માનનારો છે, અથવા લોકાયત મતવાળો નાસ્તિક જે પાંચ ભૂતથી બીજું કશું જુડું માનતો નથી, તેથી આ પાંચભૂત વાદીને પહેલા પુરૂષ પછી બીજા તરીકે અહીં લીધો છે, જેમ પ્રથમના સૂત્રમાં પૂર્વ દિશા વિગેરેના આવનારા બતાવ્યા, તેમ અહિં બધું સારી રીતે કહેલું જાણવું, એટલે રાજ સભામાં જઈને પોતાનો મત બતાવી પોતાનો અનુયાયી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યાં સુધી જાણવું. (છતાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળા માટે સૂત્રનો બાકીનો અર્થ કહીએ છીએ. મનુષ્યલોકમાં કેટલાક આર્ય કેટલાક અનાર્ય કેટલાક સુરૂપ કેટલાક કુરૂપ છે, તેમાં કોઈ સૌથી શ્રેષ્ઠ પુણ્ય વાળો રાજા હોય છે. તેની સભામાં મંત્રી સેનાપતિ વિગેરે સભાસદો હોય છે, તેમને પોતાના મતમાં જેંચવા માટે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાંચભૂતને માનનારો પોતે બીજાને પોતાના મતમાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે. તે મુખ્ય રાજાને ઉદ્દેશીને મધુર વચને કહે કે આપ ભયથી રક્ષણ કરનારા, તેમ અમારો ધર્મ રક્ષણ કરનારો છે, તે સાંભળો હવે તે કહે છે.

इह खलु महम्भूता, जेहिंनो विज्जइ किरि-
याति वा अकिरियाति वा सुक्कडेति वा दुक्क-
डेति वा कल्लाणेति वा पावएति वा साहुति

વા અસાહુતિ વા સિદ્ધીતિ વા અસિદ્ધીતિ વા
 ણિરણિતિ વા અણિરણિતિ વા અવિ અંતસો
 તણમાયમવિ। તં ચ પિહુદ્દેસેણં પુઢોભૂત સમ-
 વાતં જાણેજ્ઞા, તંજહા-પુઢવી એગે મહબ્ભૂતે
 આઠુ દુચ્છે મહબ્ભૂતે તેઠુ તચ્છે મહબ્ભૂતે વાઠુ
 ચઉત્થે મહબ્ભૂતે આગાસે પંચમે મહબ્ભૂતે,
 ઇચ્છેતે પંચ મહબ્ભૂયા અણિમ્માવિતા અણિ-
 મ્મિયા અકઢા ણો કિત્તિમા ણો કઢગા
 અણાહયા અણિહણા અવંઙ્ગા અપુરોહિતા
 સતંતા સાસતા આયછટ્ટા, પુણએ એવમાહુ-
 સતો ણત્થિ વિણાસો અસતો ણત્થિ સંભવો ।

આ સંસારમાં બીજા પુરુષની વક્તવ્યતાના અધિકારમાં
 પૃથ્વી વિગેરે પાંચમહાભૂતો છે. અને તે પ્રમાણમાં ઘણા
 મોટા હોવાથી મહાભૂત ગણાય છે. કારણ કે તેમના માનવા
 પ્રમાણે ભૂત સર્વવ્યાપી છે તેથી તેમનું મોટાપણું છે. તે
 ક્ષત્ર પાંચજ છે. અને તેજ પાંચ ક્રિયા કરે છે પણ છટ્ટો
 (આત્મા) છે તેને ક્રિયા કરતો માનતા નથી. આ પોતાનું

મંતવ્ય રાજસભામાં જઈને કહે છે કે અમારા મતમાં આત્મા અક્રિય છે પણ ચેષ્ટારૂપ જે કંઈ થાય છે તે સત્ત્વરજ અને તમોરૂપ ભૂતોથી બનેલ સર્વ અર્થ ક્રિયાઓ આ જગતની ચેષ્ટાઓને કરે છે પણ છઠ્ઠો પુરૂષ પોતે ફક્ત ભોગવે છે. કહ્યું છે કે બુદ્ધિથી વિચારેલાં અર્થને પુરૂષ ચેતાવે છે (સુખ દુઃખની લાગણીઓ અનુભવાય છે) બુદ્ધિ પ્રકૃતિજ છે કારણ કે પ્રકૃતિમાંથી વિકાર થતાં બુદ્ધિ થાય છે. તે પ્રકૃતિ ભૂતોને આશ્રયી હોવાથી સત્ત્વરજ અને તમના ચય અને અપચયથી ક્રિયા અને અક્રિયા (હાલવું અને બંધ પડવું) થાય છે. તેથી પાંચ ભૂતોથી ક્રિયા વિગેરે થાય છે. આથી તે વાદી રાજ વિગેરેને સમજાવે છે કે આ જગતમાં બધી ક્રિયાઓ અને અક્રિયાઓ પાંચ ભૂતોને આધીન હોવાથી છઠ્ઠો આત્મા અક્રિય છે અથવા તેને અભાવ છે.

સાડું કરેલું સુકૃત એ સત્ત્વગુણના વધારાથી થાય છે અને દુષ્કૃત (પાપ)રજ અને તમ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો થાય છે. એજ પ્રમાણે કલ્યાણ (પુણ્ય) તથા પાપ અથવા સાધુ અસાધુ વિગેરે સઘળાં સારાં માઠાં કર્તવ્યો સત્ત્વરજ અને તમ ગુણોના વધારાને લીધે આ જગતમાં થાય છે તે જ્યાં જેવું ઘટે તેવું ચોજવું.

તેજ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થને મેળવવું તથા મોક્ષમાં જવું ન જવું નિર્વાણ મેળવવું અથવા સંસાર ભ્રમણ તેમજ નરક જે પાપીઓને દુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન છે અને અનરક

તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવોને છે તે બધું સત્વાદિ ગુણને આધીન છે. તે પાંચ ભૂતરૂપ પ્રકૃતિ કરે છે. લોકાયતિકના અભિપ્રાય પ્રમાણે સુખ દુઃખના રહેઠાણો સ્વર્ગનરક છે એ છેવટ સુધી તૃણમાત્ર પણ જે કાર્ય છે તે બધું પાંચભૂતો પ્રધાન બનીને કરે છે તે બતાવે છે.

સત્ત્વં લઘુ પ્રકાશક મિષ્ટમુપષ્ટંભકં બલં ચ રજઃ ।

ગુરુ ચરણકમેવ તમઃ પ્રદીપવચ્ચાર્થતો વૃત્તિઃ ।૧।

લઘુ પ્રકાશક સત્ત્વ છે અને ઇચ્છિત આસરો અને બળ તે રજથી થાય છે અને ગુરૂચરણ (અધાર કૃત્યો) તમથી થાય છે. જેમ અર્થથી વૃત્તિ થાય છે દીવાથી બધું દેખાય છે તેમ આ ત્રણ પ્રકૃત્તિથી આત્માની સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યના અભિપ્રાયથી આત્માની તણુબલોને પણ વાકું કરવાની અશક્તિ છે, અને લોકાયતિકના મત પ્રમાણે આત્માનોજ અભાવ છે પણ ફક્ત પાંચ ભૂતોજ જગતનું બધું કૃત્ય કરે છે. એવું તેમનું કથન છે કે સમુદાયરૂપે ભેગાં થયેલાં ભૂતો જુદા જુદા રવભાવનું કાર્ય કરે છે. વળી તેઓ બતાવે છે કે તે ભૂતોના સમવાય (ગુણો) નીચે મુજબ છે, પૃથ્વી કઠણ (નક્કર)રૂપે મહાભૂત છે, આપ (પાણી) પ્રવાહી લક્ષણવાળું મહાભૂત છે, તેજ અગ્નિ ગરમ ઉદ્યોત રૂપ છે, વાયુ-કંપાવનાર હરણ કરનાર છે તથા અવગાહ (રહેઠાણ) આપનાર સર્વ દ્રવ્ય (વસ્તુનો) આધાર આકાશ

મહાભુત પાંચમું છે, એ પાંચે જુદાં છતાં સમવાય ગુણ બધામાં એક પણે રહેલ છે, એ પુર્વે કહેલ પાંચે ભુતો પૃથ્વી વિગેરે ગણતાં બધે સ્થળે એકે ઓછું કે વધતું નથી, પણ ફક્ત પાંચજ છે, વિશ્વેવ્યાપ્ત હોવાથી મોટાં છે, ત્રણે કાળમાં હોવાથી ભૂત (વિદ્યમાન) છે, આ પાંચ મહા-ભુતો પ્રકૃતિથી થાય છે, તે કહે છે પ્રકૃતિ મહાન્ (મોટાઈ) તેનાથી અહંકાર (મારાપણું) તેનાથી ૧૬ નો ગણ અને તેનાથી પાંચ ભૂતો થાય છે,

પ્રકૃતેર્મહાન્ મહતોઽહંકારસ્તસ્માત્ ગણશ્ચ ષોડશક :

તસ્માદપિ ષોડશકાત્પંચભ્યઃ પંચભૂતાનિ ॥૧॥

આ ક્રમે બધું જગત્ થાય છે, આ સિવાય બીજો કોઈ કાળ કે ઈશ્વર વિગેરે કોઈએ કશું નિર્માણ કર્યું નથી, વળી જે નથી તે કોઈ કરતું નથી.

વાદળ ઇંદ્રધનુષ્ય વિગેરે જેમ સ્વભાવથી બને છે, તેમ પાંચ ભૂતો બને છે, પણ જેમ ઘડો કોઈનો બનાવેલો છે, તેમ તે કોઈનાં બનાવેલાં બન્યાં નથી, અને પારકાએ બનાવેલ ન હોવાથી બનાવટી નથી, પારકાની અપેક્ષાથી બને તે કૃતંક કહેવાય, પણ તે વિસ્રસા (સ્વાભાવિક) બનેલાં હોવાથી કૃત્રિમ ન કહેવાય, વળી તે અનાદિ અનંત છે, વળી તે અવધ્ય એટલે તે પોતાનું કાર્ય કરનારાં છે, વળી તેનો પુરોહિત કાર્ય કરનારો નથી તેથી અપુરોહિત છે,

પોતાનું કાર્ય કરવામાં સ્વતંત્ર છે, શાસ્ત્ર નિત્ય છે, કારણ કે આવું જગત્ કદાપિ ન હોતું તેવું નથી, પણ અનાદિનું છે, છે છે, એવું વચન છે, આ પ્રમાણે પાંચ ભૂત અને આત્મા છઠો એમ કેટલાક કહે છે, પણ તે આત્મા કંઈ પણ કરતો નથી, આ સાંખ્યના મતમાં આત્મા ભુદો છે, પણ લૌકાયતિકોમાં તો પાંચ ભૂતો એકઠાં મળીને જ્યારે કાયા (શરીર) થાય ત્યારે પ્રકટ ચૈતનારૂપ જે ચેષ્ટા થાય તેને આત્મા તરીકે તેઓ ગણે છે,

સાંખ્યના મત પ્રમાણે વિદ્યમાન સત્ત્વી પ્રધાન વિગેરે છે, તેની નાસ્તિ એટલે તેનો સર્વથા વિનાશ કોઈ કાળે થતો નથી, તેમ અસત્ ગણેડાના શીંગડા વિગેરેનો કોઈ દિવસ સંભવ (ઉત્પત્તિ) નથી, કારણમાં કાર્ય વિદ્યમાન છે તેજ ઉત્પત્તિ ઈષ્ટ (માનેડી) છે, પણ અસત્માંથી સત્ ન થાય, જે તેવું ખોટું ખાનીએ કે ન હોય તે થાય છે, તો બધામાંથી બધું થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, તે કહે છે;

નાસતો જાયતે ભાવો । નાભાવો જાયતે સત્ ।

જે નથી તે થાય નહિ, હાય તેનો ન નાશ

તથા અસત્ ગણેડાનું શીંગડું ન કરવાથી તથા ઘડે બનાવનાર માટીને જ શોષે માટે કારણમાં જ કાર્ય પણું છે, આવું રાજસભામાં કહીને સાંખ્ય કે લૌકાયતિક મન્યસ્થપણું રાખીને કહે છે,

**એતાવતાવ જીવકાએ, એતાવતાવ અતિ-
કાએ, એતાવતાવ સર્વલોએ એતંમુહં લોગસ્સ
કરણયાએ, અવિયંતસો તણમાયમવિ ॥**

અમારી યુક્તિઓ આપ ધ્યાનમાં લો, આટલો જ જીવ
કાય (જીવ સાથે શરીર) છે, અથવા આવાં જ પાંચ મહા
ભૂતો છે, અને તે પાંચ ભૂતો જ સાંખ્યમતના અભિપ્રાયથી
પ્રધાનતા પામેલાં સર્વ વિગેરે ગુણોના ઉપચય અપચય
(વધારા ઘટાડા)થી સર્વ કાર્ય કરનારાં છે, અને આત્મા
તો અક્રિયિત્વ કર (નકામો) છે, પણ લોકાયતિકમાં તો આત્મા
છે જ નહિ, ફક્ત ભૂત માત્ર જીવકાય છે, આ ભૂતોનું અસ્તિ-
ત્વ તેજ માત્ર છે પણ બીજા મતવાળા જે બીજા કંઈ માને
છે, તેવું કશું નથી વળી આ જ બધો લોક છે, અથવા
પાંચ મહાભૂતો પ્રધાનપણું પામેલાં છે, આત્મા અક્ત્તા
નિર્ગુણ સાંખ્ય મતમાં છે, અને લોકાયતિકને તો પાંચભૂત
માત્ર જ લોક છે, તેના મતમાં પાંચ ભૂત સિવાય બીજા
બધા પદાર્થનો અભાવ છે, અને તેજ પાંચ ભૂતનું અસ્તિત્વ
આલોકનું મુખ્ય કારણ છે, અને તેજ બધે કારણપણે ગણાય
છે, તે બતાવે છે.

સાંખ્ય મતમાં પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તથા આત્મા વડે સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન થાય છે, અને લોકાયતિકમાં તો ભૂતો જ બીજામાં

ઝીણું તૂણું માત્ર પણ કાર્ય કરે છે, કારણ કે તે સિવાય તેમનામાં બીજા બંધાનો અભાવ છે, આ પ્રમાણે એક સાંખ્યવાદી આત્માને અકિંચિત્કર (નકામો) માને છે, ત્યારે બીજો નાસ્તિક આત્માને જ અસત્ માનવાથી બંનેમાં અશુભ કર્મ કરવાથી પણ કર્મ વડે આત્મા બંધાતો નથી, આવું માનવાથી શું થાય છે તે કહે છે.

સેકિણં કિણાવેમાણે હણં ઘાયમાણે પયં
પયાવેમાણે અવિ અંતસો પુરિસમવિ કીણિત્તા
ઘાયહિત્તા એત્થંપિ જાણાહિ નત્થિત્થ દોસો,તે
ણો એવં વિપ્પડિવેદેતિ, તં જહા-કિરિયાહિ વા
જાવડણિરણિ વા, એવં તે વિરૂવરૂવેહિં કમ્મ-
સમારંભેહિં વિરૂવરૂવાંહિં કામભોગાંહિં સમાર-
ભંતિ ભોયણાએ, એવમેવ તે અણારિયા વિપ્પ-
ડિવન્ના તં સદ્દહમાણા તં પત્તિયમાણા જાવ
હિતિ, તે ણો હઠ્ઠવાએ ણો પારાએ, અંતરા કામ-
ભોગેસુ વિસણ્ણા દોઢ્ઠે પુરિસજાએ પંચમહબ્બુ-
તિએત્તિ આહિએ ॥સૂ.૧૦॥

પોતે પ્રથમ ત્યાગી બનેલો છતાં ગૃહસ્થ માફક વસ્તુ વેચાતી લે, બીજા પાસે લેવડાવે, તેમાં અનેક જીવોની હિંસા તથા આરંભ થાય, તેમ બીજા પાસે તેવા ધંધાથી હિંસા કરાવે, તથા રાંધવા રાંધાવાની ક્રિયા કરે, આથી એમ પણ જાણવું, કે તેવા ખરીદનારાને અનુમોદતો છેવટે પુરૂષ-મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયને પણ વેચાતો લઈ તેનો ઘાત કરે છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે તેઓ પોતાના અનુયાયિઓને કહે છે કે પંચેન્દ્રિયના ઘાતમાં દોષ નથી, તો એકેન્દ્રિયના ઘાતમાં તો દોષ ક્યાંથી હોય ? આવું બોલનારા તે સાંખ્યમતવાળા કે લોકાયતિકો આવું જાણતા નથી, કે આ સાવધ અનુષ્ઠાનરૂપ પાપ ક્રિયા છે, તેમ આ સ્થાનાદિ લક્ષણવાળી અક્રિયા છે, તેઓ ગૃહસ્થ માફક ત્યાગી છતાં સ્નાન વિગેરે માટે (નદી તળાવ વાવડી વિગેરેમાં પડી) પાણી તથા તેમાં રહેલા જીવોને પીડા કરનારાં કૃત્યો કરે છે. વળી જુદાં જુદાં પીણાં તે દારૂ તથા બીજી કેપ્રી વસ્તુ પીએ છે, માંસ લક્ષણ તથા અગમ્ય ગમન (નીચ જાતિની કે પુત્રની વહુ બેન દીકરી વિગેરે સાથે (બીજક વિગેરેના મત માફક) લોગ ત્રિલાસ કરે છે, પોતે પાપ કરે છે, તથા બીજાને શીખવી તેવાં પાપ કરાવે છે, અને કહે કે તેમાં દોષ નથી (આત્મા તો નિર્લેપ છે) આવું કહીને તેમને ઠગીને અકાર્ય કરવામાં પ્રેરણા કરે છે, આવું કરવાથી તેઓ અનાર્ય છે, આર્યના સદાચારના માર્ગથી વિરૂદ્ધ માર્ગ ધારણ કરેલા છે, કારણ કે તે સાંખ્ય

માને છે કે પ્રકૃતિ બધું કરે છે, પણ તે જડ હોવાથી કાર્યનું કરવાપણું તેમાં ન ઘટે, કારણ કે “ ચૈતન્ય તે પુરૂષ (જીવ)નું સ્વરૂપ છે, ” તે જાણીતું છે, કદાચ તેઓ કહે છે કે આત્માનું પ્રતિબિંબ પ્રકૃતિમાં (જલમાં ચંદ્ર માફક) પડે તો પ્રકૃતિ કાર્ય કરે, તો તે પણ યુક્તિ યુક્ત નથી. કારણ કે તેમના મત પ્રમાણે આત્મામાં કર્તાપણું નથી, અને નિત્ય હોવાથી પ્રતિબિંબનો ઉદય ઘટતો નથી, વળી પ્રકૃતિ નિત્ય હોવાથી મહત્ વિગેરેના વિકારપણે પણ ઉત્પત્તિ ન થાય, વળી અસત્ પદાર્થ ન થાય, અને સત્નો અભાવ ન થાય, એવું તેમણે સ્વીકારવાથી પ્રધાન અને આત્મા એ એજ વિદ્યમાન હોવાથી અહંકાર વિગેરેની ઉત્પત્તિજ ન થાય, વળી પ્રકૃતિનું એકપણું હોવાથી એક આત્માનો વિયોગ થતાં સર્વ આત્માઓનો વિયોગ થવો જોઈએ, અથવા બધા આત્માઓનો એક જ સંબંધ હોવાથી કોઈપણ એક આત્માએ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાથી તેની પ્રકૃતિનો વિયોગ થતાં તેનો મોક્ષ થાય, અને બીજાનો તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે મોક્ષ ન થાય, તેવું ન બને, વળી બધું નિત્ય હોવાથી જગત્માં આ વિચિત્રતા દેખાય છે, તે જૂઠી થાય અને આ આત્માનું અકર્તૃત્વ માનવાથી બંધ મોક્ષ ન થાય, તેથી આ માનવું તે અયુક્ત છે. કારણ કે તેથી વિચિત્રતા દેખાય તેને બાધ આવે છે, તેમ કાર્યવાદ કારણમાં ઘટતો નથી, કારણ કે યુક્તિથી તપાસતાં તે મળતો નથી, જેમકે માટીનો હુંદો પડ્યો હોય તેનો

ઘડો બનાવ્યા પછી કોઈ એમ ન કહે કે. આ માટીનો લુંદો પડેલો છે. વળી ઘડાથી જેમને-પાણી વિગેરે લાવવું હોય તો માટીનો લુંદો કારણ છતાં કાર્ય (પાણી લાવવા)માં કામ લાગતો નથી, એટલે આગળ પાછળના કર્મ તથા ગુણ સરખા હોતા નથી, (દહીનું કાચુ દૂધ છતાં પણ એક એકનું કાર્ય કરી શકતાં નથી) સાંખ્ય મતનો આત્મા નકામો છે, તેમ લોકાયતિકનો આત્મા પણ ભૂતરૂપ હોવાથી અને ભૂત અચેતન હોવાથી તેનાથી કર્તવ્ય થઈ શકે નહિ, વળી કાયાના આકારે પરિણમેલાં ભૂતોનું ચૈતન્ય પ્રકટ થતું સ્વીકારવાથી મરણનો અભાવ થઈ જશે, માટે પંચ ભૂતરૂપ તેઓ જગત માને છે, પણ તેવું નથી, તે અહીં સિદ્ધ કર્યું, પણ દરેકનું પોતાના અનુભવનું જ્ઞાન ધર્મી આત્માને સ્થાપે છે (સિદ્ધ કરે છે) પણ તેથી ભૂતો ધર્મી પણે સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે તેઓ પાંચે અચેતન છે, કોઈ એમ કહે છે કે કાયાના આકારે પરિણમ્યા પછી ચૈતન્ય ધર્મ થશે, તે કહેવું પણ અયુક્ત છે, કારણ કે કાયા આકારે પરિણમવું, તે આત્મા તેનો અધિષ્ટાતા (માલિક) માન્યા વિના તેવું થવું દુર્લભ છે, કારણ કે તેથી નિર્હિતુતાનો પ્રસંગ આવશે, હેતુ વિના થતું માનીએ તો હુમેશાં સત્વ અથવા અસત્વ થશે, (પણ તેવું નથી) માટે ભૂતોથી જુદો આત્મા સિદ્ધ થવાથી (તેનાં સારાં માઠાં કૃત્યો તથા ફળથી) પુણ્ય પાપ સિદ્ધ થશે, અને તેથીજ જગતની વચિત્રતા સિદ્ધ થશે,

આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતાં તે અનાયો સાંખ્ય અને લોકા-
યાતકો પંચમહાભૂતો માની ઉલટા ચાલનારા શું કરશે તે
કહે છે, પોતાના ખોટા તત્વને પણ સાચું માની શ્રદ્ધા
રાખનારા પંચભૂતથી સર્વ કાર્ય થનારૂં માને છે, વળી તેનેજ
સાચું માની તેમાં રૂચિ કરનારા તથા તે ધર્મના મૂળ ઉત્પા-
દકને પ્રશંસનારા કહે છે કે “ તમારો ધર્મ બહુ સારો
કહેલો છે, અમને બહુ ગમે છે ” આવા વિચારથી સાવધ
અનુષ્ઠાનથી પણ અધર્મ થતો નથી, એવું માની સ્ત્રીઓના
વિલાસમાં મુઠ થયેલા પાપો કરી તેનાં ભોગ ભોગવતાં ખેદ
પામનારા આલોક પરલોક અને ઉભયલોકની સુગતિથી બ્રષ્ટ
થયેલા પોતાનું દુર્ગતિથી રક્ષણ કરી શકતા નથી, તેમ બીજાનું
પણ પોતે હુએલા હોવાથી રક્ષણ કરી શકતા નથી, આ
પાંચ ભુત માનનારો બીજો પુરૂષભૂત (વાદી) કહ્યો, હવે
ઈશ્વરને કારણ માનનારનો મત કહે છે,

અહાવરે તચ્ચે પુરિસજાણે ઈસરકારણિણે
ઈતિ આહિજ્જહ, ઇહ સ્વલુ પાદીણં વા ૬ સંતે
ગતિયા મણુસ્સા ભવંતિ અણુપુવ્વેણં લોયં
ઉવવન્નાતં આરિયા વેગે જાવ તેસિં ચ ણં
મહેતે ઇગે રાયા ભવહ જાવ સેણાવહપુત્તા, તેસિં

ચ ણ એગતીએ સડીભવડ, કામં તં સમણા
 ય માહણા ય પહારિંસુ ગમણાએ જાવ જહા મએ
 એસ ધમ્મે સુઅક્ખાએ સુપન્નત્તે ભવડ ।

બે પુરૂષની વાર્તા થઇ, હવે ત્રીજો વાદી ઇશ્વરને કારણે
 માને છે, તે કહીએ છીએ તેનું માનવું આ પ્રમાણે છે,

ચેતના અચેતનારૂપ આ બધા જગતનો કર્તા ઇશ્વર
 કારણરૂપે છે તેનું પ્રમાણ આ છે. તેનું (શરીર) ભુવન
 (સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળ) નો કરનાર વિગેરે ધર્મી પણ
 અહણ કરીએ છીએ ઇશ્વરમાં કર્તાપણ છે. સાધવાનો ધર્મ
 સંસ્થાન વિશેષપણ હોવાથી જેમ કુવો દેડ વિગેરે ધીરે
 ધીરે વાંસલાથી લાકડું છોલીને બીજનું બનાવેલું છે તેમ
 તનુ ભુવન વિગેરેનો આકાર હોવાથી તે બીજના બનાવેલા
 સિદ્ધ થાય છે. તેમનું કહેવું આ છે.

અજ્ઞો જન્તુરનીશઃ સ્યાદાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગ વા શ્વપ્તમેવ વા ।૧।

અજ્ઞાન જનું અસમર્થ હોવાથી આત્માનું સુખદુઃખ
 કરી શકતો નથી પણ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગ અથવા
 નરકમાં જાય છે. વળી તેઓ કહે છે કે પુરૂષ એજ આ
 સર્વ વસ્તુનો કરનારો છે જે વિદ્યમાન છે અને જે થવાનું
 છે તે બધાનો કર્તા પુરૂષ છે. વળી તેઓ કહે છે કે.

एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते प्रतिष्ठितः

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् । १।

એકજ આત્મા સર્વ ભૂતોમાં વસેલો છે જેમ એકજ ચંદ્ર છતાં દરેક જળાશયોમાં તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. તેમ એકજ ઈશ્વરના પ્રતિબિંબો બધા ભૂતોમાં રહેલ છે. એમ ઈશ્વરને કારણે માનનારા અથવા આત્મા સિવાય બીજું કશું નથી એવું અદ્વૈત માનનારો આ ત્રીજો પુરૂષ વર્ણવીએ છીએ.

જેમ બે પુરૂષો પૂર્વદિશા વીજેરે માંથી આવીને રાજ-સભામાં રહેલો રાજા વિજેરેને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહે કે અમારામાં આવો ધર્મ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે, તે સાંભળો; આ લોકમાં ધર્મો-સ્વભાવો-પદાર્થો જે ચેતન કે અચેતન રૂપે દેખાય છે, તે બધાંનો ઉત્પાદક પુરૂષ ઈશ્વર કે આત્મા આ ત્રણુમાને કોઈ એક કારણ રૂપે છે, તે પોતાના મતને કહે છે.

इह खलु धम्मा पुरिसादिया पुरिसोत्तरिया
पुरिसप्पणीया पुरिससंभूया पुरिसज्जोतिता
पुरिसअभिसमण्णागया पुरिसमेव अभिभूय
चिट्ठंति, से जहाणामए गं डे सिया सरीरे जाए

સરીરે સંવુઢે સરીરે અભિસમળ્ળાગણ સરીર
મેષ અભિભૂય ચિટંતિ, એવમેવ ધમ્મા પુરિસા
દિયા જાવ પુરિસમેવ અભિભૂય ચિટંતિ, સે
જહા ણામણ અરહં સિયા સરીરે જાયા સરીરે
સંવુઢા સરીરે અભિસમળ્ળાગયા સરીરમેવ
અભિભૂય ચિટંતિ, એવમેવ ધમ્મા વિ પુરિસા
દિયા જાવ પુરિસમેવ અભિભૂય ચિટંતિ ॥

આ જગતમાં ચેતન અચેતન રૂપ બધા ધર્મો
પદાર્થો દેખાય છે, તેનું મૂળ કારણ એક પુરૂષ છે, તેનેજ
હોહો ઈશ્વર કહે છે, તેનેજ આત્મા કહે છે, તે પુરૂષ વિગે-
રેના કારણથી થાય માટે પુરૂષાદિક પુરૂષ કારણિક વિગેરે છે,
તથા પુરૂષ તેજ ઉત્તર-પછીનું કાર્ય કરે માટે પુરૂષોત્તર પણ
કહેવાય, તેમ પુરૂષે પ્રણીત (રચેલા) છે કારણ કે બધામાં
તે આત્મા રૂપે રહેલો છે, અથવા આત્મા રૂપ પોતે છે,
તેમજ તે પુરૂષે બધા પદાર્થોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે, જેમ
હીલો મણિ કે સૂર્ય ચંદ્ર વિગેરેથી ઘટ વસ્ત્ર વિગેરે દેખાય

તેમ તેણે પદાર્થોને લોકો આગળ બતાવ્યા છે, તંથા જીવોના ધર્મો જન્મ જરા મરણ વ્યાધિ રોગ શોક સુખ દુઃખ જીવન (આયુ) વિગેરે છે, અને અજીવોના ધર્મો રૂપી દ્રવ્યોના વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શો છે, તથા અરૂપીના ધર્મ અધર્મ અને આકાશના ગતિસ્થિરતા અને અવગાહ છે આ બધા ધર્મો ઈશ્વરે કરેલા છે, અથવા આત્મા એકલો માનનાસ અદ્વૈતવાદમાં તે આત્માએ કરેલા છે, તે બધાનો સારાંશ આ છે કે તે બધી ચેષ્ટાઓ કે સ્વરૂપો તે મૂળ પુરૂષને વ્યાપીને રહે છે, આવું સમજાવવા માટે તે દૃષ્ટાંત કહે છે, જેમ કોઈને ગાંડ (ગાંઠ-ગુમડું) થાય, તે સંસારી જીવોને કર્મના વશથી ગાંઠ વિગેરે થાય છે, તે શરીરમાં થાય તેમ શરીરના અવયવ તરીકે રસોળી વિગેરે થાય છે, તે શરીરમાં શરીર સાથે વધે છે, અને તે શરીરમાં એકમેક થઈને ચામડી સાથે રહે છે, પણ તેનો જરાપણ ભાગ શરીરથી જુદો નથી, અને તે શરીરમાં પીડા કરીને રહે છે, અથવા તે ગાંઠકે ગુમડું રસોળી બેસી જાય તો પણ તે શરીરમાં જ સમાઈ જાય છે, તેનો સાર આ છે કે તે ગુમડાનું પ્રષ્ટ જ્યાં હોય ત્યાં શરીરના એક ભાગમાં જ બતાવાય, પણ સેંકડો યુક્તિ કરીને પણ જુદું બતાવવા કોઈ શક્તિમાન નથી, એજ પ્રમાણે આ બધા જડ ચેતન પદાર્થોના ધર્મો ઈશ્વરના કરેલા ઈશ્વરમાંથી થયેલા ઈશ્વરને આધીન હોવાથી ઈશ્વરથી જુદા કરી બતાવવા કોઈ સમર્થ નથી અથવા સર્વ વ્યાપી

આત્મા-જેને આધીન ત્રણ લોકના પોલાણમાં રહેલા સઘળા પદાર્થો છે, અને તેના જે ધર્મો (કાર્યો-ચેષ્ટાઓ) પ્રકટ થાય છે, તે તેનાથી જુદા કરવા કોઈ સમર્થ નથી, વળી જેમ શરીરમાં વિકાર (રોગ) થતાં ગુમડું તેનાથી મળેલું થાય છે, અને તે ગુમડું કુટીને ચામડી સારી થતાં પણ શરીર તો કાયમ જ રહે છે, એજ પ્રમાણે બધા ધર્મો પુરૂષથી થએલા છે, માટે પુરૂષાદિક કહેવાય છે, પુરૂષના કારણથી પુરૂષ કારણિક અથવા પુરૂષના વિકારથી થનાસ છે, તે પુરૂષથી જુદા બનવાને યોગ્ય નથી, અને તે પુરૂષનો વિકાર નાશ થવાથી આત્માને આશ્રયી રહે છે પણ તે આત્માથી જુદા બહાર દેખાતા નથી, વળી તેનાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં અવિરૂદ્ધ (સાચાં) ઘણાં છે, અથવા આ સમજાવવા માટે ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે,

આત્મા એકલો જ છે, અને તે ઈશ્વરરૂપે છે, તેનું કરેલું જગત્ હોવાથી તેનાં દૃષ્ટાંત ઘણાં છે, તેમાંનું ગુમડા માફક બીજું અરતિ-મનમાંજે ઉદ્વેગ થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત આપે છે, તે શરીર (મન)થી થાય છે, તે ગુમડા માફક જાણવું તે પ્રમાણે પુરૂષાદિક ધર્મમાં સમજવું, (જેમ અરતિ થઈ અને નાશ પામી, છતાં શરીર તો કાયમ રહ્યું) વળી વાલ્મિકી (રાફડો કે માટીનો ઢગલો) પૃથ્વીના વિકારરૂપે થાય છે તે પૃથ્વી સાથે રહે છે, પૃથ્વીમાં લાગુ છે, અને પૃથ્વી સાથે મળીને જ રહે છે, એજ પ્રમાણે ચેતના અચેતનારૂપ જે કંઈ પદાર્થ કે તેના વિકારો જોવામાં આવે છે, તે બધું

ઇશ્વરનું કહેલું છે, અથવા આત્માના વિકારો છે. પણ તે પૃથ્વીથી વાદ્મીક બુદ્ધા ન થાય તેમ તે આત્માથી બુદ્ધા થઈ ન શકે, હવે ગાઠનાં દષ્ટાન્ત આપે છે.

સે જહાણામણુ પુઠ્ઠવિજાણુ પુઠ્ઠ-
વિસંવુદ્ધે પુઠ્ઠવિઅભિસમણાગણુ પુઠ્ઠવિમેવ
અભિભૂય ચિટ્ઠતિ, એવમેવ ધમ્માવિ પુરિસા-
દિયા જાવપુરિસમેવ અભિભૂય ચિટ્ઠતિ સે-
જહાણામણુ પુઠ્ઠવિજાણી સિયા પુઠ્ઠવિજાયા-
જાવ પુઠ્ઠવિમેવ અભિભૂય ચિટ્ઠતિ, એવમેવ
ધમ્મા વિ પુરિસાદિયા જાવ પુરિસમેવ અ-
ભિભૂય ચિટ્ઠતિ, સેજહા ણામણુ ઉદગ પુઠ્ઠવિજાણી
સિયા ઉદગ જાણુ જાવ ઉદગમેવ અભિભૂય
ચિટ્ઠતિ, એવમેવ ધમ્માવિ પુરિસાદિયા જાવ
પુરિસમેવ અભિભૂય ચિટ્ઠતિ, સે જહા ણામણુ

ઉદગબુબ્બુએ સિયા ઉદગજાએ જાવ ઉદગ-
મેવ અભિભૂય ચિટ્તિ, એવમેવ ધમ્મા વિ
પુરિસાદિયા જાવ પુરિસમેવ અભિભૂય
ચિટ્તિ ॥

વળી અશોક વિગેરે ઝાડો પૃથ્વીમાંથી થાય, તેને
આશ્રયી રહે, અને પાછું તેમાં નાશ થાય તોપણ પૃથ્વી
કાયમ રહે, તેમ પુરુષાદિક ધર્મે જાણવા, તથા કમજવાળી
તળાવડી પૃથ્વીમાં થાય. પૃથ્વીને આશ્રયી થાય, પૃથ્વીમાં
પાણી સુકાઈ જાય, પછી પણ પૃથ્વી કાયમ રહે, તેવી રીતે
પુરુષને આશ્રયી સૃષ્ટિ તથા તેના સ્થાવર જંગમ પરમાર્થ
ધર્મે જાણવા, તે પ્રમાણે ઘણું પાણી પૃથ્વીમાંથી નીકળે
પાછું સુકાઈ જાય, તેમ પુરુષથી સૃષ્ટિ થાય અને નાશ
પામે, તથા પાણીમાં ધરપોટા થાય અને તેમાં તે નાશ પામે
છતાં પણ પાણી કાયમ રહે, તે પ્રમાણે સ્પષ્ટ પુરુષને આધીન
જાણવી, આ પ્રમાણે બધું સમજાવીને ઈશ્વર વાદી કહે છે કે આ
બધું પુરુષ કે ઈશ્વરને આધીન છે, તે સિવાય બધું મિથ્યા
છે. તે બતાવે છે,

જંપિય ઇમં સમણાણં ણિગંથાણં ઉદ્ધિટ્ઠં
પણીયં, વિયંજિયં દુવાલસંગં ગણિપિડયં,

तंजहा-आयारो सुयगडो जावदिट्ठिवातो,
 सव्वमेवं मिच्छा, ण एयं तहियं ण एयं
 आहातहियं, इमं सच्चं इमं तहियं इमं
 आहातहियं, ते एवं सन्नं कुव्वंति, ते एवं
 सन्नं संठवेति ते एवं सन्नं सोवट्ठवयंति,
 तमेवं ते तज्जाइयं दुक्खं णाति उट्ठंति,
 सउणी पंजरं जहा ॥ ते णो एवं विप्पडि-
 वेदेति, तंजहा किरियाइ वा जाव अणि-
 रएइ वा, एवामेव ते विरुवरुवेहिं कम्म-
 समारंभेहिं विरुवरुवाइं कामभोगाइं समा-
 रंभंति भोयणाए, एवामेव ते अणारिया
 विप्पडिवन्ना एवं सद्वहमाणा जाव इति ते
 णो हव्वाए णो पाराए, अंतरा कामभोगेसु
 विसण्णेत्ति, तच्चे पुरिसजाए ईसरकारणि
 एत्ति आहिए । (सू. ११) ॥

તે ઇશ્વરવાદી જૈનધર્મનું ખંડન કરે છે, કે આ પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન જૈન લોકોના સાધુ જે ત્યાગીઓ શ્રમણ નિર્ઘ્રંથ કહેવાય છે, તેમને માટે કહેલું તત્વ બારઅંગ ગણિપિટક જે આચારાંગ સુચગડાંગ વિગેરે દૃષ્ટિવાદ સુધી સૂત્રો છે, તે ઇશ્વરે કરેલાં નથી, માટે મિથ્યા (અસત્ય) છે, કારણ કે તેમણે પોતે રચી કાઢ્યાં છે, જેમ કોઈ રસ્તામાં ચાલનારો ગમે તેમ બકે તે પ્રમાણ ન થાય, તેમ ઇશ્વરે કર્યાવિનાના તે બારઅંગો જુઠાં છે, મિથ્યા શબ્દથી સમજવું કે તે જે નથી તે નવાં બનાવી લીધાં છે, અને અતથ્યથી સમજવું કે સાચા અર્થને ઉડાવી દે છે, તથા 'યાથા તથ્ય નથી' એ શબ્દથી સમજવું કે જેવો અર્થ જોઈએ તેવો બાર અંગમાં નથી, આ શબ્દો કહીને તે ઇશ્વરવાદીએ જૈનાગમને સાચા અર્થને ઉડાવનાર અને ખોટા અર્થને બનાવનાર એવો દોષ ચડાવ્યો, જેમકે ગાયને ઘોડો કહે, અથવા ઘોડાને ગાય કહે, (અથવા મિથ્યા અતથ્ય અયાથાતથ્ય એ ત્રણે એક અર્થવાળા છે, જેમ શકે ઈંદ્ર વિગેરે એક અર્થવાળા છે) આ પ્રમાણે તે વાદીએ બાર અંગ ગણી પિટકને ઇશ્વરનાં કરેલાં ન હોવાથી મિથ્યા ઠરાવ્યાં, તેના કહેવા પ્રમાણે ઇશ્વરનું કરેલું આ જગત છે, અથવા આત્માથી અદ્વૈત તેના વિકારરૂપે છે, તેથી મથાવસ્થિત તેણે જે તત્વ પ્રકૃત્યું છે, તે સત્ય છે, અને સાચો અર્થ બતાવવાથી તે તથ્ય છે, આ પ્રમાણે ઇશ્વરને કારણ

માનનારા અથવા આત્માને અદ્વૈત માનનારા “ઉપર પ્રમાણે શરીરભુવન વિગેરે કરનારો ઇશ્વર કારણરૂપે છે, તથા ચેતન અચેતન બધું આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, આત્માથીજ બધા આકારની ઉત્પત્તિ થાય છે” એવું જ્ઞાન તેજ સંજ્ઞાને માને તથા ઉપદેશ કરે. અને પોતાના રાગી થતાં તેમને આ તત્ત્વ બરાબર ઠસાવે, અને હવે કહેવાતા ન્યાય વડે યુક્તિઓ વડે સિદ્ધ કરી તેમને પોતાના મતના આગ્રહી બનાવે, તેઓ તથા તેમના અનુયાયીઓ તે મતમાં સ્થિર થવાથી ઇશ્વર કર્તૃત્વ અથવા આત્માના અદ્વૈતવાદમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી સંસારના દુઃખને તોડી શકતા નથી, તેમાં જૈનાચાર્ય દૃષ્ટાન્ત આપે છે, જેમ કોઈને ત્યાં સારું ખાવાનું મળવાથી શકુનિ (સમજી) અથવા લાવક વિગેરે પક્ષી હળેલું હોવાથી પાંજરાને છોડતું નથી. જેમ પાળેલા કબૂતરને આકાશમાં ગમે એટલું ઉડાડે છુટું મુકે તો પણ ફરી ફરીને ત્યાં કેદમાં પડે છે તેજ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ વાદીઓ કર્મ બંધનને ન જાણવાથી તેને તોડી પણ શકતા નથી. પણ પોતાના કદાચરમાં અભિમાને ચઢેલા હવે પછીના કહેવાતા તત્ત્વને બરોબર જાણતા નથી. તે આ પ્રમાણે—

૧. ક્રિયા તે સંયમનાં સદ્ અનુષ્ઠાનરૂપ કર્તવ્યો, તથા અક્રિયા તે કિંસા જૂઠા વિગેરે અકર્તવ્યોને જાણતા નથી. માનતા નથી તેમ તેના ફળ સુગતિ કુગતિ અથવા નરક અનરકને પોતે સદ્ અસદના વિવેક રહિત હોવાથી હૃદયમાં

વિચારતા નથી તેથી જેમ ફાવે તેમ ઈદ્રિયોના વિષયમાં લુબ્ધ થવાથી જૂદા જૂદા પ્રકારનાં બાળ અનુષ્ઠાન કરીને દ્રવ્ય મેળવીને દેખીતા મનોહર કામ ભોગોને તથા ઉચ્ચ નીચ કર્તવ્યને આચરે છે. તેમાં મુખ્ય રીતે ભોજનનું કાર્ય હોવાથી તથા બીજા ઉપભોગો માટે તે અવળે માર્ગે ચઢેલા પોતે સાચું બોલી શકતા નથી. તેના જૂઠાપણાને જૈનાચાર્ય ખુલાસાથી બતાવે છે.

તમારો માનેલો ઇશ્વર બધા કર્તવ્યનું મૂળ કારણ છે, તેવું તમે માનો છો તો તે ઇશ્વર પોતાની મેળે આ બધા જીવોને ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરાવે છે અથવા બીજાનો પ્રેર્યો ક્રિયા કરાવે છે ! હવે જો તમે એમ માનો કે ઇશ્વર સ્વયં કરાવે છે તો પછી બીજા પોતાની મેળે ક્રિયા કરશે તેમાં જેમ અંદર વ્યર્થ ગુમડું થાય તેમ ઇશ્વરની કલ્પનાથી શું લાભ ! (કારણ કે સૌ ક્રિયા પોતાની મેળે પોતાને કરવાની છે તેમાં કોઈ રોકનાર નથી તેનાં ફળ પણ પોતાને ભોગવવાં જ પડે છે) હવે જો બીજો પક્ષ માનો કે ઇશ્વર બીજાની પ્રેરણાથી બીજા જીવો પાસે ક્રિયા કરાવે છે તો તે ઇશ્વરને પ્રેરણા કરનાર ઉપર તેજ પ્રશ્ન ઉભો રહેશે કે તેનો પણ કોઈ પ્રેરનાર હોવો જોઈએ, એમ આ શમાં ફેલાતી અનવસ્થા લતા લાગુ પડશે.

વળી આ ઇશ્વર મહાપુરુષપણે હોવાથી વીતરાગતાને પામેલો હોવા છતાં કેટલાકને નરકયોગ્ય પાપનાં કામ કરાવે

અને નરકમાં મોકલે, બીજાઓને સ્વર્ગ મોક્ષનાં કામ કરાવી તેમને સ્વર્ગનાં સુખ આપે કે મોક્ષનાં સુખ આપે ? (આવું પરાપકારી ઇશ્વરને વિના કારણ દ્વષણ આવવું ઉચિત નથી)

કદિ તમે એમ માનો કે પોતે જીવો પ્રથમ શુભ અશુભ કર્મ કરે તેમના ફળ ઉદય આવતાં ફરી તેવાં પાપ કે ધર્મ કરી તેનાં ફળ લોગવે તો ઇશ્વર દોષને પાત્ર નથી પણ નિમિત્ત માત્ર છે આવું કહેશો તો તે પણ મુક્તિનું સંગત (બેસતું) નથી. કારણ કે પૂર્વે અશુભ તેણે શા માટે કર્યું કે તેને આવું ફળ લોગવવું પડે, તેથી તેજ દોષ આવીને ઉભો રહે છે.

તમે કહેશો કે અજ જંતુ (મૂર્ખજીવ) કર્મ કરે છે તો આ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે કે અજજંતુને તેવું કામ કરવાનું કોણે કહ્યું અને જો તમે એમ માનો કે તે અનાદિથી ચાલ્યું આવ્યું છે તો પછી શુભ અશુભ સ્થાનમાં જીવ પોતાની મેળે પ્રવર્તે તેમાં ઇશ્વરની કલ્પનાની શું જરૂર છે. તે જ કહ્યું છે.

શસ્ત્રૌષધાદિ સંવંધા ચ્ચૈત્રસ્ય વ્રણરોહણે ।

અસંવંધસ્ય કિં સ્થાનોઃ, કારણત્વં ન કલ્પ્યતે । ૧ ।

ચત્ર નામના માણસને શસ્ત્રથી ઘા લાગે અને દવા ચોપડવાથી મટે તો વચમાં જેને સંબંધ નથી એવા ઝાડના કુંઠાની કારણ તરીકે કલ્પના શું કામ ન કરવી ?

વળી તમે કહો છો કે તનુ ભુવન કરનાર યુદ્ધિ પૂર્વક કોઈ છે કારણ કે તેમાં સંસ્થાન વિગેરે નિયમસર છે અને જેમ દેવળ વિગેરે નિયમસર બનાવેલાં છે તેનો કર્તા છે તેમ તે શરીર વિગેરેનો કર્તા હોવો જોઈએ, (જેનાચાર્ય કહે છે) આ તમારું સાધન ઇશ્વરને સાધતું નથી કારણ કે તેની સાથે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી પણ દેવળ વિગેરેના દૃષ્ટાંતમાં જેમ ઇશ્વરવિના તે બીજાના કરેલાં તમે માનો છો તેમ તનુ ભૂવનનો કર્તા પણ બીજો કેમ ન હોય ? વળી સંસ્થાન શબ્દ માત્રથી અધ્યામાં યુદ્ધિપૂર્વકનું કારણ માનશો તો તેપણ સિદ્ધ નહિ થાય. બીજી રીતે ઉપ પત્તિ ન થાય એવા સાધ્ય સાધનનાં પ્રતિબંધનો અભાવ છે. (જ્યાં જ્યાં આકાર દેખશો ત્યાં ઇશ્વર કૃત માની લેશો તેમાં દૃષ્ટાંત એવું નહિ આપી શકો કે આ ઇશ્વરનું કરેલું અને આ બીજાનું કરેલું.) તમે કહ્યો કે તે સિવાય સંસ્થાન માત્ર દેખવાથીજ સાધ્યસિદ્ધિ થશે તો પછી અતિ પ્રસંગ આવશે. જેમકે,

અન્યથા કુંભકારેણ, મૃદ્ધિકારસ્ય કસ્યચિત્ ।

ઘટાદેઃ કરણાત્સિધ્દેઃ વલ્મીકસ્યાપિ તત્કૃતિઃ ॥૧॥

કુંભારે માટીના ઘડા વિગેરેનો આકાર બનાવ્યો તે દેખીને કોઈ જગ્યાએ માટીના રાફડાનો આકાર દેખીને કોઈ અનુ-આન કરી કે માટીનો આકાર તો કુંભારજ કરે છે માટે આ

રાફડો પણ કુંભારેજ બનાવેલો છે (એટલે આ અનુમાન કરનાર જેવો મૂર્ખ છે તેવા તમે પણ મૂર્ખ ગણુશો) વળી ઇશ્વર સાડું કરનારો હોવાથી વિચિત્રતા ન થાય, કારણકે જગતમાં તેનાથી એક રૂપ થવું જોઈએ, તે પૂર્વે કહ્યું છે, વળી જેઓ આત્માને અદ્વૈત માનનારા છે, તે અત્યંત યુક્તિથી રહિત હોવાથી આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી, તે કહે છે તેમાં પ્રમાણ નથી, પ્રમેય સિદ્ધ કરવા યોગ્ય નથી, તેમ સિદ્ધ કરનારો હેતુ નથી, તથા દૃષ્ટાન્ત નથી, તેમ તેનો આભાસ ભેદ વડે સમજતો નથી, કારણ કે બધા જગતનું એકપણું થાય, કારણ કે આત્માથી તે અભિન્ન છે, ત્યારે બધાના અભાવમાં કોણ કોના વડે આ બોલે છે, તેમ શાસ્ત્રનું રચવાપણું જ નથી, આત્માનું એકપણું માનવાથી સર્વ એકાકાર હોવાથી હેતુ વિનાનું જગતનું વિચિત્રપણું થાય છે, તેથી આ પરિણામ આવશે કે,

નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા ડહેતો રન્યાનપેક્ષણાત ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસંભવઃ ॥૧॥

અન્યોની અપેક્ષા ન કરવાથી અહેતુને લીધે હમેશાં સત્ત્વ સાચાપણું હોય કે અવિદ્યમાનપણું હોય, કારણ કે પદાર્થોનું અપેક્ષાથી કદી હોવાપણુનો સંભવ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક યુક્તિઓ વડે વિચારતાં ઇશ્વર કર્તૃત્વ તથા આત્મા અદ્વૈત પક્ષ કોઈ પણ રીતે યોગ્યતા

પ્રાપ્ત કરતો નથી, તો પણ તે દર્શનમાં મોડેલા તે સંબંધી જે દુઃખો થાય તેનાથી તેઓ પાળેલા પક્ષી માફક બંધનથી છુટી શકના નથી, પણ પોતાના લાભમાં ઉપર બતાવેલી પોતાની ઘટાડેલી યુક્તિઓ માની બેઠા છે, અને તેને જ સાચી માની લેવાથી સંસારથી પાર ઉતરવાના નથી, પણ ભોગોથી બેદ પામેલા છે, વળી તે આવું બોલે છે,

यस्य बुद्धिर्नलिप्येत, हत्वा सर्वमिदं जगत् ।

આકાશમિત્ર પંકેન નાસૌ પાપેન લિપ્યતે ॥૧॥

ઈશ્વર જગત હણે બધું, નહિ બુદ્ધિ લેપાય;

જેમ આકાશ પંકથી, પાપી નહિ તે થાય.

આવી રીતે અયુક્ત બોલીને પૂર્વ શરીર છોડીને મોક્ષ સ્થાનમાં જવાને બદલે તે વચમાં મંત્રારી કામ ભોગમાં મૂકે બની બેદ પામે છે, તે બધું સમજી લેવું હવે ચોથા પુરૂષનું કહે છે,

अहावरे चउत्थे पुरिसजाए णियतिवाइएत्ति

आहिज्जइ खलु पाईणं वा ६ तहेव जाव

सेणावइपुत्ता वा तेसिं चणंएगतीए सड्ढी भ-

वइ, कामंतं समणा य माहणा य संपहारिंसु

ગમણાં જાવ મણ એસ ધમ્મે સુઅક્ખાણ
સુપન્નતે ભવઈ ॥

ત્રીજા પુરુષ પછી ચોથો પુરુષ આવે છે, તે નિયતિ-
વાદી કહેવાય છે, પૂર્વે કહ્યાં માફક બધું જાણવું કે પૂર્વ વિગેરે
દિશામાંથી સુંદર કમળ લેવા આવે તેમ આ વાદી કોઈ
પુણ્યવાન રાજાની સભામાં જ્યાં સર્વે સભ્યો સેનાપતિ કે
તેના પુત્રો બિરાજમાન હોય, ત્યાં ઉપદેશથી શ્રદ્ધાવાળા
થાય, માટે ત્યાં નિયતવાદને માનનારા શ્રમણ સાધુઓ કે
બ્રાહ્મણ (ઉપદેશકો) ત્યાં જાય અને સભામાં જઈને પોતાનો
મત સમજાવે કે અમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ, હવે તે
પોતાનું મંતવ્ય કહે છે:—

इह खलु दुवे पुरिसा भवन्ति-एगं पुरिसे
किरियमाइक्खइ एगं पुरिसे णो किरिय-
माइक्खइ, जे य पुरिसे किरियमाइक्खइ
जे य पुरिसे णो किरियमाइक्खइ दोवि ते
पुरिसा तुल्ला एगट्ठा कारणमावन्ना ॥

ટીકા:—અહીં કોઈપણ કાળ ઇશ્વર વિગેરે કારણ નથી
તેમ પુરુષાકાર (ઉદ્ધમ) પણ કારણ નથી, કારણ કે બધા

સરખી ક્રિયા (ઉદ્યમ) કર્યા છતાં નિયતિ (થવાનું હોય તે ભવિતવ્યતા)ના બળથી અર્થ સિદ્ધિ થાય છે, માટે નિયતિ જ મુખ્ય કારણ છે, તેનો સ્લોક કહે છે—

પ્રાપ્તવ્યો નિયતિબલાશ્રયેણ ચોડ્યઃ
સોડવશ્યંભવતિ નૃણાં શુભોડશુભોવા
ભૂતાનાં મહતિ કૃતેડપિહિ પ્રયત્ને,
નાભાવ્યં ભવતિ ન ભાવિનોડસ્તિ નાશઃ ॥૧॥

ભવિતવ્યતાના બળના આશ્રયથી જે મળવાનું હોય તે અવશ્યે નરોને શુભ અશુભ મળે છે પણ જે મળવાનું નથી, તે ઘણી મહેનત કરે તોયે જીવોને મળતું નથી, તેમ થવાનું હોય તે નાશ થતું નથી.

આ સંસારમાં બે જાતના પુરૂષો છે, એક ક્રિયા જતાવે છે, એટલે ઉદ્યમને માટે દેશાવરમાં કે પોતાના દેશમાં પુરૂષ ફરે છે, તે કાળ ઇશ્વર વિગેરેની પ્રેરણાથી જતો નથી, પણ નિયતિના બળથી તેને જવું પડે છે, તેમ અક્રિયા પણ નિયતિને આધીન છે, તેથી ક્રિયા અક્રિયા બંને પરતાંત્ર છે, અને નિયતિને આધારે ચાલે છે, જો તે બંને સ્વતાંત્ર હોત તો ક્રિયા અક્રિયા બંને સમાન ન થાત, તે ક્રિયા બંને એક અર્થવાળી છે. નિયતિના વશથી તે નિયતિવાદ તથા અનિયતિવાદનો આશ્રય લે છે, આથી એમ પણ સમજવું કે ક્રિયા માફક કોઈ ઇશ્વર કાળ વિગેરેને જતાવે છે, તે પણ નિય-

તિની પ્રેરણાથી બતાવે છે. હવે નિયતિવાદી બીજા મતોનું ખંડન કરે છે.

બાલે પુનઃ એવં વિપ્પડિવેદેતિ કારણ-
માવન્ને અહમંસિ દુક્ખામિ વા સોયામિ
વા જૂરામિ વા તિપ્પામિ વા પીડામિ
વા પરિતપ્પામિ વા ણો અહં એવમકાસિ
પરો વા જં દુક્ખઙ્ગ વા જાવ પરિ-
તપ્પઙ્ગ વા ણો પરો એવમકાસિ એવં
સે મેહાવિ સકારણં વા પરકારણં વા
એવં વિપ્પડિવેદેતિ કારણમાવન્ને સે
બેમિ પાર્ઙ્ગવા ૬.

(નિયતિ સિવાયના મતો) જેઓ બાળ જેવા અજ્ઞાન
છે, તેઓ એવું માને છે કે હું સુખનો દુઃખનો કે ધર્મ
પાપનો કર્તા છું, અથવા કાળ ઈશ્વર વિગેરે કારણ છે આવું.
તેમના હૃદયમાં 'જોડું' ઠસવાથી તેઓ સમજે છે કે હું
શરીર સંબંધી કે મન સંબંધી દુઃખ અનુભવું છું,
તથા ઈષ્ટ (અનુકુળ)નો વિયોગ તથા અનિષ્ટ (પ્રતિકુળ)
નો સંયોગ થવાથી તે સંબંધી શોક અનુભવું છું, તથા

તિષ્ઠામિ-શરીરનું બળ ખરે છે, (ઓછું થાય છે) તથા બાહ્ય કે અભ્યંતર પીડાને અનુભવું છું, તથા પરિતાપ અનુભવું છું તથા ઝુરામિ-અનાર્ય (અયોગ્ય) કૃત્ય કરવામાં પ્રવર્તેલા આત્માને ગદ્ગદું છું અનર્થ થવાથી પસ્તાઉં છું, એથી તે એમ માને છે કે દુઃખ અનુભવું છું અને બીજાને પીડા કરવા વડે અકાર્ય કરું છું, તેજ પ્રમાણે બીજો પણ દુઃખ શોક વિગેરે મારી માફક અનુભવે છે, અથવા તેણે મને દુઃખ દીધું તે હું ભોગવું છું, તે બતાવે છે કે મને બીજો દુઃખ દે છે, અને શોચે છે, આ પોતાથી તથા પરથી દુઃખ સુખ થયેલાં માનનારો બાળ જેવો જાણે છે કે સર્વ દુઃખ સુખ પુરૂષ (ઉદ્યમ)થી થયેલું છે, તે પુરૂષાકાર (ઉદ્યમ) ને પ્રધાન માને છે, આ પ્રમાણે ઉદ્યમને બાળપણું બતાવીને તે પોતાનો મત કહે છે, મેઘા-મર્યાદા કે બુદ્ધિ-તેનાથી ચુકત મેઘાવી (ડાહયો) નિયતિવાદી આવું જાણે છે કે જે હું દુઃખ પામું છું, શોચ કરું છું, ક્ષીણ થાઉં છું પરિતાપ પામું છું, પીડા પામું છું, તે મેં દુઃખો કર્યાં નથી, તેમ બીજાએ પણ કર્યાં નથી, પણ નિયતિથી આવ્યાં છે, પણ તેમાં પુરૂષનો ઉદ્યમ કામ લાગતો નથી, કારણ કે બધાને આત્મા અજ્ઞાતજ્ઞો નથી કે તે દુઃખ થનારી ક્રિયાઓ કરે, પણ નિયતિ તેની ઈચ્છા ન હોય તો પણ તેને પાપ કરાવે છે, તેથી દુઃખની પરંપરા ભોગવવી પડે છે, આજ કારણ બધે ચોજવું, આ પ્રમાણે નિયતિવાદી ડાહયો બને

છે, પણ તે તેની લૂચ્યાઈ છે, તે જૈનાચાર્ય કહે છે, કે પોતે નજરે ઉદ્યમ કરતાને જુએ છે, છતાં તેને છોડીને જે નિયતિવાદ દેખાતો નથી, તેનો આશ્રય લેવાથી મહા વિવેકી બને છે, તેને કહેવું કે તમે પોતાનાથી કે બીજાનાથી દુઃખ વિગેરે ભોગવવા છતાં નિયતિકૃત શા માટે બતાવો છો. આત્માનું કરેલું શા માટે માનતા નથી, તેના સંબંધમાં નિયતિવાદી કહે છે કે અસત્ (પાપ) કૃત્ય કરવા છતાં દુઃખ ભોગવતો નથી, બીજો સારું કૃત્ય કરવા છતાં દુઃખ થાય છે માટે નિયતિ માનીએ છીએ, આ પ્રમાણે નિયતિથી સિદ્ધ કરી નિયતિવાદી કહે છે કે અધુ નિયતિને આધીન છે, તે કહે છે,

જે તસ થાવરા પાણા તે સંઘાયમાગચ્છં-
તિ તે एवं વિપરિયાસમમાવજ્જંતિ તે एवं
વિવેગમાગચ્છંતિ તે एवं સંગતિયતિ ઉવેહાણ,
ણો एवं વિપ્પડિવેદંતિ, તંજહા—કિરિયાતિ
વા જાવ ણિરણતિ વા અણિરણતિ વા एवं તે
વિરૂવ રૂવહિં કમ્મસમારંભેહિં વિરૂવરૂવાઈં
કામભોગાઈં સમારંભંતિ ભોયણાણ

ત્રસ જીવો તે ભય પામેલા દેખાય તે જો ઇંદ્રીથી પાંચ ઇંદ્રી સુધીના તથા સ્થાવર-સ્થિર રહેનારા એકેન્દ્રિય પૃથ્વી વિગેરે પ્રાણીઓ (જીવો) છે, તે નિયતિના લીધે ઔદારિક વિગેરે શરીર મેળવે છે, પણ કર્મ વિગેરેથી તેને શરીર મળતું નથી, તથા એક જ જન્મમાં બાળકુમાર જુવાન બુદ્ધો પણ વિગેરે જુદું જુદું રૂપ આકાર ધરે છે, તે નિયતિથી થાય છે, તથા નિયતિથી જ શરીરથી જીવ જુદો પડે છે, તથા નિયતિથી કુબડો કાણો લાંગડો વામન (હીંગણો) જરા મરણ રોગ શોક વિગેરે બીભત્સ (નિંદનીય) અવસ્થા આવે છે, આ પ્રમાણે ત્રસ સ્થાવર જીવોની દશા થાય છે, આ પ્રમાણે નિયતિવાદીઓ નિયતિનો આશ્રય લઈને તે નિયતિની ઉત્પ્રેક્ષા (આધાર) રાખીને પરલોકથી ન ડરતાં તે આવું બાણુતા નથી કે ક્રિયા તે સારું કૃત્ય કે અક્રિયા-પાપ છે, પણ નિયતિનો આધાર માનીને તેને માથે દોષ મુકીને જુદી જુદી બાતના ભોગો સ્વાદો લેવા માટે નવાં નવાં અકૃત્ય કરીને ખાવા પીવા વિગેરે ભોગો માટે પાપો કરે છે, તેથી જૈનાચાર્ય કહે છે કે

**एवमेव ते अणारिया विषडिवन्ना तंसह-
हमाणा जाव इति ते णो हव्वाएणो पाराए
अंतरा कामभोगेसु विसण्णा चउत्थे पुरिस-**

જાણિયદ્ વાદ્યેત્તિ આહિયે દ્વચ્ચેતે ચત્તાંરિ
 પુરિસજાયા ણાણા પન્ના ણાણાછંદા ણાણા-
 સીલા ણાણાદિટ્ટી ણાણારુદ્ધ ણાણારંભા ણાણા-
 અજ્ઞવસાણસંજુત્તા પહીણ પુવ્વસંજોગા
 આરિયં મગ્ગં અસંપત્તા ઇતિ તે ણો હવ્વાયે
 ણો પારાયે અંતરા કામ ભોગેસુ વિસણ્ણા । ૧૨ ।

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે અનાર્યો વિરૂપ (એકાંત)
 નિયતિ માર્ગને પકડી બેઠેલા છે.

પ્ર-કેવી રીતે તેમનામાં અનાર્યપણું છે ?

ઉ-યુક્તિ રહિત નિયતિવાદ પકડી બેઠા છે તેથી,
 (જૈનાચાર્ય તેની ભૂલ બતાવે છે)

પ્ર-આ તમારી માનેલી નિયતિ સ્વયં કે બીજી નિય-
 તિથી નિયતિ સ્વભાવને નિર્માણ કરે છે ? જો તમે એમ
 કહો કે સર્વ પદાર્થોને તે નિયતિ નિર્માણ કરે તો પછી
 એમ કાં કહેતા નથી કે તે પદાર્થોનોજ સ્વભાવ (ગુણ) છે,
 કે તે પ્રમાણે થાય છે, પણ તમારી માનેલી નિયતિથી
 ઘણા દોષ લાગુ પડે છે તેવી નિયતિનો આશ્રય વ્યર્થ કાં
 લેતા છો ?, તમે બીજી નિયતિથી નિર્માણ માનશો તો એક

પછી એક નિયતિ લાગુ પાડતાં અનવસ્થા દોષ લાગુ પડશે, વળી નિયતિનો આ સ્વભાવજ્ઞ માનો તો પછી બધા પદાર્થોમાં એક જ નિયતિ હોવાથી બધાનું એક સ્વરૂપ થવું જોઈએ, પણ જુદા સ્વભાવ પાણું ન હોવું જોઈએ, વળી તે નિયતિ એકજ હોવાથી તેનાથી થનારાં બધાં કાર્યો પણ એક આકારે થવાં જોઈએ તેમ થતાં જગતમાં આખા જગતમાં વિચિત્રતા થવી ન જોઈએ, આ થતું દેખાતું નથી, તેમ ઈષ્ટ પણ નથી, આ પ્રમાણે યુક્તિઓથી વિચારતાં કોઈ અંશે ઘટતી નથી, વળી તમે નિયતિને સ્થાપવા માટે જે પુરૂષો ક્રિયાવાદી અક્રિયાવાદીનો દૃષ્ટાંત આપો છો કે બંને સમાન છે, તે પણ તમારું કહેવું પ્રતીતિ (ખાત્રી) આપતું નથી, પ્રથમ તો એક ક્રિયાવાદી બીજો અક્રિયાવાદી તેમનું તુલ્યપણું કેવી રીતે થાય ? બંને પ્રત્યક્ષ જુદા અભિપ્રાયવાળા છતાં એક નિયતિથી તેના નિયતપણાથી આ બંનેની તુલ્યતા મનાવશો તો તે તમારા ખરા મિત્રો માની લેશો, (ન્યાયે ચાલનારો નહિ માને) કારણ કે નિયતિનું અપ્રમાણ છે, અપ્રમાણપણું થોડામાં અમે ઉપર બતાવ્યું છે, વળી તમે કહો છો કે “હું જે દુઃખ વિગેરે ભોગવું છું, તે મેં કર્યું નથી,” તે તમારું વચન બાળક જેવું છે, (બાળક પણ તેવું ન બોલે!) તમે એટલું પણ જાણતા નથી કે જન્મંતરમાં જે શુભ અશુભ કર્મ કર્યાં હોય, તે અહીંનાં ભોગવાય છે, કારણ કે પોતાના કરેલાં કર્મનાં ફળ આપ-

વામાં જીવેને પૂર્વકૃત્ય જ ઇશ્વરરૂપે છે, તેજ કહ્યું છે કે,

यदिह क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते

મૂલસિક્તેષુ વૃક્ષેષુ. ફલં શાખાસુ જાયતે ॥૧॥

અહીં કર્યા જે કર્મો પરલવે ભોગવાય.

મૂળે સિંચ્યાં ઝાડ તે શાખામાં ફળ થાય

यदुपात्तमन्यजन्मनि शुभमशुभं वा स्वकर्म परिणत्या

तच्छक्यमन्यथा नो कर्तुं देवासुरैरपि हि ॥૨॥

પૂર્વ જન્મે જે કર્યાં, શુભાશુભ ફળ અહીં

તે બદલવા સુર અસુર, થાય સમર્થ નહીં.

આવું નજરે દેખવા અનુભવવા છતાં નિયતિવાદ માનનારા અનાયો યુક્તિ રહિત નિયતિને પકડી બેઠેલા પાપ પુણ્યનાં ફળ ન માનીને પાપ કરી વિષય સુખની તૃણામાં દુઃખી થયેલા છે. આ ચોથા પુસ્ક નિયતિવાદની કથા ઘર્ષ, હવે તે ચારેની વાત ટુંકાણમાં સમજાવે છે, (૧) તે જીવ તેજ શરીર માનનારો (૨) પંચ મહાભૂતની સૃષ્ટિ માનનારો (૩) ઇશ્વર બધું કરે છે, તેવું માનનારો (૪) નિયતિવાદને માનનારો. તે ચારેમાં જુદી જુદી બુદ્ધિ છે, જુદા જુદા અભિપ્રાય છે, જુદાં જુદાં અનુષ્ઠાન છે, જુદી જુદી દૃષ્ટિ (મંતવ્ય) છે, જુદી જુદી રૂચિ-ચિત્તનો અભિપ્રાય છે, જુદા જુદા પ્રકારે અધ્યવસાય (વિચાર) કરી જુદાં જુદાં ટોળાં બંધાધને માટે ઉદ્યમ કરનારા છે, ઘરનો પરિવાર માતા

જૈન આશ્રમ-સ્થાપના-૧૯૮૪

અમદાવાદમાં ૧૯૮૪ના આસો વદી પમે એક શ્રાવકનું આશ્રયના સ્થાનના અભાવે જે રીતે ઇસ્પતાલમાં મૃત્યુ થયું છે તેવું અનિષ્ટ વર્તન લવિષ્યમાં કામપણુ જૈન પ્રત્યે ન થાય, તેને ખાતર તેજ સમયે આ આશ્રમ અમદાવાદમાં ઉઘાડવામાં આવ્યું છે પણ તેના માટે જોઈએ તેવી યોગ્ય જમીન ન મળવાથી હજુ કંઈ કરાયું નથી, સમય ખરાબ તથા અંતર કલહોને લીધે જુનાં ધર્મખાતાને ઘોઠા પહોંચે છે, તો નવા ખાતાને કાણ મદદ કરે, છતાં જેમણે કંઈપણ મદદ કરી છે, તેના પ્રમાણમાં યોગ્ય મદદ અપાઈ છે, જેમને તે સંબંધમાં વિશેષ જાણવું હોય તેમણે પત્રવ્યવહાર કરવો.

આશ્રમ તરફથી છપાયેલ પુસ્તકો મૂલ્ય આપીને લેવાથી પણ તેને મોટો આશ્રય મળે તેમ છે.

આ ખાતાના નિયમોને રજીષ્ટર કરવા માટે તેની કોપીઓ છપાવી સમાસહોને આપી છે જેમને ન મળી હોય તેમણે અમદાવાદ જીલ્લાવાડે સાંકળચંદ્ર ફકીરચંદ પાસેથી મંગાવી લેવી, અને સુધારા વધારા માટે સૂચનાઓ કરવી.

સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા આ ચતુર્વિધ સંઘના રક્ષણાર્થે જે કંઈ ઉપાયો લેવા જોઈએ, તે સિવાય સહેજ ભેદ માટે જે કલહો છે, તે દૂર કરી સમસ્ત સંઘે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર આરાધી મોક્ષ મેળવવામાં લક્ષ રાખવાનું છે.

સસ્તું, સુંદર અને સફાઈદાર
ક્યાં ઓર્ડર આપ
ધી “જૈન વિજયાનંદ”
કુણપીઠ બજાર સુરત

અમારા છાપખાનામાં અંગ્રેજી, ટાઇપોમાં ફ્રેન્સી કાર્ટો, કવરો, લેટરપેપર, નાટકપેપર, મેમો-ડમ, લગ્નપત્રિકા, હેન્ડબીલો, હુડીયુક, ભાડાની બીલયુક, આંકડાયુક વિગેરે દરેક જાતનું છાપવાનું કામ ઘણી સારી રીતે રંગબેરંગી શાહીમાં આહકનાં દીલપસંદ ટાઈમસર કીફાયત ભાવે છાપી આપવામાં આવે છે. તેમજ દરેક જાતના કાચા પાકા બાઈન્ડીંગનું કામ પણ ઘણું મજબુત તથા સફાઈદાર થાય છે.

પુસ્તકો છપાવતા પહેલાં હમોને પૂછાવવા ખાસ ભલામણ છે. હમો તરફથી પ્રગટ થયેલ જૈન પ્રવચન ભા.-૧લો વાંચી જોવા ભલામણ છે.

દશવૈકાલીક વિગેરે પુસ્તકો જૈની (બાળબોધ) ટાઈપમાં છપાએલા છે. નમુનો જોવા ખાસ વિજ્ઞપિત છે.

ગણોત પટા, વકાલતનામાં, દરખાસ્તના ફારમ વિ. તૈયાર મળે છે.

એક વખત પધારી ખાત્રી કરશો.

લખો યા મળો:—

મેનેજર:—બદામી બ્રધર્સ,

માલીક:—મગનલાલ પી. બદામી વડીલ.

ધી “જૈન વિજયાનંદ” પ્રી. પ્રેસ.

કુણપીઠ બજાર—સુરત.